

Фердінан де Сосюр

КУРС ЗАГАЛЬНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Фердінан де Сосюр

КУРС
ЗАГАЛЬНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

3

КУРС
ЗАГАЛЬНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Париж, у видавництві
Ларозе, Бульвар
Сен-Жермен, 125

611351

ч.з. □

Ferdinand de Saussure

**COURS
DE LINGUISTIQUE
GÉNÉRALE**

Фердінан де Сосюр

**КУРС
ЗАГАЛЬНОЇ
ЛІНГВІСТИКИ**

*Переклали з французької
Андрій Корнійчук,
Костянтин Тищенко*

НБ ПНУС

611351

Київ
ОСНОВИ
1998

178113

“Курс загальної лінгвістики” відомого швейцарського мовознавця Фердінана де Сосюра являє собою інтерпретацію його лекцій, прочитаних у Женевському університеті і відтворених Ш. Балі та А. Сешее за конспектами студентів.

Книга зацікавить студентів філологічних факультетів, викладачів, широке коло читачів.

Науковий редактор
Костянтин Тищенко

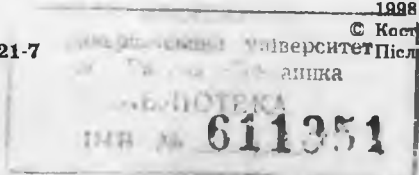
Післямова
Костянтина Тищенко

Видано за підтримки
швейцарського фонду культури
PRO HELVETIA
та сприяння Посольства Швейцарії в Україні.

© Андрій Корнійчук,
Костянтин Тищенко.
Український переклад,
1998.

© Костянтин Тищенко.
Післямова, 1998.

ISBN 966-500-021-7

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Нам часто доводилося чути від Ф. де Сосюра нарікання на брак принципів і методів лінгвістики — тієї науки, де в повній мірі виявилася його обдарованість. Усе своє життя він наполегливо шукав провідні закони, які б могли орієнтувати його думку в цьому хаосі. Лише 1906 року, очоливши після Жозефа Вертгеймера кафедру в Женевському університеті, він дістав змогу прилюдно викладати свої ідеї, що визрівали в нього протягом багатьох років. Ф. де Сосюр прочитав із загального мовознавства три курси лекцій: 1906—1907, 1908—1909, 1910—1911 рр.; однак вимоги програми змушували його присвячувати половину кожного з цих курсів індоєвропейським мовам, їхній історії та опису. Через це певна частина його тематичних лекцій була істотно скорочена.

Усі, кому пощастило слухати його плідні на ідеї лекції, шкодували, що цей курс не вийшов окремою книжкою. По смерті нашого вчителя ми сподівалися знайти в його рукописах, люб'язно наданих нам пані де Сосюр, точне або принаймні достатнє відображення цих геніальних лекцій; ми сподівалися, що, обмежившись простим редакційним виправленням особистих записів Ф. де Сосюра та використовуючи конспекти студентів, можна буде видати повний курс його лекцій. Проте нас спіткало розчарування: ми не знайшли нічого або майже нічого, що відповідало б конспектам його учнів. Коли відпадала потреба, Ф. де Сосюр знищував складені похапцем чернетки, що містили основні положення його лекцій. В його письмовому столі ми знайшли лише досить давні начерки; звичайно, вони становлять певну цінність, але

використовувати їх або поєднувати з нашими конспектами трьох курсів його лекцій неможливо.

Це було тим більше прикро, що свого часу професійні обов'язки не дозволили нам прослухати його останні лекції, які позначили в діяльності Сосюра етап, не менш блискучий, ніж далекі часи його праці над "Запискою про первісну систему голосних в індоєвропейських мовах".

Отож ми були змушені вдатися до записів, зроблених студентами впродовж його трьох лекційних курсів. Досить повні конспекти передали нам слухачі двох перших курсів: панове Луї Кай, Леопольд Готье, Поль Регар та Альберт Рідлінгер, а також слухачі третього, найважливішого курсу: пані Альберта Сешее, панове Жорж Дегальє та Франсис Жозеф. Пан Луї Брютш також надав свої записи з одного спеціального питання. Ми щиро вдячні всім цим особам. Крім того, висловлюємо якнайбільшу подяку видатному романістові п. Жюлю Ронжа, який люб'язно погодився переглянути рукопис перед публікацією та повідомив нам свої цінні зауваження.

Що ж ми мали робити з цим матеріалом? Насамперед ішлося про критичний аналіз: у кожному курсі аж до його окремих деталей слід було, порівнюючи всі версії, відшукати думку автора, про яку лишилися у нас невиразні спогади, часом суперечливі. Для перших двох курсів ми вдалися до співробітництва з А. Рідлінгером, одним з тих слухачів, хто стежив за думкою вчителя з найбільшим інтересом; його допомога була дуже корисною. Для третього курсу таке ж копітке зіставлення версій та їх редагування здійснила співвидавець пані А. Сешее.

Однак що ж було робити далі? Форма усного викладу, часто невідповідна книжковому стилю, зумовлювала поважні труднощі. До того ж Ф. де Сосюр був одним із тих учених, які ніколи не зупиняються на досягнутому: його думка розвивалася у всіх напрямках, і це їй не шкодило. Видавати все в оригінальній формі було неможливо: повторення, неминучі

у вільному викладі, нагромадження зайвих слів, мінливі формулювання — все це позбавило б таке видання цілісності. Обмежитися лише одним курсом (знову ж, яким?) означало б забрати з книги багатства, так щедро розкидані по двох інших курсах. Навіть третій, найбільш завершений курс не зміг би сам по собі дати вичерпне уявлення про теорії та методи Ф. де Сосюра.

Нам радили видати деякі особливо оригінальні за змістом уривки, і ця ідея нас спочатку привабила. Та згодом стало очевидно, що такий підхід завдав би шкоди концепції нашого вчителя, відтворивши лише уламки будови, цінної тільки як струнке ціле.

Ми вдалися до сміливішого, але, здається, водночас і раціональнішого рішення: здійснити реконструкцію, синтез на основі третього курсу, використавши всі досяжні нам матеріали, включно з особистими записами Сосюра. Тут ішлося про відтворення поготов важке, бо воно мало бути цілком об'єктивним; у кожному пункті слід було, проникаючи до самої суті кожної окремої думки та керуючись системою в цілому, спробувати побачити цю думку в її остаточній формі, звільнити її від різноманітних варіацій вираження, властивих усному викладу, потім знайти їй належне місце в тексті, виклавши при цьому всі складові частини курсу в тій послідовності, яка б відповідала авторському наміру там, де намір можна було скоріше вгадати, ніж віднайти.

Наслідком цієї об'єднавчої та відтворювальної праці стала книжка, яку ми не без побоювань виносимо тепер на розсуд учених кіл та всіх друзів лінгвістики.

Нашою метою було відтворити органічну єдність тексту, не оминаючи нічого, що сприяло б враженню стрункого цілого. Однак власне через це ми ризикуємо зазнати подвійної критики.

З одного боку, нам можуть сказати, що це струнке ціле — неповне. Але ж наш учитель ніколи й не претендував на те, аби охопити всі розділи лінгвіс-

тики та подати їх в однаково яскравому освітленні; він не міг цього зробити фізично, та й мета його була цілком інша. Керуючись кількома власними принципами, які не раз зустрічаються в його роботі, утворюючи основу її міцної барвистої тканини, він починав працювати углиб або ширше викладав думку, лише коли ці принципи знаходили винятково сприятливий ґрунт для застосування або наштотувалися на теорії, що могли б їм зашкодити.

Цим саме і пояснюється той факт, що деяких дисциплін, наприклад семантики, курс торкається лише побіжно. Ми не вважаємо, що ці прогалини можуть зашкодити загальній архітектурі цілого. Відсутність "лінгвістики мовлення" відчутніша. Обіцяний слухачам третього курсу, цей розділ посідав би, без сумніву, почесне місце в подальших курсах. Відомо, чому ця обіцянка не була виконана. Ми обмежилися тим, що зібрали й помістили у відповідному розділі побіжні вказівки щодо цієї ледь окресленої програми; більшого зробити нам не вдалося.

З іншого боку, нам можуть зробити закид, що до курсу включено деякі положення, відомі ще до Ф. де Сосюра. Однак у викладі такої широкої теми не все може бути однаково новим; і якщо деякі вже відомі твердження необхідні для розуміння цілого, хіба нам можна дорікати, що їх залишено? Так, наприклад, у розділі про фонетичні зміни йдеться про вже відомі речі, хіба що викладені в більш завершеній формі; однак поза тим, що цей розділ містить у собі численні оригінальні й цінні подробиці, навіть поверхове ознайомлення з ним показує, що його відсутність була б втратою для розуміння принципів, використаних Ф. де Сосюром у побудові системи статичної лінгвістики.

Ми цілком свідомі відповідальності перед науковою критикою і перед самим автором, який, можливо, й не погодився б на публікацію цих сторінок. Цю відповідальність ми приймаємо повністю і не бажали б її з будь-ким поділяти. Чи зуміє критика визначити,

де вчитель, а де його інтерпретатори? Ми були б вдячні, коли б вона спрямувала проти нас усі свої списи, вберігши від них пам'ять дорогої для нас людини.

Женева, липень 1915 р.
Ш.Балі, А.Сешее.

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Це друге видання не містить суттєвих змін порівняно з першим. Видавці обмежилися частковими виправленнями заради яснішого й точнішого формулювання окремих місць.

Ш.Б., А.С.

ПЕРЕДМОВА ДО ТРЕТЬОГО ВИДАННЯ

За винятком кількох незначних виправлень, видання повністю відповідає попередньому.

Ш.Б., А.С.

Розділ I

ОГЛЯД ІСТОРІЇ МОВОЗНАВСТВА

Наука про мовні явища пройшла три послідовні фази розвитку, перш ніж було визначено її справжній та єдиний предмет.

Все почалося з так званої “граматики”. З’явившись у греків і згодом набувши розвитку головним чином у Франції, “граматична” наука виходила з основних положень логіки та була позбавлена будь-якого наукового чи об’єктивного погляду на саму мову. Вона мала за мету дати лише правила для розрізнення правильних та неправильних форм. То була нормативна дисципліна, досить далека від чистого спостереження: тому й не дивно, що її бачення було дуже обмеженим.

Потім виникає філологія. “Філологічна” школа існувала вже в Александрії, але сам термін більш пов’язаний з науковою течією, започаткованою 1777 року Фрідріхом Августом Вольфом та існуючою дотепер. Мова — то не єдиний предмет філології: ця наука має перш за все фіксувати, тлумачити й коментувати тексти. Такі основні завдання змушують її звертатися, крім усього іншого, ще й до вивчення історії літератури, побуту, соціальних інституцій тощо. Усюди вона використовує свій власний метод: метод критики джерел. Якщо вона й торкається лінгвістичних питань, то лише для того, щоб порівняти тексти різних епох, визначити особливості мови певного автора, розібрати та пояснити написи архаїчною або маловідомою мовою. Без сумніву, саме такі дослідження підготували основу для появи історичної лінгвістики: праці Рітшля про Плавта можна вже назвати лінгвістичними. Але тут філологічна критика хибує на один суттєвий недолік: вона догідливо схиляється перед письмовою мовою, забуваючи про мову живу, до того ж вона цілком поринула у вивчення грецької та латинської античності.

Початок третього періоду пов’язаний з відкриттям можливості порівнювати мови між собою. Так виник-

ла компаративна філологія, або, інакше, порівняльна граматика. 1816 року Франц Боп у своїй праці “Про систему відмінювання у санскриті” вивчає відношення, які пов’язують санскрит з германськими, грецькою, латинською та іншими мовами. Проте Боп був не перший, хто встановив існування цих зв’язків і висунув припущення, що всі ці мови належать до однієї родини. Це було зроблено до нього — зокрема, англійським сходознавцем Вільямом Джоунзом (1716—1794). Та кількох окремих розрізнених висловлень ще не досить, аби стверджувати, нібито до 1816 року значення й важливість цієї істини стали вже зрозумілими для всіх. Отже, заслуга Боба не в тому, що він відкрив існування спорідненості між санскритом і деякими мовами Європи та Азії, а в тому, що він зрозумів можливість створення окремої науки, предметом якої можуть стати відношення між спорідненими мовами. Аналіз однієї мови через іншу, пояснення форм однієї мови формами іншої — ось що було нове у Боба.

Навряд чи зміг би створити Боп свою науку (принаймні за такої короткої термін), якби цьому не передувало відкриття санскриту. Ця мова як третє джерело інформації поряд з грецькою та латинською мовами забезпечила йому розширення та зміцнення бази досліджень. Така вигідна обставина була посилена й тим, що санскрит створював надзвичайно сприятливі умови для пояснення порівнюваних з ним мов.

Покажемо це на прикладі. Якщо ми розглянемо парадигми латинського “genus” (*genus, generis, genere, genera, generum* тощо) та грецького “gēnos” (*gēnos, gēneos, gēneī, gēnea, gēneōn* тощо), то ці ряди, чи то взяті окремо, чи то порівнювані між собою, ще не дозволяють зробити якихось висновків. Та все цілком зміниться, коли ми порівняємо їх з відповідною санскритською парадигмою (*ganas, ’ganasas, ’ganasi, ’ganassu, ’ganasām* і т.д.). Досить тільки погляду на неї, щоб помітити зв’язок, який існує між грецькою та латинською парадигмами. Якщо припустити, що *’ganas* являє собою первісний стан цього слова (а таке припущення сприяє кращому поясненню), то можна

легко зробити висновок, що “s” у грецьких формах *gēne(s)os* тощо мало випадати щоразу, опинившись між двома голосними. Далі приходимо до висновку, що за тих умов s у латинській мові переходило в t. Крім того, з погляду граматики, санскритська парадигма уточнює поняття індоєвропейського кореня, оскільки цей елемент відповідає цілком визначеній та сталій одиниці (*ganas-*). Латинській та грецькій мовам лише у період їх виникнення був властивий той стан, який відображений у санскриті. Отже, саме завдяки збереженню всіх індоєвропейських s санскрит посідає показове положення. Однак в інших відношеннях він гірше зберіг характерні риси прототипу: так, наприклад, у ньому докорінно змінився вокалізм. Але загалом збережені в ньому первісні елементи чудово допомагають дослідженню, і завдяки такому збігові обставин саме санскрит виявляється мовою, зручною для з'ясування різних явищ в інших мовах.

Поряд з Бопом з'являється цілий ряд інших визначних лінгвістів: Якб Грім, засновник германістики (його “Грамматика німецької мови” була опублікована у 1822—1836 роках); Пот, чиї етимологічні дослідження забезпечили багатьох лінгвістів значною кількістю матеріалу; Кун, праці якого стосувалися як порівняльного мовознавства, так і порівняльної міфології; індологи Бенфей, Ауфрехт та ін.

Нарешті, серед пізніших представників цієї школи особливо слід відзначити Макса Мюлера, Георга Курціуса та Августа Шлейхера. Кожен із них чимало зробив у своїй галузі для розвитку порівняльного мовознавства. Макс Мюлер, наприклад, популяризував його у своїх чудових лекціях (“Лекції з науки про мову”, 1861, англійською мовою), що, правда, йому не можна закинути надмірне сумління. Визначний філолог Курціус, відомий головним чином своєю працею “Основи грецької етимології”, був одним із перших, хто погоджував порівняльну граматику з класичною філологією. Остання тоді ще з недовірою сприймала успіхи молодого науки (ця недовіра згодом стала взаємною). Нарешті, Шлейхер був першим, хто

спробував поєднати результати всіх окремих порівняльних досліджень. Його “Короткий виклад порівняльної граматики індогерманських мов” (1861) являє собою першу спробу систематизації започаткованої Бопом науки. Ця книжка, що тривалий час надихала стількох лінгвістів, як жодна інша уособлює школу порівняльного мовознавства на першому етапі існування індоєвропеїстики.

Проте цій школі, чия заслуга у відкритті нової родючої ниви для досліджень незаперечна, не вдалося створити справжньої лінгвістичної науки. Вона так і не спромоглася з'ясувати сутність свого предмета. А без такого попереднього аналізу жодна з наук не здатна опрацювати свій метод.

Головною помилкою порівняльної граматики, помилкою, яка вже в зародку таїла в собі всі інші, було те, що в своїх дослідженнях, обмежених до всього лише індоєвропейськими мовами, представники цієї школи ніколи не запитували себе, що ж стоїть за зробленими ними зіставленнями, що означають відкриті ними співвідношення? Ця наука була виключно порівняльною замість стати історичною. Без сумніву, порівняння — це необхідна умова для всякого відтворення історичної дійсності, проте з одних лише порівнянь не можна зробити правильних висновків. Ці висновки не давалися компаративістам поготів тому, що вони розглядали розвиток двох мов майже так, як природознавець досліджує розвиток двох рослин. Наприклад, Шлейхер, котрий закликає завжди виходити з індоєвропейської прамови, тобто, здавалося б, виступає як справжній історик, навіть не вагається, називаючи *e* та *o* грецької мови двома “ступенями” (*Stufen*) одного вокалізму.

Річ у тім, що в санскриті існує система чергування голосних, яка спонукає до уявлення про такі ступені. Отже, припускаючи, що розвиток за цими ступенями проходить окремо й паралельно в кожній мові, — подібно до того, як рослини одного виду проходять кожна ті самі фази розвитку, — Шлейхер вбачає у грецькому *o* посиленій ступінь *e* — так само, як у санскритському *ā* він вбачає посилення *ā*. Насправді

тут ідеться про індоєвропейське чергування звуків, яке по-різному відбивається у грецькій мові та санскриті; однак граматичні наслідки, породжені ним в обох мовах, зовсім не обов'язково тотожні (див. с. 199 і далі).

Цей виключно порівняльний метод тягне за собою цілий ряд помилкових уявлень, які не відповідають жодній дійсності й суперечать справжнім умовам існування будь-якої мови. Мова розглядалася тут як особлива сфера, як четверте царство природи, — от звідки беруться міркування, що викликали б подив у будь-якій іншій науці. У наш час неможливо прочитати й десятих рядків, написаних у той час, аби не подивуватися примхливим думкам і термінам, вжитим для їхнього виправдання.

Однак з методологічного погляду досить корисно ознайомитися з цими помилками: перші хибні кроки науки нагадують у збільшеному вигляді помилки молодих дослідників; до деяких з цих помилок у нас буде ще нагода повернутися.

Лише на початку 70-х років XIX сторіччя вчені почали цікавитися умовами існування мов. Саме тоді стало помітно, що відповідності, які їх поєднують, — це лише прояви явища, яке ми називаємо мовою, а порівняння — це лише спосіб, метод відтворення фактів.

Лінгвістика у власному розумінні цього слова та лінгвістика, яка надала належне місце порівняльному методу, виросла з вивчення романських і германських мов. Зокрема, саме романістика, започаткована Фрідріхом Діцем (його "Грамматика романських мов" була видана у 1836—1838 роках), значною мірою допомогла лінгвістиці наблизитися до свого справжнього предмета. Річ у тім, що романісти перебували у сприятливіших умовах, ніж індоєвропейці, адже першим була відома латинь, прототип романських мов; до того ж численні письмові пам'ятки дозволяли їм детально простежувати розвиток романських мов. Ці дві обставини обмежували поле гіпотетичних побудов і надавали конкретності усій дослідницькій роботі романістів. Германісти перебували в схожому

становищі; звичайно, прагерманська мова нам безпосередньо не відома, однак історію мов, які походять від неї, можна простежити на великому матеріалі пам'яток упродовж довгої низки сторіч. Через це германісти, стоячи ближче до дійсності, прийшли до теоретичних поглядів, відмінних від поглядів перших індоєвропейців.

Першим поштовхом стала праця американця Вільяма Витні "Життя й розвиток мови" (1875). А незабаром сформувалася нова школа — школа молодогограматиків (Junggrammatiker), на чолі якої стояли виключно німецькі лінгвісти: Карл Бругман, Герман Остгоф, германісти Вільгельм Брауне, Едвард Зіверс, Герман Пауль, славіст Август Лескін та інші. Їхня заслуга була в тому, що всі результати порівняння вони розмістили в історичній перспективі, тим самим пов'язавши факти в їх природній послідовності. Завдяки їм ми вже не розглядаємо мову як організм у процесі саморозвитку, а вбачаємо в ній продукт колективної свідомості мовних груп. Тим самим стало зрозумілим, наскільки помилковими та обмеженими були ідеї філології та порівняльної граматики¹.

Однак якими б великими не були заслуги названої школи, не слід вважати, що вона висвітлила всю проблему в цілому, адже основні питання загальної лінгвістики чекають на розв'язок і дотепер.

¹ Нова школа, що прагнула до найбільш об'єктивного трактування дійсності, оголосила війну термінології компаративістів, зокрема її нелогічним метафорам. Тепер ми вже не наважуємося сказати: "мова робить те й те" або говорити про "життя мови" і т.ін., адже мова — це не якась окрема сутність, вона існує лише у мовця. Однак не треба тут заходити надто далеко: головне — це лише зрозуміти, про що йдеться. Існують метафори, без яких нам просто годі обійтися. Вимагати вживання тільки тих термінів, які відповідають реальним фактам мови, — це все одно, що стверджувати, нібито в цих фактах для нас вже немає нічого невідомого. До цього ще далеко; тож і ми, не вагаючись, вживатимемо при нагоді певні вирази, засуджені свого часу молодогограматиками.

ДОСЛІДНИЙ МАТЕРІАЛ І ЗАВДАННЯ ЛІНГВІСТИКИ; ІІ ЗВ'ЯЗОК ІЗ СУМІЖНИМИ ДИСЦИПЛІНАМИ

Дослідний матеріал лінгвістичної науки складають насамперед усі факти мовної діяльності людини від первісних народів до розвинутих націй, як за архаїчних часів, так і в епоху культурного розквіту й занепаду, причому в кожному періоді є потреба охопити не лише усталену чи "літературну" мову, а й усі інші мовні прояви. Однак це не все: оскільки в більшості випадків мовна діяльність недосяжна для спостереження, мовознавець має враховувати і письмові тексти як єдине джерело знань про мови минулих часів чи далеких країв.

Завданням лінгвістики є:

а) опис та історичний аналіз усіх доступних для неї мов, що уможливує подальше встановлення історії мовних родин та, в міру можливого, відтворення їхньої прамови;

б) пошук чинників, які постійно та універсально діють у всіх мовах, та виявлення загальних законів, до яких можна звести конкретні явища історії цих мов;

в) окреслення свого предмету і визначення самої лінгвістики.

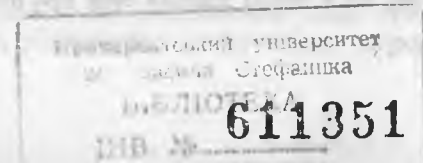
Лінгвістика має дуже тісні зв'язки з іншими науковими дисциплінами, які чи то запозичують у неї її дані, чи то, навпаки, надають їй свої. Межа, яка відокремлює її від інших наук, не завжди виразна. Так, наприклад, лінгвістику слід чітко відокремлювати від етнографії та історії давніх часів, де мова виступає лише як засіб документації. Її треба також відрізнити від антропології, яка вивчає людину лише як біологічний вид — у той час як мова є суспільним фактом. Але в такому разі чи не слід її включити

до складу соціології? Як пов'язані між собою лінгвістика й соціальна психологія? Власне, у мові все є психічним, включаючи матеріальні та механічні прояви мови, як, наприклад, зміна звуків; і оскільки лінгвістика постачає соціальній психології такі цінні дані, то чи не складає вона з нею єдине ціле? Ці питання ми зачіпаємо тут лише побіжно з тим, аби згодом до них повернутися.

Зв'язок лінгвістики з фізіологією має простіший вигляд: він однобічний у тому розумінні, що вивчення мов потребує даних про фізіологію звуків, але, зі свого боку, жодних даних фізіології не дає. В усякому разі, змішування цих двох наукових дисциплін неможливе: сутність мови, як буде показано, не залежить від звукового характеру мовного знака.

Стосовно філології, то, як ми вже визначили, остання чітко відрізняється від лінгвістики, незважаючи на спільні точки дотику та взаємні послуги.

Отже, в чому полягає практичне значення лінгвістики? Небагато людей має про це чітке уявлення, що не варто й доводити. Проте очевидно, що лінгвістичні питання цікавлять усіх, хто, як історик, психолог тощо, мають справу з текстом. Ще очевидніша важливість лінгвістики для загальної культури: в житті як окремих людей, так і цілого суспільства мовна діяльність вважається найважливішою з усіх існуючих. Отож не можна навіть припустити, аби її вивчення залишалось справою небагатьох фахівців. Власне, різною мірою нею займаються всі. Однак прояв цього загального інтересу до питань мови дає парадоксальні наслідки: немає іншої галузі знань, де б виникало більше безглузвих ідей, упереджень, марев та вигадок. З психологічного погляду, такі помилки не слід залишати поза увагою; проте першочергове завдання лінгвіста — виявляти їх та якомога повніше спростовувати.

ПРЕДМЕТ МОВОЗНАВСТВА

§ 1. Мова та її визначення

Що становить цілісний і водночас конкретний предмет мовознавства? Питання це винятково складне: згодом ми побачимо, чому саме; а тут лише обмежимося самим фактом складності.

Інші науки оперують заздалегідь даними предметами, які можна розглядати з різних точок зору; в нашій галузі нічого подібного немає. Нехай хтось вимовив французьке слово *ни* “оголений”: невідповідному спостерігачеві може здатися, що це конкретний лінгвістичний об’єкт; однак уважніший розгляд виявляє в *ни* три або чотири цілком різні речі, залежно від того, як ми будемо підходити до цього слова: лише як до звучання, чи як до вираження певного поняття, чи як до відповідника латинського *nūdum* тощо. Не тільки об’єкт мовознавства не зумовлює точку зору, а, навпаки, можна сказати, що саме точка зору створює свій предмет. До того ж нам ніщо не говорить про те, який із цих способів розгляду даного факту є первинним або досконалішим порівняно з іншими.

Крім того, який би підхід ми тут не застосували, те чи інше мовне явище завжди має дві сторони, взаємно відповідні та одна без одної не дійсні. Наведемо кілька прикладів.

1. Артикульовані склади — це акустичні явища, які сприймаються вухом, однак самі звуки не існували б, якби не було органів мовлення; так, звук *п* існує лише завдяки кореляції цих двох аспектів.

¹ *Objet* відповідає в українській мові двом різним поняттям: об’єкт (як сукупність дослідного матеріалу науки, явищ, що вона вивчає) і предмет (як сукупність дослідницьких фактів науки, досліджуваних наукою якісно специфічних сторін цього матеріалу). Об’єкт може бути спільним для кількох наук. Предмет у кожній науці свій. Очевидно, що в тексті йдеться саме про предмет. — *Прим. ред.*

Отже, не можна звести мову до звучання, як і не можна відірвати саме звучання від артикуляції органів мовлення; так само неможливо визначити рухи органів артикуляції, залишаючи поза увагою акустичний чинник (див. с. 54 і далі).

2. Але припустимо, що звучання — це справді де-що просте: то хіба ж ним вичерпується мовна діяльність? Ні, звук — це лише засіб вираження думки і задля себе існувати не може. Отже, з’являється нове ускладнення зв’язків: звук, складна акустико-артикуляційна єдність, у свою чергу, утворює з поняттям іншу складну фізіолого-ментальну єдність. Та й це ще не все.

3. Мовна діяльність має дві сторони: індивідуальну та суспільну, причому зрозуміти їх окремо одна від одної неможливо.

4. Крім того, щомиті мовна діяльність передбачає водночас усталену систему і розвиток, щомиті вона одночасно є і сучасним явищем, і продуктом минулого. На перший погляд, здається дуже просто розрізнити цю сучасну систему та її історію, тобто те, що є, і те, що було. Проте насправді ці дві речі так тісно пов’язані, що роз’єднати їх вельми важко. Чи спроститься проблема, коли дослідити мовну діяльність у самому її зародку, наприклад, почавши з вивчення мовної діяльності дитини? Анітрохи, адже буде величезною помилкою вважати, буцімто в питанні про мовну діяльність проблема виникнення відмінна від проблеми постійної зумовленості; отож ми залишаємося в тому самому хибному колі.

Отже, з якого боку не розглядати це питання, ми так і не бачимо цілісного предмета мовознавства. Усюди ми стикаємося з дилемою: або стежимо лише за одною стороною кожної проблеми, ризикуючи тим самим проминути згадані вище двоїстості, або вивчаємо мовну діяльність водночас з різних поглядів, тоді предмет мовознавства постає перед нами як купа різнорідних і не пов’язаних між собою явищ. Вчинивши так, відчинимо двері перед цілою низкою

наук: психологією, антропологією, нормативною граматикою, філологією тощо, які ми чітко відрізняємо від мовознавства, але які, через методологічну помилку, можуть претендувати на мовну діяльність як на один із своїх об'єктів².

На наш погляд, є лише один розв'язок усіх цих складних питань: *треба від початку стаття на ґрунт мови і вважати її за підставу (porte) для всіх інших проявів мовної діяльності*. Справді, серед стількох двобічних явищ лише мова, здається, спроможна отримати незалежне визначення та становити надійну опору для думки.

То що ж таке мова? На нашу думку, поняття мови не збігається з поняттям мовної діяльності: мова — це лише певна її частина, щоправда, найважливіша. Вона є водночас і суспільним продуктом, і сукупністю необхідних умовностей, прийнятих у суспільстві для забезпечення реалізації мовної здатності індивідами. В цілому мовна діяльність різноманітна й різнорідна. Тісно пов'язана з багатьма галузями, вона є водночас і фізичною, і фізіологічною, і психічною; крім того, вона належить до царини індивідуального та царини суспільного. Її не можна віднести цілком до жодної з категорій людського буття, адже невідомо, яким чином тоді всьому цьому можна надати єдності.

Мова ж, навпаки, являє собою цілісність “у собі” та становить початкову основу класифікації. Надаючи їй чільного місця серед явищ мовної діяльності, ми тим самим запроваджуємо природну послідовність у цю сукупність, що інакше не підлягає жодній класифікації.

Відносно такого принципу класифікації можна було б заперечити, твердячи, що здійснення мовної діяльності ґрунтується на здатності, одержаній від природи, тоді як мова — то щось набуте й умовне, щось

² Справді, у цих наук об'єкти значною мірою перетинаються (частково — спільні), предмети ж — різні. — *Прим. ред.*

таке, що мало б залежати від природного інстинкту, замість мати перевагу над ним.

Ось що можна на це відповісти.

Передовсім ніяк не доведено, що мовна діяльність у тій формі, в якій вона проявляється, коли ми говоримо, є чимось цілком природним, що наш мовний апарат призначений для говоріння так само, як ноги — для ходіння. Однак у цьому питанні погляди лінгвістів значною мірою розходяться. Зокрема, на думку Витні, для якого мова є однією з суспільних інституцій поряд з усіма іншими, — ми використовуємо голосовий апарат як знаряддя мовлення цілком випадково, лише з міркувань зручності: люди могли б з таким самим успіхом обрати жести, використовуючи зорові образи замість слухових. Без сумніву, ця теза надто категорична; мова — це не суспільна інституція, в усьому подібна до інших (див. с. 96 і с. 98); більше того, Витні заходить досить далеко, твердячи, ніби наш вибір лише випадково зупинився на органах мовлення: якоюсь мірою цей вибір був накинутий природою. Але в основному питанні американський лінгвіст, здається, має рацію: мова — це домовленість, і цілком байдуже, яка саме природа її умовно обраного знака. Отож питання про голосовий апарат другорядне у загальній проблемі мовної діяльності.

Ця думка може бути підкріплена через визначення того, що ми розуміємо під членоподільною мовою (*langage articulé*). Латинською мовою *articulus* означає “член, складова частина, поділ послідовного ряду речей”; стосовно мовної діяльності членоподільність може означати або поділ звукового ланцюжка на склади, або поділ ланцюжка значень на значущі одиниці; саме в цьому розумінні по-німецьки й кажуть *gegliederte Sprache*. Згідно з цим другим визначенням, ми можемо твердити, що природною для людини є не мовна діяльність як говоріння (*langage parle*), а здатність творити мову, тобто систему диференційованих знаків, які відповідають диференційованим поняттям.

Брока відкрив³, що здатність говорити локалізована в третій лобній звивині лівої півкулі головного мозку; і на цей факт почали посилалися, аби інтерпретувати мовну діяльність як природне явище. Але ж відомо, що ця локалізація була встановлена відносно всього, що стосується мовної діяльності, включаючи письмо. Виходячи з цього положення та спостережень різних форм афазії, які виникають внаслідок пошкодження цих центрів локалізації, здається, можна відзначити:

1) що різноманітні розлади усного мовлення у різний спосіб тісно пов'язані з розладами мовлення письмового;

2) що в усіх випадках афазії або аграфії ураженою є не стільки здатність вимовляти ті чи інші звуки або писати ті чи інші мовні знаки, скільки здатність будь-яким чином викликати в пам'яті знаки впорядкованої мовної діяльності. Все це спонукає до припущення, що над діяльністю різних органів існує загальніша здатність, котра керує цими знаками і, очевидно, є власне лінгвістичною здатністю. У такий спосіб ми приходимо до того самого висновку, що й раніше.

На підтвердження того, що мова має посідати головне місце у вивченні мовної діяльності, можна, на решті, висунути і той аргумент, що здатність артикулювати слова — байдуже, природна чи ні — здійснюється лише за допомогою знаряддя, створеного та наданого певною спільнотою. Отже, немає нічого химерного у твердженні, що саме мова забезпечує єдність мовної діяльності.

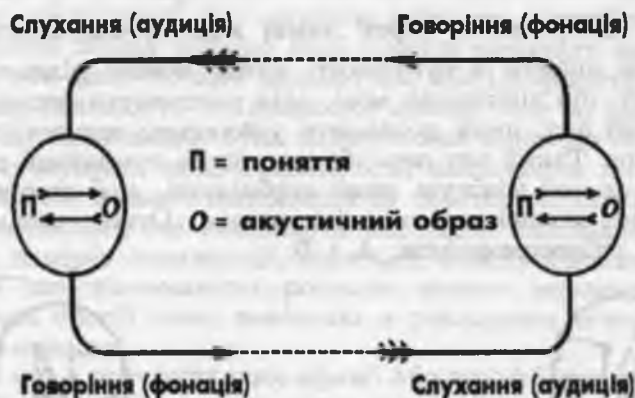
³ Насправді відкриття належить Ернесту Обертену (Aubertin), який 1861 року зробив на засіданні Паризької антропологічної спілки доповідь на тему: "Про місцезнаходження мовленнєвої здатності". Поль Брока підтвердив цю тезу на своєму пацієнтові (M. Truhlářová. Obrázkový slovník pro afatiku. — Praha, 1975. — S.5). — Прим. ред.

§ 2. Місце мови серед явищ мовної діяльності

Аби знайти в сукупності явищ мовної діяльності сферу, що відповідає мові, слід розглянути індивідуальний акт, який дозволить унааявити мовленнєвий зв'язок. Такий акт передбачає участь принаймні двох осіб: це той мінімум, який необхідний, щоб замкнути кільце мовленнєвого спілкування. Отже, візьмімо двох співрозмовників: А і Б:

Відправна точка кільцевого мовленнєвого зв'язку міститься в мозку одного з них, наприклад А, де явища свідомості, які ми назовемо "поняттями", сполучені з уявленнями про лінгвістичні знаки або з акустичними образами, що служать для їх вираження. Припустимо, що певне поняття викликає в мозку відповідний акустичний образ, — це цілком психічний феномен, за яким іде фізіологічний процес: мозок передає органам мовлення відповідний образ у імпульс; потім звукові хвилі поширюються з уст А і досягають вуха Б — це суто фізичний процес. Далі кільце мовленнєвого зв'язку продовжується в Б у зворотному напрямку: від вуха до мозку — фізіологічна передача акустичного образу; в мозку — психічний зв'язок цього образу з відповідним поняттям. Коли Б, у свою чергу, заговорить, цей новий мовленнєвий акт матиме той самий перебіг, що й перший, проходячи від мозку Б до мозку А через ті самі послідовні фази. Це можна зобразити так:

Цей аналіз не претендує на повноту. Можна було б виділити ще суто акустичне відчуття, ототожнення цього відчуття з латентним акустичним образом, м'язове відчуття на відміну від говоріння тощо. І хоча ми взяли до уваги лише елементи, які вважаємо за суттєві, наша схема дозволяє відразу відокремити фізичні компоненти (звукові хвилі) від фізіологічних (говоріння та слухання) і психічних (словесні образи та поняття). При цьому вельми важливо зауважити, що словесний образ не збігається з самим звуком і що він так само психічний, як і пов'язане з ним поняття.

Зображений нами мовний акт можна поділити на такі частини:

- зовнішня частина (звукові коливання, що йдуть від уст до вух) та внутрішня, яка включає все інше;
- психічна та непсихічна частини, причому остання охоплює явища як фізіологічні, властиві мовним органам, так і фізичні, зовнішні щодо людини;
- активна й пасивна частини: активним є все те, що йде від асоціативного центру мовця до вух слухача; а пасивним усе те, що йде від вух слухача до його асоціативного центру⁴.

Нарешті, всередині локалізованої в мозку психічної частини можна назвати екзекутивним усе те, що

⁴ Дані сучасної нейропсихології свідчать про активний характер також і цих процесів. — Прим. ред.

активне ($\Pi \rightarrow \text{О}$), і рецептивним — усе те, що пасивне ($\text{О} \rightarrow \Pi$).

До цього слід додати асоціативно-координаційну здатність, яка проявляється, щойно ми починаємо розглядати мовні знаки у взаємозв'язку: саме ця здатність відіграє найважливішу роль в організації мови як системи (див. с. 156 і далі).

Проте аби правильно зрозуміти цю роль, треба вийти за межі індивідуального мовного акту, який становить лише зародок мовної діяльності, і перейти до розгляду мови як соціального явища.

Усі мовці, пов'язані мовним спілкуванням, неминуче виробляють певне усереднення: всі вони відтворюють, — хоча, звичайно, не цілком точно, а приблизно, — одні й ті самі знаки, пов'язуючи їх з однаковими поняттями.

У чому ж причина такої суспільної “кристалізації”? Яка з частин мовного зв'язку до цього спричиняється? Адже досить імовірно, що не всі вони беруть у ній однакову участь.

Фізичну частину можна одразу відкинути. Коли ми чуємо розмову незнайомою нам мовою, ми, що-правда, сприймаємо звуки, однак через нерозуміння того, про що йдеться, залишаємося поза суспільним явищем.

Психічна частина лише частково бере участь у “кристалізації”: її екзекутивний бік взагалі непричетний до неї, адже виконання ніколи не буває масовим: воно завжди індивідуальне, і цілковитим володарем тут є індивід; ми будемо називати це *мовленням*.

Формування у мовців майже однакових для всіх них психічних образів зумовлене їх здатністю до сприйняття та координації. Тож як треба уявляти собі цей суспільний продукт, аби мова постала відокремленою від решти явищ? Коли б ми були у змозі охопити сукупність словесних образів, накопичених у всіх індивідів, ми б доторкнулися до того суспільного зв'язку, який і утворює мову. Мова — це скарб, відкладений практикою мовлення у мовців однієї

спільноти, це граматична система, потенційно (віртуально) наявна в кожному мозку, точніше, в мозках сукупності індивідів; адже мова неповна в кожному з них, вона існує вповні лише в колективі.

Відокремлюючи мову від мовлення, ми тим самим відділяємо: 1) суспільне від індивідуального; 2) істотне від другорядного та більш чи менш випадкового.

Мова — це не діяльність мовця, це готовий продукт, пасивно засвоєний індивідом; мова ніколи не передбачає попередньої рефлексії, а свідомо в ній здійснюється лише класифікаційна діяльність, про що йтиметься далі (с. 156 і далі).

Мовлення, навпаки, являє собою індивідуальний акт волі й розуму, де слід розрізняти: 1) комбінації, в яких мовець застосовує мовний код, аби висловити власну думку; 2) психофізичний механізм, який дозволяє йому унааявити ці комбінації.

Слід наголосити, що ми тут визначаємо речі, а не слова; отже, встановленим нами відмінностям шкодить певна двозначність деяких термінів, які не цілком відповідають один одному в різних мовах. Так, наприклад, німецьке слово *Sprache* відповідає французькому *langue* “мова” та *langage* “мовна діяльність”, німецьке слово *Rede* приблизно відповідає французькому *parole* “мовлення”, але має ще спеціальне значення французького *discours* “виступ, промова”. Латинське *sermo* скоріше означає *langage* “мовна діяльність” і *parole* “мовлення”, тоді як *lingua* означає *langue* “мова” і так далі. Немає жодного слова, яке б відповідало повністю хоча б одному з визначених вище понять; ось чому даремно визначати окремі слова. Погано, коли при визначенні речей виходять зі слів.

Підсумуємо характерні властивості мови.

1. Мова — це щось цілком визначене в різномірній множині фактів мовної діяльності. Її можна локалізувати в тому відрізку кільцевого мовленнєвого зв'язку, де слуховий образ асоціюється з певним поняттям. Вона становить суспільну сторону мовної діяльності, зовнішню щодо індивіда, який сам по собі не може ані створити її, ані змінити. Мова існує лише внаслідок своєрідної давньої угоди, укладеної між

членами колективу. Проте аби зрозуміти, як вона працює, індивід мусить навчатися мови; дитина її засвоює лише поступово. Мова — це явище настільки особливе, що навіть позбавлена дару слова людина не втрачає її за умови, що розуміє почуті нею мовні знаки.

2. Мова, відмінна від мовлення, являє собою той предмет, який передбачає можливість його окремого вивчення. Ми не говоримо мертвими мовами, однак ми можемо добре засвоїти їхній мовний механізм. Наука про мову цілком може обійтися без інших елементів мовної діяльності, вона взагалі можлива лише за умови, що ці інші елементи не домішуються до її предмета.

3. У той час як мовна діяльність за своїм характером різномірна, мова, як вона визначена тут, є однорідною: це знакова система, у якій суттєвим є лише поєднання змісту з акустичним образом, і ці обидві частини мовного знака однаково психічні.

4. Мова не менше від мовлення за своєю природою конкретна, і це вельми сприяє її дослідженню. Мовні знаки, хоча й психічні за своєю суттю, разом із тим не є абстракціями; закріплені згодою колективу асоціації, сукупність яких і складає мову, є реальністю, локалізованою в мозку. Більше того, мовні знаки, сказати б, відчутні; на письмі їх можна зафіксувати в умовному зображенні, тоді як сфотографувати в усіх подробицях мовленнєві акти просто неможливо; фонація навіть найкоротшого слова потребує безлічі м'язових рухів, які надзвичайно важко розпізнати та зобразити. В мові ж, навпаки, існує лише акустичний образ, який можна передати певним зоровим образом. Адже, коли абстрагуватися від безлічі рухів, необхідних для реалізації акустичного образу в мовленні, кожний акустичний образ виявиться, як ми побачимо згодом, лише сумою обмеженої кількості елементів або фонем, які, в свою чергу, можна зобразити на письмі відповідною кількістю знаків. Саме завдяки такій можливості фіксувати явища мови словник і граматика можуть правити за її правдиве

зображення; мова — це сховище акустичних образів, а письмо надає їм відчутної форми.

§ 3. Місце мови серед явищ людського життя. Семіологія

Викладені в попередньому параграфі характерні риси мови ведуть до виявлення іншої, важливішої особливості. Мова, виділена в такий спосіб із сукупності явищ мовної діяльності, посідає, на відміну від останньої, особливе місце серед проявів людського життя.

Ми щойно переконалися, що мова — це суспільна інституція, яка, проте, за рядом ознак відрізняється від інших інституцій — політичних, юридичних тощо. Аби зрозуміти специфічну природу мови, слід залучити ряд нових фактів.

Мова — це система знаків, які виражають поняття, а отже, її можна порівняти з письмом, з абеткою для глухонімих, з символічними обрядами, з формами ввічливості, з військовими сигналами тощо. Вона лише найважливіша поміж усіх цих систем.

Отож можна уявити собі науку, що вивчає життя знаків у житті суспільства; ця наука становила б частину соціальної психології, а отже, і загальної психології; назвімо її *семіологією*⁵ (від грецького *σημειον* “знак”). Вона має відкрити нам, чим саме є знаки та які закони керують ними. Оскільки цієї науки ще не існує, не можна сказати, якою їй бути; але вона має право на існування, і місце її визначено наперед. Мовознавство — лише частина цієї загальної науки, а закони, які відкриє семіологія, будуть застосовні й до мовознавства, — таким чином, воно опиниться у складі чітко визначеної галузі в системі явищ людського життя.

⁵ Слід уникати змішування семіології з семантикою, яка вивчає зміну значень і щодо якої Ф. де Сосюр не залишив методичного викладу, але основний принцип якої сформульовано на с. 97. — Прим. вид.

Точно визначити місце семіології має психолог⁶; завдання ж лінгвіста — з'ясувати, що саме притаманне мові як особливій системі в сукупності явищ семіології. Це питання буде розглянуте далі, а тут зазначимо лише одне: якщо нам уперше вдалося визначити місце мовознавства серед інших наук, то це лише тому, що ми пов'язали його з семіологією.

Чому ж семіологія, що має, як і кожна інша наука, свій власний предмет, досі не визнана як самостійна дисципліна? Тому що ми обертаємося в хибному колі: з одного боку, мова найбільш придатна для розуміння природи семіологічної проблеми; з іншого боку, для належної постановки цієї проблеми слід би вивчати мову “в собі” (*en elle-même*); тим часом дотепер її намагаються розглядати переважно в залежності від чогось іншого та зі сторонніх щодо неї поглядів.

Передусім існують поверхові уявлення широкої публіки, яка вбачає в мові лише номенклатуру (див. с. 86), а це унеможливорює будь-яке дослідження справжньої природи мови.

Відомий інший погляд — психологів, які вивчають механізм знака в індивіда: це найлегший метод, однак він не виходить за межі індивідуального мовного акту й не сягає мовного знака, суспільного за своєю природою.

Окрім того, навіть побачивши, що знак слід трактувати як суспільне явище, звичайно звертаються лише до тих рис мови, що пов'язують її з іншими суспільними інституціями, більше чи менше залежними від нашої волі, — а отже, проминають ціль, бо залишають поза увагою риси, властиві тільки семіологічним системам у цілому або, зокрема, мові. Адже до певної міри знак завжди уникає як індивідуальної, так і суспільної волі: в цьому й виявляється головна його риса, хоча на перший погляд вона найменш помітна.

⁶ Пор.: Adrien Naville, *Nouvelle classification des sciences*, 2e éd., p. 104. — Прим. вид.

Однак ця риса найповнішою мірою наявна саме в мові, хоч і має свій прояв у найменш досліджених явищах. Як наслідок, потреба чи якась особлива корисність семіології залишається непоміченою. Для нас, навпаки, мовна проблема — це передусім проблема семіологічна, і лише завдяки цій важливій тезі всі подальші міркування набувають сенсу. Якщо хтось прагне розкрити справжню природу мови, йому слід насамперед з'ясувати, що саме в мові є спільного з усіма іншими однопорядковими системами. Мовленнєві ж чинники, які на перший погляд здаються вельми важливими (наприклад, рухи органів мовлення), слід розглядати лише другою чергою, адже вони служать тільки для вирізнення мови з-поміж інших семіологічних систем. Завдяки цьому буде не лише внесено ясність у проблеми лінгвістики, але, на нашу думку, при розгляді обрядів, звичаїв тощо як знаків усі ці явища також постануть у новому світлі, а звідси виникне потреба об'єднати їх у межах семіології та пояснити законами цієї науки.

ЛІНГВІСТИКА МОВИ ТА ЛІНГВІСТИКА МОВЛЕННЯ

Надавши науці про мову належне їй місце в сукупності знань про мовну діяльність, ми тим самим визначили місце лінгвістики в цілому. Решта елементів мовної діяльності, які складають мовлення, вже самі собою підпорядковуються цій науці, і, власне, завдяки цьому підпорядкуванню всі частини лінгвістики знаходять свої справжні місця.

Розгляньмо для прикладу утворення необхідних для мовлення звуків; мовні органи так само сторонні щодо мови, як електричні апарати щодо азбуки Морзе, яку вони відтворюють. Фонація, реалізація акустичних образів, ні в чому не зачіпає самої системи. В цьому плані мову можна порівняти з симфонією, реальність якої не залежить від способу її виконання; помилки, яких можуть припуститися музиканти-виконавці, ніяк не шкодять цій реальності.

Не погоджуючись з таким відокремленням фонації від мови, можна вказати на фонетичні трансформації, тобто зміни звуків, які виникають у мовленні, але також глибоко впливають і на долю самої мови. Чи справді ми маємо право твердити, що мова існує незалежно від цих явищ? Так, маємо, бо ці явища стосуються лише матеріальної субстанції слів. Навіть якщо вони і впливають на мову як систему знаків, то лише опосередковано, через зміну інтерпретації знаків, до якої спричиняються; саме ж це явище нічого фонетичного в собі не має (див. с. 109). Певний інтерес можуть становити пошуки причин цих змін, і тут вивчення звуків нам допоможе; однак це не головне: для науки про мову завжди буде досить констатувати звукові трансформації та вираховувати їхні наслідки.

Міркування, висловлені тут щодо фонації, будуть правильними і щодо всіх інших складників мовлення. Діяльність мовця повинна бути досліджена цілою сукупністю дисциплін, які мають право на місце в лінгвістиці лише завдяки своєму зв'язку з мовою.

Отже, вивчення мовної діяльності поділяється на дві частини: перша, найголовніша, має за предмет саму мову, як суспільну по суті і незалежну від індивіда: це наука виключно психічна; друга частина, другорядна, має за свій предмет індивідуальний аспект мовної діяльності, тобто мовлення, включаючи фонацію: вона психофізична.

Без сумніву, ці два предмети тісно пов'язані між собою і один одного зумовлюють: мова необхідна, аби мовлення було зрозумілим і завдяки цьому результативним; проте мовлення необхідне, аби сформувалася мова; в історичному плані факт мовлення завжди передує мові. Звідки б узявся зв'язок поняття зі словесним образом, якби такий зв'язок не мав місця від початку в акті мовлення? З іншого боку, лише слухаючи інших, ми навчаємося своїй рідній мові; мова відкладається в нашому мозку тільки внаслідок численних актів досвіду. Нарешті, саме завдяки мовленню мова зазнає розвитку: наші мовні навички змінюються від вражень, отриманих під час слухання інших. Отже, існує взаємозалежність між мовою та мовленням: мова — це водночас і знаряддя, і продукт мовлення. Однак усе це не заважає мові та мовленню бути двома цілком різними речами.

Мова існує в колективі як сукупність відбитків, відкладених у кожного в мозку, на зразок словника, цілком тотожні примірники якого були б у користуванні багатьох осіб (див. с. 25). Отже, це щось таке, що є у кожної особи, але водночас є загальним для всіх і перебуває поза волею тих, хто ним володіє. Цей спосіб існування мови можна показати такою формулою:

$$1 + 1 + 1 + 1 + \dots = I \text{ (колективний взірець).}$$

Яким же чином у тому самому колективі наявне мовлення? Воно є сумою того, що люди говорять, і включає: а) індивідуальні комбінації, залежні від волі мовців; б) акти фонації, так само залежні від волі мовців і необхідні для здійснення цих комбінацій. Отож, у мовленні немає нічого колективного: його прояви індивідуальні та миттєві, тут немає нічого,

окрім суми окремих випадків за формулою: $(1 + 1' + 1'' + 1''' \dots)$.

Виходячи з цих міркувань, було б недоладно поєднувати під одним кутом зору мову і мовлення. Мовна діяльність як ціле — непізнана, бо неоднорідна; пропонувані ж нами розрізнення та субординація прояснюють усе.

Таким є перше розгалуження, з яким маєш справу, шойно почавши займатися побудовою теорії мовної діяльності. Слід обрати один із двох шляхів і дотримуватися його; одночасно йти обома неможливо.

В крайньому разі, можна залишити назву лінгвістики за кожною з цих двох дисциплін і говорити про лінгвістику мовлення. Однак її не треба змішувати з власне лінгвістикою, — тією, єдиним предметом якої є мова.

Ми розглядатимемо далі лише цю останню; і навіть якщо при викладі матеріалу часом шукатимемо пояснень зі сфери досліджень мовлення, то завжди намагатимемося не стирати грані, що відокремлює ці дві галузі.

ВНУТРІШНІ ТА ЗОВНІШНІ ЕЛЕМЕНТИ МОВИ

Наше визначення мови передбачає, що ми усуваємо з поняття “мова” все стороннє щодо її організму, її системи, словом, усе те, що відоме під назвою “зовнішня лінгвістика”, — хоча ця лінгвістика й займається важливими речами і саме її найчастіше мають на увазі, приступаючи до вивчення мовної діяльності.

Передусім це стосується всіх точок дотику лінгвістики з етнологією, усіх зв'язків, що можуть існувати між історією мови та історією раси або цивілізації. Ці дві історії взаємно пов'язані й переплетені, — це дещо нагадує відповідності, встановлені нами між явищами власне мови (див. с. 18 і далі). Звичаї народу позначаються на його мові, а з іншого боку, значною мірою саме мова формує народ.

Далі слід згадати про стосунки між мовою та політичною історією. Великі історичні події — як-от римське завоювання — мали незліченні наслідки для багатьох сторін мови. Колонізація як одна з форм завоювання переносить мову в інше середовище, а це спричиняє зміни в самій мові. На підтвердження цього можна було б послатися на численні факти: так, Норвегія, об'єднавшись з Данією, прийняла датську мову; щоправда, тепер норвежці намагаються звільнитися від цього мовного впливу. Внутрішня політика держав відіграє не меншу роль у житті мов: деякі держави, наприклад Швейцарія, допускають співіснування кількох мов; інші, як, наприклад, Франція, прагнуть до мовної єдності. Високий рівень культури сприяє розвитку деяких спеціальних мов (юридична мова, наукова термінологія тощо). Це приводить нас до третього питання: стосунки між мовою і такими установами, як церква, школа тощо, які, в свою чергу, тісно пов'язані з літературним розвитком мови, — феномен поготів загальний, бо невіддільний від політичної історії. Літературна мова в усіх напрямках виходить за межі, здавалося б, визначені для неї літературою: досить згадати про вплив на

літературну мову з боку салонів, королівського двору, академій. З іншого боку, стосунки між нею та місцевими діалектами звичайно загострені (див. с. 245 і далі). Лінгвіст має також розглядати взаємні зв'язки книжної та повсякденної мови, адже всяка літературна мова як продукт культури веде до відокремлення сфери свого існування від сфери природної — розмовної мови.

Нарешті, до зовнішньої лінгвістики належить і все, що стосується географічного поширення мов та їх діалектного подрібнення. Без сумніву, саме в цьому відмінність між нею та внутрішньою лінгвістикою сягає вершин парадоксу, адже географічний чинник тісно пов'язаний з існуванням мови; проте насправді він не зачіпає внутрішнього організму самої мови.

Інколи кажуть, що цілком неможливо відокремити всі ці питання від вивчення власне мови. Цей погляд переважає особливо відтоді, як стали наполягати на вивченні “реалій”. Бо справді, чи не залежить граматичний організм мови від сталих зовнішніх чинників мовної зміни — як організм рослин залежить від впливу середовища: ґрунту, клімату тощо? Здається очевидним, що неможливо правильно пояснити технічні терміни або запозичення, якими рясніє мова, без розгляду їхнього походження. І чи можна відрізнити природний, органічний розвиток певної мови від її штучних форм на зразок літературної мови, тобто форм, зумовлених зовнішніми чинниками і, отже, неорганічними? Чи не бачимо ми, як поряд з місцевими діалектами безупинно розвивається загальнонародна мова?

Ми вважаємо досить плідним вивчення зовнішніх лінгвістичних явищ. Проте буде помилкою стверджувати, що без них неможливо пізнати внутрішній організм мови. Для прикладу розгляньмо запозичення іноземних слів. Насамперед слід зазначити, що воно в жодному разі не становить постійного елемента у житті мови. У деяких віддалених долинах існують говірки, які, так би мовити, ніколи не прийняли ззовні жодного штучного елемента. Чи можна твердити, що ці говірки перебувають за межами нормальних умов мовної діяльності, що вони неспроможні дати про неї певне уявлення,

що їх слід вважати “тератологічними” винятками, як такі, що не зазнали зміщувань? Найістотніше ж те, що запозичене слово вже не видається таким, відколи його вивчають у складі системи, — там воно існує лише завдяки своїм стосункам і протиставленням з іншими пов’язаними з ним словами, як і всяке інше питоме слово цієї мови. Взагалі кажучи, немає жодної потреби знати про умови, в яких розвивалася певна мова. Стосовно деяких мов, наприклад зендської або старослов’янської, нам навіть достеменно невідомо, які саме народи ними говорили; а однак, це незнання аж ніяк не заважає вивчати їх як такі й досліджувати перетворення, яких вони зазнали. В усякому разі, слід розрізняти обидві точки зору — і що послідовніше, то краще.

Найвагомішим аргументом тут є те, що кожна з них створює свій особливий метод. Зовнішня лінгвістика може накопичувати одну по одній подробиці, не почувачи себе затиснутою в лещатах системи. Наприклад, кожний автор групуватиме на свій розсуд факти поширення мови поза межами її основної території; при з’ясуванні чинників, які беруть участь поряд із говірками у формуванні літературної мови, можна завжди вдатися до простого переліку; коли ж автор розташовує факти в певному порядку, то це робиться виключно з потреби кращого викладу. Стосовно внутрішньої лінгвістики картина зовсім інша: довільне розташування тут неприйнятне; мова — це система, підпорядкована лише власному порядку. Краще зрозуміти це допоможе порівняння з грою в шахи. Тут відносно легко можна відрізнити, що належить до зовнішнього, а що — до внутрішнього: те, що ця гра прийшла до Європи з Персії, факт зовнішній; навпаки, внутрішнє становить усе те, що стосується системи та правил. Якщо я заміню дерев’яні фігури на фігури зі слонової кістки, то ця заміна буде байдужою для системи; коли ж я зменшу чи збільшу кількість фігур, така зміна глибоко зачепить “граматику” гри. Щоправда, розрізнення такого роду, очевидно, потребує уважності, тобто в кожному випадку треба ставити питання про природу явища і, розв’язуючи його, керуватися правилом: внутрішнім є все те, що будь-якою мірою змінює систему.

ЗОБРАЖЕННЯ МОВИ НА ПИСЬМІ

§ 1. Необхідність у вивченні письма

Отже, конкретним предметом нашого вивчення є суспільний продукт, відкладений у мозку кожної людини, тобто мова. Але цей продукт — свій у кожній мовної групи: те, що нам дано — це різні мови. Лінгвіст повинен знати якомога більше мов, аби зі спостережень і порівнянь їх між собою виявити, що є в них універсальним.

Однак ми знайомі з мовами переважно через письмо. Навіть у рідній мові щомиті в ролі посередника виступає писемність. Коли йдеться про мову, віддалену від нас у просторі, потреба в письмових свідченнях ще більш зростає, поготів це стосується мертвих мов. Щоб мати у всіх випадках безпосередні дані, слід було б у всі часи робити те, що лише тепер робиться у Відні й Парижі, а саме — збирати фонографічні взірці всіх мов. Однак і тут ми змушені були б вдаватися до письма, аби повідомляти іншим збережені в такий спосіб тексти.

Отже, хоча письмо саме по собі і стороннє від внутрішньої системи мови, від цієї техніки абстрагуватися неможливо — адже мова весь час у ньому фіксується. Тож необхідно усвідомлювати його корисні сторони, недоліки й небезпеку, яку воно може становити.

§ 2. Престиж письма; причини його переваг над усною формою мовлення

Мова й письмо — це дві відмінні системи знаків; єдине призначення другої з них — зображати першу. Об’єктом лінгвістики є не сполучення слова написаного зі словом усним, а виключно це останнє. Однак написане слово так тісно сплітається зі словом усним, чим зображенням воно є, що врешті-решт привласнює собі головну роль. І тоді ми починаємо надавати

зображенню звукового знака стільки ж уваги (ба навіть більше), ніж самому цьому знаку. Це все одно, що твердити, ніби для знайомства з людиною краще побачити її фотографію, аніж обличчя.

Така ілюзія існувала завжди, і подібні уявлення про мову саме на це й хибують. Так, існує пересічна думка, буцімто безписемна мова змінюється швидше: це геть не так! Щоправда, за певних умов письмо може уповільнювати зміни в мові, але й навпаки — відсутність письма анітрохи не шкодить її збереженню. Литовська мова, якою досі говорять у Східній Пруссії та в прилеглих районах Росії, відома нам з письмових джерел лише від 1540 року; проте і в цю пізню добу вона в цілому так само добре відтворює індоевропейську прамову, як і латинь III сторіччя до н. Х. Вже цього досить, аби показати, наскільки мова не залежить від писемності.

Деякі дуже тонкі лінгвістичні факти збереглися без будь-якого позначення на письмі. Протягом усього періоду давньоверхньонімецької мови писали *töten*, *föulen* та *stözen*; від кінця XII сторіччя з'являються написання *töten*, *füelen*, а от *stözen* залишається без змін. Звідки взялася ця відмінність? Всюди, де виникала зміна *o* → *ö*, *u* → *ü*, в наступному складі було *j*; прогерманська мова мала *daupjan*, *foljan*, але *statjan*. На порозі писемного періоду, близько 800 р., це *j* слабшає настільки, що на письмі його не зображали протягом майже трьох сторіч; а однак воно лишило ледь помітний слід у вимові. І от близько 1180 року, як ми щойно бачили, це *j* дивовижним способом відроджується у вигляді “умлаута”! Таким чином, цей відтінок вимови був точно збережений без усякої допомоги письма.

Отже, мова має усну традицію, незалежну від письма і не менш сталу від нього; але побачити це нам заважає престиж письмової форми. Перші лінгвісти схилили на цьому, як до них і гуманісти епохи Відродження. Навіть сам Боп не робить чіткого розрізнення між літерою та звуком; читаючи праці Боп, можна подумати, що мова невіддільна від свого алфавіту. Його безпосередні послідовники опинилися

в тій же пастці. Написання через *th* фрикативного *ʃ* змусило Гріма розглядати цей звук не лише як подвійний, а й як придиховий змичний. Тим-то й пояснюється те місце, яке він передбачив для цього звука в своєму законі пересування приголосних або *Lautverschiebung* (див с. 182). І дотепер деякі освічені люди плутають мову з її орфографією; чи не сказав Гастон Дешан про Бертело, що той “запобіг загибелі французької мови”, повстаючи проти орфографічної реформи?

Але чим можна пояснити такий престиж письма?

1. Передусім графічне зображення слів вражає нас як щось незмінне й стале, більш придатне за звук, аби забезпечувати єдність мови в часі. Нехай цей зв'язок поверховий і створює чисто позірну єдність, все одно схопити його набагато легше, аніж природний зв'язок, єдино правильний — зв'язок звуковий.

2. У багатьох людей зорові враження чіткіші й триваліші від слухових, що й пояснює їхню перевагу. Кінець кінцем графічний образ затулює собою звук.

3. Літературна мова ще більше підносить незаслужене значення письма. Вона має свої словники та граматики; саме по книжці та через книжку викладають у школі; мова зазнає тут кодифікації; а сам кодекс постає як сукупність письмових правил, підпорядкованих чітко окресленому вжитку (узусу): орфографії. Все це і надає письму першорядного значення. З часом забувають, що говорити навчаються раніше, ніж писати, і природне співвідношення виявляється перевернутим.

4. Нарешті, коли виникає розбіжність між мовою та орфографією, то навряд чи хтось, крім лінгвіста, може усунути цю суперечність; але, оскільки лінгвіста не визнають за авторитет, перевага надається майже неминуче письму, адже спиратися на нього набагато легше; тим самим письмо привласнює собі важливу роль, на яку не має права.

§ 3. Системи письма

Існує дві системи письма:

1. Ідеографічна система, де слово зображується одним знаком, стороннім щодо звуків, з яких воно складається. Цей знак у цілому відповідає слову і тим самим, опосередковано, ідеї, яку воно виражає. Класичний приклад такої системи — китайська писемність.

2. Система, яку звичайно називають “фонетичною”, прагне відтворити ланцюжок звуків, що становлять слово. Фонетичні системи можуть бути або складовими (силабічними), або буквеними, тобто такими, що ґрунтуються на далі неподільних елементах мовлення.

При цьому ідеографічні системи легко переходять у системи змішаного типу: деякі ідеограми, втративши своє первісне значення, стають зображеннями ізольованих звуків.

Ми вже говорили про те, що написане слово прагне замінити в нашій свідомості усне слово: це є слушним стосовно обох систем письма, але в першій із них ця тенденція сильніша. Для китайця ідеограма та усне слово однаковою мірою суть знаки поняття; для нього письмо — це друга мова, і в розмові, коли два слова вимовляються однаково, він часом мусить вдаватися до написаного слова, аби пояснити свою думку. Але завдяки тому, що ця заміна може бути абсолютною, вона не дає тих прикрих наслідків, які наявні у нашій писемності: китайські слова різних діалектів, які відповідають одному поняттю, однаково добре поєднуються з тим самим графічним знаком.

Ми обмежимося тут розглядом фонетичних систем, зокрема тієї, що використовується дотепер і має своїм прототипом грецький алфавіт.

У час, коли такого роду алфавіт лише встановлюється, він досить раціонально відображає стан мови (якщо тільки не йдеться про алфавіт запозичений, де вже є непослідовності). З логічного погляду грецький алфавіт бездоганний, як ми побачимо далі (с. 55). Проте узгодженість між написанням і вимовою триває недовго. Чому? Власне, це ми й маємо тепер розглянути.

§ 4. Причини розбіжностей між написанням та вимовою

Ці причини численні; наведемо найважливіші з них.

Передусім мова розвивається без упину, тоді як письмо схильне до нерухомості. Внаслідок цього написання кінець кінцем перестає відповідати тому, що воно має зображати. Графічне позначення, відповідне для певного часу, сторіччям пізніше стає абсурдним. Якийсь час графічний знак ще змінюють, підганяючи під вимову, але згодом від цього відмовляються. Так сталося у французькій мові з *oi*.

Вимовляли:

у XI ст. *rei, lei*
у XIII ст. *roi, loi*
у XIV ст. *roë, loë*
у XIX ст. *rwa, lwa*

Писали:

rei, lei,
roi, loi,
roi, loi,
roi, loi,

Отже, до XIII сторіччя ще брали до уваги зміни вимови: кожному періоду в історії мови відповідав певний етап розвитку орфографії. Але від XIV сторіччя письмо унерухомлюється, в той час як мова продовжує свій розвиток: відтоді й починає зростати розбіжність між вимовою та орфографією. В міру збільшення кількості невідповідних написань це впливало на саму систему письма: графічна сполука *oi* стала відповідником звучання, яке не має нічого спільного з її елементами.

Приклади можна було б множити до безмежності. Отож, чому записують як *mais* і *fait* те, що ми вимовляємо як *mɛ* і *fɛ*? Чому с у французькій мові часто є відповідником звука *s*? Тому що ми зберегли написання, які не мають більше розумних підстав. Ця причина діє у всі часи; так, на наших очах французьке пом'якшене *l* переходить у йот: ми вимовляємо *evêje, tuje*, як *essuyer* “витирати”, *nettoyer* “чистити”, а писати продовжуємо *éveiller* “будити”, *mouiller* “мочити”.

Друга причина розбіжностей між письмом і вимовою полягає ось у чому. Коли один народ запозичує в іншого алфавіт, часто буває, що засоби запозиченої графічної системи виявляються погано пристосованими до нової функції, тоді доводиться вдаватися до рятівних заходів: наприклад, використовувати дві літери як відповідник одного звука. Те ж саме сталося з *ʃ* (фрикативний зубний глухий) у германських мовах: його почали позначати через *th*, тому що латинський алфавіт не мав жодного знака, який би міг передати цей звук. Меровінзький король Хільперік спробував додати до латинських літер особливий знак для цього звука, але йому це не вдалося: у вжитку лишилося *th*. Середньовічна англійська мова мала *e* закрите (наприклад, у слові *sed* “сім’я”) та *e* відкрите (наприклад, *led* “вести”); за браком в алфавіті відповідних знаків для цих двох звуків вирішили писати *seed* та *lead*. У французькій мові для передачі шиплячого *j* вдалися до подвійного знака *ch* і т. д., і т. д.

Існують ще міркування етимологічного характеру: в деякі періоди, наприклад за доби Відродження, вони відігравали провідну роль. При цьому нерідко орфографія зазнавала впливу хибної етимології: так, наприклад, запровадили літеру *d* до французького слова *roids* “вага”, думаючи, що воно походить від латинського *pondus* “вага”, тоді як насправді воно бере початок від латинського *pensum* “зваження”. Але головне не те, правильно чи ні застосовано принцип етимологічного письма, — хибний сам принцип.

Інколи причин може не бути зовсім; деякі примхи письма не виправдовуються навіть етимологічно. Чому, наприклад, по-німецькому пишуть *thun* замість *tun* “робити”? Стверджують, що *h* передає придиховий характер приголосного; однак у цьому випадку його треба було б запровадити всюди, де має місце таке придихання. Проте численні слова так ніколи його і не отримали (*Tugend* “цнота”, *Tisch* “стіл” тощо).

§ 5. Наслідки розбіжностей між написанням та вимовою

Класифікація непослідовностей письма забрала б у нас забагато часу. Однією з найбільш прикрих непослідовностей є численність графічних позначень одного звука. Так, для передачі звука *ʒ* французька мова має написання *j*, *g*, *ge* (*joli*, *geler*, *geai*); для звука *z* — літери *z* та *s*, для звука *s* — написання *s*, *c*, *ç*, *t* (*nation*), *ss* (*chasser*), *sc* (*acquiescer*), *sç* (*acquiesçant*), *x* (*dix*); для звука *k* — написання *c*, *qu*, *k*, *ch*, *cc*, *cqu* (*acquérir*). І навпаки, одне графічне позначення може мати декілька відповідностей: так, наприклад, *t* може зображати звук *t* або *s*, а *g* передає звуки *g* та *ʒ* тощо.

Згадаймо ще про “опосередковане написання”. Хоча у вимові німецьких слів *Zettel* “листок”, *Teller* “тарілка” тощо немає подвійних приголосних, тут пишуть *tt* і *ll* з єдиною метою — вказати, що попередня голосна коротка й відкрита. З таких же помилкових міркувань англійці додають у кінці слова німе *e*, аби подовжити звучання попередньої голосної: порівняйте *made* (вимовляється *meid*) “зробив” та *mad* (вимовляється *mæd*) “божевільний”. Це *e* створює при зоровому сприйнятті враження другого складу, — але ж насправді ці слова односкладові.

Такі нераціональні написання ще чомусь відповідають у мові, але існують і такі, що не мають жодного сенсу. Сучасна французька не має подвійних приголосних, за винятком старих форм майбутнього часу: *mourrai* “вмру”, *courrai* “побіжу”; а однак французька орфографія рясніє безпідставними подвоєннями приголосних (*bourru*, *sottise*, *souffrir* тощо).

Буває, що орфографія, не встановившись остаточно, вагається в пошуках правил. Звідси беруть свій початок ті мінливі написання, які свідчать про зроблені в різні часи проби щоразу інакше зображати певні звуки. Так, у старовірхньонімецьких словах *ertha*, *erdha*, *erda* або *thri*, *dhrī*, *drī* знаки *th*, *dh*, *d* передають один з той самий звуковий елемент, але який? Дізнатися про це через письмо неможливо.

Звідси випливає те ускладнення, що за наявності двох написань для однієї форми не завжди можна визначити, чи справді йдеться про дві різні вимови. Письмові пам'ятки двох сусідніх діалектів зображають одне й те саме слово по-різному: одні як *asca*, інші як *ascha*; якщо це однакові звуки, то перед нами неусталена орфографія. В іншому разі різниця матиме фонологічний та діалектний характер, як у грецьких формах *paizō*, *paizdō*, *paiddō*, або йтиметься просто про дві послідовні епохи: в англійських пам'ятках зустрічаємо спочатку *hwat*, *hweel* тощо, згодом з'являються *what*, *wheel* і т.п. То з чим же ми маємо справу — зі зміною в орфографії чи в фонетиці?

Очевидний висновок зі сказаного — письмо приховує мову від наших очей: перед нами не вдягання, а травестія. Це дуже добре показано через написання французького слова *oiseau* “птаха”, де жодний із звуків (*wazo*) не відповідає своєму графічному символу — від мовного образу нема й залишку.

Другий висновок полягає в тому, що чим гірше письмо зображає те, що має зображати, тим сильніша тенденція брати за основу саме його; граматисти вперто намагаються привернути увагу до письмової форми мовлення. Психологічно це пояснимо, але за своїми наслідками — невтішно. Часте вживання таких слів, як “вимовляти” та “вимова”, санкціонує цю хибну думку і перекручує закономірний та реальний зв'язок між письмом та мовою. Коли говорять, що треба вимовляти літеру так або інакше, то зорове зображення сприймають за зразок. Для того щоб *oi* вимовлялося як *wa*, треба спочатку, аби воно існувало саме по собі. Насправді ж це *wa* зображається на письмі як *oi*. Аби пояснити цю дивну річ, додають, що в даному випадку йдеться про виняток у вимові *o* та *i*, — це знову хибний вираз, тому що тим самим визнається залежність мови від письма. Створюється враження, що ми порушуємо якісь приписи орфографії, — немовби нормою є письмова форма.

Ці фікції виявляються навіть у граматичних правилах, наприклад у правилі про *h* у французькій мові. У нас є слова з початковими голосними без

придихання, які, однак, отримали *h* на згадку про їхню латинську форму; так, наприклад, пишуть *homme* з *h* (раніше писали *ome*) через те, що в латинській мові було *homo* “людина”. Однак у французькій мові існують інші слова німецького походження, де *h* справді вимовлялося: *hache* “сокира”, *hareng* “оселедець”, *honte* “сором” тощо. Поки початкове *h* не занепало, такі слова поводили себе так, ніби мали початковий приголосний; раніше говорили *deux haches*, як *dø'as*, *le hareng* як *lə'arā*, тоді як, згідно з правилом сполучення у мовленні двох слів, друге з яких починається з голосної, *deux hommes* та *l'omme* вимовлялися як *døzəm* та *ləm*. У той період правило “Перед придиховим *h* злиття та елізія не відбуваються” мало реальну підставу. Але нині ця формула втратила сенс; придихове *h* на початку слів більше не існує, якщо тільки не називати придиханням те, що не є звуком, але перед чим не відбувається ні злиття, ні елізії. Отже, перед нами хибне коло, а *h* — лише фіктивне явище, породжене письмом.

Вимова слова фіксується не його орфографією, а його історією. В кожний даний момент його форма відображає певний етап розвитку, який вона змушена пройти і яке регулюється точними законами. Кожний період розвитку може визначатися попереднім. Єдине, що треба брати до уваги, — але про що найчастіше забувають, — це походження слова, його етимологію.

Назва міста *Auch* у фонетичній транскрипції — *oʃ*. Це єдиний випадок у французькій орфографії, де *ch* наприкінці слова зображає *ʃ*. Це не пояснення, якщо казати: кінцеве *ch* вимовляється як *ʃ* лише в цьому слові. Єдине питання полягає в тому, аби з'ясувати, яким чином латинське *Auscii* змогло перейти в *oʃ*; орфографія тут ні до чого.

Як треба вимовляти *gageure* “застава”: з *æ* чи *y*? Одні відповідають: *gæ:ʀ*, тому що *heure* “година” вимовляється *æ:ʀ*. Інші кажуть: ні, *gæy:ʀ*, бо *ge* відповідає *ʒ* — як у слові *geble* “в'язниця”. Марна су-

перечка! Це питання суто етимологічного характеру: *gagueure* було утворене від *gager* “заставляти”, як *tournaire* “зворот” — від *tourner* “обертати”: вони належать до одного словотворного типу; отже, правильним буде лише *gaʒu:r*; вимова *gaʒœʀ* спричинена виключно двозначністю написання.

Але тиранія літери сягає далі: підпорядковуючи собі масу мовців, вона впливає на мову і змінює її. Це має місце лише у високорозвинених, літературно опрацьованих мовах, де письмовий документ відіграє значну роль. І тоді зоровий образ часом зумовлює помилкову вимову. Тут ідеться про справжній патологічний факт, і такі факти у французькій не рідкість. Наприклад, прізвище *Lefèvre* (від лат. *faber*) мало два написання — одне народне і просте — *Lefevre*, інше — вчене й етимологічне — *Lefèbvre*. Через плутанину *v* і *u* у давньому письмі *Lefèbvre* було прочитане як *Lefebure* — з *b*, якого насправді ніколи не було в цьому слові, та *u*, що виникло з непорозуміння. І що ж — тепер ця форма справді вимовляється так.

Цілком імовірно, що такі деформації ставатимуть дедалі частішими і що зайві літери вимовлятимуться дедалі більше. У Парижі вже кажуть *sept femmes*, вимовляючи літеру *t*. Дармстетер передбачає день, коли вимовлятимуться навіть обидві останні літери слова *vingt*, справжньої орфографічної потвори.

Ці звукові деформації, звичайно, теж стосуються мови, лише вони не зумовлені її природним функціонуванням, а викликані позамовним чинником. Лінгвістика має їх також досліджувати — але в окремому розділі: це випадки тератологічні.

§ 1. Визначення фонології¹

Намагаючись подумки відірватися від написання та позбавляючи себе його чуттєвого образу, ми ризикуємо опинитися перед аморфною масою, з якою невідомо що робити. Це все одно, що забрати у новачка у плаванні його корковий пояс.

Потрібно негайно замінити штучне природним; однак це неможливо доти, доки ми не вивчимо як слід звуки мови; адже, відірвавшись від своїх графічних позначень, звуки постають як щось невиразне, тож знову виникає спокуса віддати перевагу, нехай і облудній, опорі письма. Тому перші лінгвісти, яким нічого не було відомо про фізіологію артикульованих звуків, щораз опинялися на слизькому; відступитися від літери означало для них втратити ґрунт під ногами; тоді як для нас — це перший крок до істини, бо необхідну підтримку ми знаходимо саме у вивченні звуків. Сучасні нам лінгвісти нарешті це зрозуміли; розбудовуючи дослідження, початі іншими (фізіологами, теоретиками співу тощо), вони збагатили лінгвістику допоміжною наукою, що поклала край її залежності від графічного слова.

Фізіологію звуків (нім. *Laut* — або *Sprachphysiologie*) часто називають фонетикою (нім. *Phonetik*, англ. *phonetics*). Цей термін видається нам непридатним; ми замінюємо його терміном фонологія, оскільки фонетика була і повинна залишатися наукою про розвиток звуків. Неприпустимо змішувати під однією назвою дві абсолютно різні дисципліни. Фонетика — це історична наука; вона аналізує події, перетворення і рухається в часі. Фонологія ж перебуває поза

¹ Авторські визначення фонології та фонетики відмінні від сучасних — Прим. ред.

² Сучасний термін — історична фонетика. — Прим. ред.

часом, бо механізм артикуляції завжди тотожний самому собі³.

Ці дві дисципліни не тільки не збігаються, але їх навіть не можна взаємно протиставити. Перша — це один з основних розділів науки про мову; фонологія ж для науки про мову (це треба щоразу повторювати) — то допоміжна дисципліна, яка стосується лише мовлення (див. с. 31). Звичайно, важко зрозуміти, до чого б придалися рухи органів мовлення, якби не існувало мови; проте не з них складається мова, і, навіть пояснивши усі рухи органів мовлення, необхідні для створення кожного акустичного враження, ми аж ніяк не висвітлюємо проблему мови.

Мова — це система, що ґрунтується на психічному протиставленні цих акустичних вражень, — це так само, як килим являє собою художній твір, створений завдяки зоровому протиставленню ниток різного кольору. І для аналізу такого художнього твору важлива гра цих протиставлень, а не спосіб отримання кожної фарби.

Нарис про систему фонології буде викладено в додатку (див. с. 54), а тут ми спробуємо лише дізнатися, на яку підтримку від цієї науки може розраховувати лінгвістика, аби уникнути ілюзій, створених письмом.

§ 2. Фонологічне письмо

Передусім лінгвіст вимагає, аби йому дали засіб зображення артикульованих звуків, який би усував будь-яку двозначність. Для цього вже були запропоновані численні графічні системи.

Тож на яких принципах має ґрунтуватися справжнє фонологічне письмо? Воно повинне зображати одним символом кожний елемент мовленнєвого ланцюжка. Однак на цю вимогу не завжди зважають: так, англійські фонологи, дбаючи швидше про класифікацію, аніж про аналіз, вживають для окремих звуків сполуки з двох і навіть трьох літер. Окрім

³Сучасний термін — артикуляторна фонетика. — Прим. ред.

того, слід чітко розрізняти експлозивні та імплузивні звуки, про що буде сказано далі (див. с. 68).

Чи варто замінити звичайну орфографію фонологічним алфавітом? Цього цікавого питання ми можемо торкнутися лише побіжно; на нашу думку, фонологічне письмо повинне обслуговувати самих лише лінгвістів. Насамперед, хіба можна змусити англійців, німців, французів та інших прийняти уніфіковану систему? Крім того, алфавіт, застосований до всіх мов, ризикував би рясніти діакритичними знаками. Не кажучи вже про безнадійно складний вигляд хоча б однієї сторінки такого тексту, цілком очевидно, що, дбаючи про точність, це письмо заплутувало б усе, що має висвітлювати, і збивало б читача з пантелику. Ці незручності не були б відшкодовані достатніми перевагами. Тому поза межами науки фонологічна точність не вельми бажана.

Існує ще питання про способи читання. Річ у тім, що ми читаємо двома способами: нове або не відоме нам слово ми читаємо по літерах, а слово звичайне і знайоме охоплюється оком відразу, незалежно від того, які букви його складають; образ цього слова набуває для нас ідеографічної значущості. Тут традиційна орфографія цілком може боронити свої права: корисно розрізняти *tant* “стільки” і *temps* “час”; *est* “є” та *ait* “мав би”; *du* (артикль) та *dû* “повинний”; *il devait* “він мусив” та *ils devaient* “вони мусили” тощо. Побажаймо тільки одного — аби загальноживана орфографія звільнилася від найгірших недовладностей; якщо фонологічний алфавіт і може придатися у викладанні іноземних мов, це не означає, що його треба робити загальнообов'язковим.

§ 3. Критика свідчень письмових джерел

Отож помилково вважати, що, визнавши облудність письма, треба насамперед реформувати орфографію. Справжня послуга фонології полягає в тому, що вона надає нам можливості вжити запобіжних заходів щодо письмової форми, через яку ми змушені проникнути до мови. Дані, отримувані з пись-

мових джерел, мають якусь вартість лише за умови належної інтерпретації. В кожному окремому випадку слід визначати *фонологічну систему* досліджуваної мови, тобто таблицю звуків, які вона використовує; справді, кожна мова оперує лише обмеженою кількістю чітко диференційованих фонем. Ця система — єдина реальність, що може цікавити лінгвіста. Графічні символи — це лише її відображення, точність яких ще належить визначити. Ступінь складності такого визначення залежить від мови та обставин.

Коли йдеться про мову, що належить до минулого, ми змушені вдовольнятися непрямими даними; які ж засоби тоді слід застосувати для встановлення фонологічної системи?

1. Насамперед *зовнішні показники*, і в першу чергу свідчення сучасників, що описували звуки й вимову своєї епохи. Так, наприклад, французькі граматисти XVI та XVII сторіч, особливо ті, хто бажав ознайомити іноземців з вимовою, залишили нам чимало цікавих зауважень. Однак це джерело інформації досить ненадійне, адже ці автори не володіли жодним фонологічним методом. Їхні описи були зроблені у випадкових термінах без будь-якої наукової точності; отже, їх свідчення потребують, у свою чергу, певного тлумачення. Так, наприклад, надані звукам назви надто часто хибують на двозначність; грецькі граматики називали дзвінки проривні приголосні *b, d, g* “середніми” (*mésai*), а глухі проривні *p, t, k* “лисими” (*psilai*), тобто такими, що “позбавлені густого придихання”, що римляни перекладали як *tenuēs* “тонкі”.

2. Надійніші відомості можна отримати, комбінуючи дані цього першого типу з *внутрішніми показниками*, які ми розподіляємо на дві частини.

а) Показники, добути з факту регулярності фонетичних змін.

Коли йдеться про з'ясування призначення певної літери, дуже важливо знати, яким був у попередню епоху зображуваний нею звук. Її теперішнє призначення — це результат розвитку, який дозволяє від-

разу відхилити деякі припущення. Так, ми не знаємо точного призначення санскритського знака, транскрибованого тепер літерою *ç*, але оскільки відповідний йому звук походить від індоєвропейського палатального *k*, то це дуже чітко обмежує поле припущень.

Коли крім відправної точки нам ще відомий і паралельний розвиток аналогічних звуків самої мови в ту саму епоху, то можна робити висновки за аналогією і вивести відповідну пропорцію.

Проблема, звичайно, спрощується, якщо йдеться лише про визначення проміжної вимови, початкова й кінцева точки якої відомі. Французьке *ai* (наприклад, у слові *sauter* “плигати”) у середньовіччі неодмінно було дифтонгом, адже воно займає проміжне положення між більш давнім *al* та сучасним французьким *õ*; і коли якимось іншим шляхом вдасться дізнатися, що в певний момент ще існував дифтонг *ai*, то навіть не треба і сумніватися, що він також існував у попередню епоху. Ми точно не знаємо, що означає *z* у такому давньоверхньонімецькому слові, як *wazer* “вода”, але опорними пунктами є, з одного боку, давніше *water*, з іншого — сучасна форма *Wasser*. Отже, це *z* повинно бути проміжним звуком між *t* та *s*; ми можемо відкинути будь-яку гіпотезу, яка б схилилась або лише до *s*, або до *t*; не можна вважати, що ця літера зображала палатальний звук, адже між двома зубними артикуляціями можна припустити лише зубну.

б) Тогочасні показники; їх існує кілька типів.

Почнемо з різноманітності написань: у певний період давньоверхньонімецької мови писали *wazer* “вода”, *zehan* “десять”, *ezan* “є”, але ніколи не писали *wacer*, *cehan* тощо. Якщо, з іншого боку, зустрічається і *esan*, і *essan*, *waser* і *wasser*, то можна робити висновок, що це *z* мало звук, дуже близький до *s*, але досить відмінний від того, що зображалося літерою *s* в ту саму епоху. Якщо пізніше починають зустрічатися такі форми, як *wacer* тощо, то це свідчить про те, що ці дві фонемі, колись виразно відмінні, більш-менш збіглися.

Дорогоцінний матеріал для вивчення вимови становлять поетичні тексти: система віршування будується на кількості складів, довготі або короткості звуків (кількість), на повторенні однакових звуків (алітерація, асонанс, рима); ці поетичні пам'ятки дають нам відомості з різних питань фонології. У грецькій мові деякі довгі розрізняються графічно (наприклад, \bar{o} , зображуване через ω), а інші — ні; отже, про тривалість a , i та u треба довідуватися у поетів. У давньофранцузькій мові рима дозволяє, наприклад, з'ясувати, до якого часу розрізнялися кінцеві приголосні слів *gras* “жирний” та *faz* (лат. *faciō* “роблю”) та з якого моменту вони взаємно наблизилися і збіглися. Рима й асонанс також повідомляють нам про те, що у давньофранцузькій мові всі e , що походили від латинського a (наприклад, *père* “батько” від *patrem*, *tel* “такий” від *talem*, *mer* “море” від *mare*), мали звук, цілком відмінний від усіх інших e . Ці слова ніколи не римуються і не асонують з *elle* “вона” (від лат. *illa*), *vert* “зелений” (лат. *viridem*), *belle* “гарна” (лат. *bella*) тощо.

На закінчення згадаймо ще про написання слів, запозичених з іноземної мови, про гру слів, про каламбури тощо. Так, наприклад, готське слово *kawtsjo* повідомляє нам про те, як у пізній латині вимовлялося *cautio* “порука, засвідчення”. Наприкінці XVIII ст. французьке слово *roi* “король” вимовлялося як *rwé*, про що свідчить тогочасний анекдот, згаданий Ньюропом (“Історична граматика французької мови”, ч. I, с. 178): у революційному трибуналі одну жінку питають, чи не казала вона у присутності інших, що потрібен король; вона відповідає, що зовсім не мала на увазі короля, який є Капет чи будь-хто інший, а лише говорила про *rouet maître* “прядка”, “прядильний верстат”.

Усі ці джерела інформації допомагають нам до деякої міри пізнати фонологічну систему певної епохи та критично використовувати свідчення письмових пам'яток.

Коли йдеться про живу мову, єдино раціональний метод полягає у тому, аби:

а) встановити систему звуків, яка постає з безпосереднього спостереження;

б) порівняти її з системою знаків, призначених для зображення звуків (нехай і неточного). Чимало граматистів ще дотримуються старого методу, який уже був підданий нами критиці і полягає в поясненні того, як вимовляється кожна літера в описуваних ними мовах. Але в такий спосіб неможливо чітко уявити собі фонологічну систему мови.

Проте, безперечно, ми досягли в цій галузі чималих успіхів, а фонологи значною мірою сприяли перебудові наших поглядів на письмо та орфографію.

Розділ I

ФОНОЛОГІЧНІ ТИПИ

§ 1. Визначення фонем

[Для написання цієї частини ми використали стенографічне видання трьох публічних лекцій Ф. де Сосюра з теорії складу (1897), де він також порушує основні питання першого розділу. Крім того, чимало його особистих записів стосуються фонології; з багатьох питань вони висвітлюють і доповнюють перший і третій цикл лекцій. — Вид.]

Багато хто з фонологів, звертаючи увагу виключно на акт фонації, тобто на утворення звуків органами мовлення (гортань, ротова порожнина тощо), нехтують акустичною стороною. Така методика неправильна: слухове відчуття надане нам так само безпосередньо, як і руховий образ органів мовлення; до того ж, саме слухове відчуття становить природну основу всякої теорії.

Акустична даність вже існує, хоч і поза нашою свідомістю, ще до того, як ми приступаємо до розгляду фонологічних одиниць; саме слуховим шляхом ми дізнаємося, чи йдеться про звук *b* чи про звук *t* тощо. Коли б ми могли за допомогою кінематографу відтворити всі рухи рота й гортані, які складають звуковий ланцюжок, то в цій послідовності артикуляцій було б неможливо виявити внутрішній поділ: ми не знаємо, де починається один звук, а де закінчується інший. Як можна стверджувати без акустичного враження, що, наприклад, у слові *fāl* є три одиниці, а не дві або чотири? Лише в акустичному ланцюжку почутого слова можна безпосередньо сприйняти, подібний звук до самого себе чи ні; доки залишається відчуття чогось однорідного, доти це один звук. Що є важливим, то це зовсім не його тривалість в одну восьму або одну шістнадцяту цілої ноти (порівн. *fāl* та *fāl*), а якість акустичного враження. Акус-

тичний ланцюжок поділяється не на рівновеликі, а на однорідні відрізки, які характеризуються єдністю акустичного враження; в цьому й полягає природна відправна точка для фонологічного дослідження.

З цього погляду первинний грецький алфавіт заслугує всілякої шани. Кожний простий звук зображається в ньому одним графічним знаком, і, навпаки, кожний знак завжди відповідає одному звуку. Спадкоємцями цього геніального відкриття стали римляни. В написанні слова *barbaros* “варвар” кожна буква відповідає однорідному відрізку:

ВАРВАРОС
| | | | | | | |

На цій схемі горизонтальна лінія зображає звуковий ланцюжок, а маленькі вертикальні рисочки — переходи від одного звука до іншого. В архаїчній формі грецького алфавіту не знайти складених написань, як-от французьке *ch* для звука *ʃ*, ані подвійного зображення одного й того самого звука, як-от “*c*” та “*s*” для звука *s*; крім того, тут немає простих знаків для зображення двох звуків типу “*x*” для *ks*. Цей принцип, необхідний і достатній для доброго фонологічного письма, греки реалізували майже повністю².

¹ Якраз *e*: спочатку ↓ [*ks*], згодом Ξ [*ks*], Ψ [*ps*]. — Прим. ред.
² Щоправда, вони писали Χ, Θ, Φ для зображення *kh*, *th*, *ph*, так, ΦΕΡΩ зображає *phērō*, але це пізніша інновація; в архаїчних написах ми зустрічаємо ΚΗΡΙΣ, а не ΧΑΡΙΣ. Ті архаїчні написи пропонують нам два знаки для *k*: *καρρα* та *κορρα*, але насправді все було інакше: йшлося лише про те, щоб на письмі позначити два наявні нюанси вимови; тому що *k* могло бути і палатальним, і велярним; зрештою, *κορρα* пізніше зникає. Нарешті, складніший випадок — зображення однією простою буквою двох приголосних часто можна зустріти в архаїчних грецьких та латинських написах; так, латинське *fuisse* писалось *FUISE*, — а це є порушенням принципу, оскільки подвійне *s* триває два відрізки часу, причому, як ми це побачимо пізніше, — неоднорідні й такі, що справляють різні враження; але цю помилку можна вибачити, оскільки такі два звуки хоча й не зливаються, але мають певну спільну ознаку (див. с. 70 і далі).

Інші народи не подумалися до цього принципу, і їхні алфавіти не розкладають мовленнєвий ланцюжок на однорідні акустичні фази. Кіпріоти, наприклад, зупинилися на складніших одиницях типу *pa*, *ti*, *ko* тощо; таке письмо ми називаємо складовим: визначення не досить точне, оскільки склад може утворюватися ще й в інший спосіб, як, наприклад, *pak*, *tra* тощо. Семіти позначали лише приголосні: слово *barbaros* вони б написали як BRBRS.

Отже, розмежування звуків мовленнєвого ланцюжка може ґрунтуватися виключно на акустичному враженні; однак щодо їх опису, то тут все інакше. Опис повинен робитися лише на основі артикуляційного акту, адже акустичні одиниці, взяті самі по собі, не піддаються аналізу; треба вдаватися до ланцюжка артикуляторних рухів. При цьому виявляється, що одному й тому ж звукові відповідає один артикуляційний акт: *b* (акустичний відрізок) = *b'* (артикуляційний відрізок). Первинні одиниці, одержувані шляхом поділу мовленнєвого ланцюжка, складатимуться з *b* та *b'*; їх називають фонемами³; фонема — це сума акустичних вражень і артикуляторних рухів, сукупність почутої одиниці та одиниці вимовленої, одна з яких зумовлює іншу: отже, це вже складна одиниця, що спирається на кожний з ланцюжків.

Елементи, одержувані спочатку завдяки аналізу мовленнєвого ланцюжка, являють собою щось подібне до ланок цього ланцюжка, нерозкладних моментів, які не можна розглядати поза межами зайнятого ними часу. Так, сполучення типу *ta* завжди буде: один момент плюс інший момент, один відрізок певної тривалості плюс інший відрізок. Проте нерозкладний відрізок *t*, якщо брати його окремо, можна розглядати абстрактно, поза межами часу. Можна говорити про *t* взагалі — як про тип *T* (типи ми будемо позначати великими літерами), про *i* — як про тип *I*, звертаючи увагу лише на відмінні риси та відкидаючи все те, що залежить від послідовності в часі.

³ Сучасний термін — звук, мінімальний звуковий відрізок мовлення. — Прим. ред.

Таким же чином музичне сполучення звуків *do*, *re*, *mi* можна трактувати лише як конкретну послідовність у часі, але якщо я візьму один з її нерозкладних елементів, тоді я зможу розглядати його абстрактно.

Проаналізувавши достатню кількість мовленнєвих ланцюжків з різних мов, можна встановити і класифікувати вжиті в них елементи; однак виявляється, що коли знехтувати акустично другорядними відтінками, то кількість даних типів не буде безмежною. Їхній перелік та докладний опис можна знайти в спеціальних працях⁴, а тут ми хотіли б показати, на яких сталих і досить простих принципах побудована кожна така класифікація.

Але передусім слід сказати кілька слів про мовленнєвий апарат, про можливу роботу органів мовлення та їхню роль у створенні звуків.

§ 2. Артикуляційний апарат та його функціонування⁵

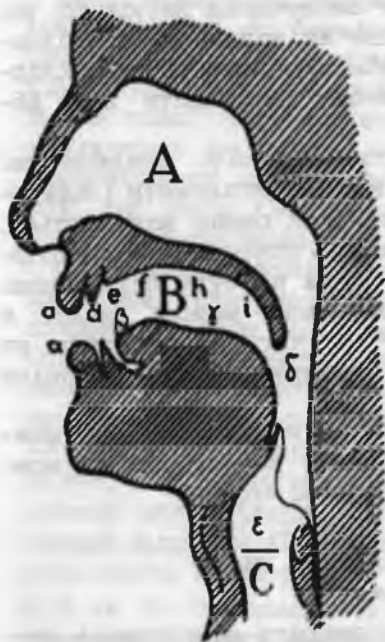
Для опису мовленнєвого апарату обмежимося схематичним малюнком, де *A* позначає носову порожнину, *B* — ротову порожнину, *C* — гортань з головою щілиною *ε* між двома голосовими зв'язками.

Необхідно розрізнити в роті губи *a* та *a*, язик *β* — *γ* (*β* позначає апекс — кінчик язика, а *γ* — решту), верхні зуби *d*, піднебіння з передньою кістковою та нерухомою частиною *f* — *h* і задньою м'якою рухомою частиною *i* (м'яке піднебіння) та, нарешті, язичок *δ*.

Грецькі літери позначають активні артикуляційні органи, а латинські — пасивні.

⁴ Див.: Sievers, Grundzüge der Phonetik, 5 вид., 1902; Jespersen, Lehrbuch der Phonetik, 2 вид., 1913; Roudet, Elements de phonetique générale, 1910.

⁵ Дещо стислий опис Ф. де Сосюра доповнено за роботою М. Есперсена "Lehrbuch der Phonetik". З неї ми також запозичили принцип, за яким нижче будуються формули фонем. Різниця полягає лише в формі викладу, і згодом читач переконається, що це ніяк не змінює загальної думки Ф. де Сосюра. — Прим. вид.

Голосова щілина є, утворена двома паралельними м'язами або голосовими зв'язками, відкривається, коли вони розсуваються, і закривається, коли вони змикаються. Повне змикання, сказати б, не враховується; а розмикання може бути або широким, або вузьким. У першому випадку під час вільного проходження повітря голосові зв'язки не коливаються; в іншому випадку проходження повітря викликає звукові коливання. Немає іншої альтернативи для того, щоб нормально видавати звуки.

Носова порожнина — зовсім нерухомий орган; проходження повітря через неї може бути затримане підняттям м'якого піднебіння; тобто це просто прохід — відкритий або закритий.

Щодо ротової порожнини, то вона дає цілу низку можливостей артикуляції звуків: губами можна збільшити довжину резонатора, можна напружувати або послаблювати щоки, звужувати і навіть перекривати ротову порожнину найрізноманітнішими рухами губів та язика.

Роль цих звукотворних органів прямо пропорційна до їх рухливості: функції гортані та носової порожнини одноманітні, функції ротової порожнини — різноманітні.

Видихуване з легень повітря спочатку проходить через голосову щілину, де голосові зв'язки, зближуючись, уможливають утворення голосового потоку. Однак гортань не може створити фонологічної різ-

номанітності, яка б дозволяла розрізняти та класифікувати звуки мови; в цьому плані звук гортані одноманітний. Сприйнятий безпосередньо таким, яким він виходить з голосової щілини, цей звук за своєю якістю здавався б нам майже незмінним.

Носовий канал є всього лише резонатором для звукових коливань, що проходять через нього; отже, він не створює звуків.

Навпаки, ротова порожнина поєднує функції генератора звуків і резонатора. Якщо голосова щілина широко відкрита, то не створюється жодного коливання гортані, а одержаний звук виходить лише з ротової порожнини (це справа фізиків вирішувати, звук це чи просто шум). Коли ж внаслідок зближення голосових зв'язок виникають коливання голосової щілини, рот виступає головним чином як модифікатор звука гортані.

Отже, створення звуків залежить від таких чинників, як експірація (видих), артикуляція в ротовій порожнині, коливання голосових зв'язок та носовий резонанс.

Однак лише перелічити чинники створення звуків — це ще не означає визначити диференційні елементи фонем. Для класифікації останніх важливо знати не те, з чого вони складаються, а те, чим вони відрізняються одна від одної. При цьому негативний чинник може бути важливішим для класифікації, аніж позитивний. Наприклад, експірація — позитивний елемент, однак оскільки експірація бере участь у кожному акті фонації, вона не має розрізняльного значення; щодо відсутності носового резонансу, то вона є негативним чинником; але його відсутність, як і наявність, однаковою мірою важливі для характеристики фонем. Річ у тім, що перші два з наведених чинників — а) експірація та б) ротова артикуляція — є сталими, необхідними й достатніми для утворення звука, тоді як два інших — в) вібрація голосових зв'язок та г) носовий резонанс — можуть або зникати, або прилучатися до перших.

З іншого боку, ми вже знаємо, що а, в та г одноманітні, тоді як б несе безмежну різноманітність.

Крім усього, слід пам'ятати, що фонема ідентифікується у випадку, коли визначено відповідний акт фонації, та що всі типи фонем можна визначити, ідентифікувавши всі акти фонації. До того ж ці акти, як свідчить наша класифікація чинників утворення звуків, розрізняються лише завдяки трьом останнім чинникам. Отже, для кожної фонемі слід встановити: якщо є її ротова артикуляція, то чи містить вона в собі голосовий тон (~), чи ні ([]), чи має вона носовий резонанс (...), чи ні ([]). Якщо один з цих трьох елементів не визначений, ідентифікація звука буде неповною; але, щойно всі вони стають відомі, їхні різні сполучення зумовлюють усі істотні типи актів фонації.

Кінець кінцем ми одержуємо таку схему можливих варіантів:

	I	II	III	IV
a	Експірація	Експірація	Експірація	Експірація
b	Ротова артикуляція	Ротова артикуляція	Ротова артикуляція	Ротова артикуляція
v	[]	—	[]	—
z	[]	[]

Стовпчик I позначає глухі звуки, стовпчик II — дзвінкі звуки, стовпчик III — глухі назалізовані звуки, стовпчик IV — дзвінкі назалізовані звуки.

При цьому залишається одне невідоме: природа ротової артикуляції, — а тому слід розглянути її можливі різновиди.

§ 3. Класифікація звуків за ротовою артикуляцією

Звичайно звуки класифікують відповідно до місця їх утворення, але наша відправна точка буде іншою. В якому б місці не відбувалося утворення звука, це завжди передбачає певне розкриття артикуляційних

органів, межами якого є повне змикання та максимальне розкриття. Виходячи з цього положення та рухаючись від мінімального розкриття артикуляційних органів до їх максимального розкриття, можна розподілити звуки за сімома ступенями: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6. Всередині кожного з цих ступенів ми розподілимо фонемі за групами відповідно до місця їх утворення.

Ми будемо дотримуватися загальноновживаної термінології, хоча, з різних поглядів, вона недосконала й неточна: такі терміни, як задньоязикові, палатальні, зубні, плавні тощо, всі більш-менш нелогічні. Було б раціональніше поділити піднебіння на кілька зон і, враховуючи язикову артикуляцію, вказувати, на яку із зон припадає щоразу найбільше змикання. Керуючись цією думкою та використовуючи букви зі схеми на с. 58, ми зображатимемо кожну артикуляцію формулою, де цифра ступеня відкритості артикуляційних органів розташована посередині між лівою грецькою літерою, що позначає активний орган, та правою латинською літерою, яка позначає пасивний орган. Так, формула $\beta o e$ означає, що ступінь розкриття відповідає повному змиканню (O), а кінчик язика (β) дотикається до альвеол над передніми зубами (e).

Нарешті, всередині кожної артикуляції різні типи фонем відрізняються одна від одної залежно від наявності чи відсутності голосового тону або носового резонансу, причому і відсутність, і наявність їх однаково виступають засобом диференціації фонем.

Саме за таким принципом ми будемо класифікувати звуки. І оскільки тут ідеться лише про просту схему раціональної класифікації, не слід сподіватися знайти в ній фонемі складного або спеціального характеру, яким би не було їх практичне значення — наприклад, придихові (ph, dh тощо), африкати (ts, dz, pf тощо), палаталізовані приголосні, слабкі голосні (ə або "німе" e тощо), а також і деякі прості, але позбавлені практичного значення фонемі, що не виступають як окремі звуки.

А. Нульовий ступінь розкриття: проривні звуки. Цей клас охоплює всі фонем, утворені повним змиканням, герметичним, але миттєвим закриттям ротової порожнини. Не варто з'ясовувати, чи звук утворюється під час змикання, чи розмикання; насправді він може утворюватися обома способами (див. с. 70 і далі).

За місцем артикуляції розрізняють три головні типи проривних: губні (*p, b, m*), зубні (*t, d, n*) та задньоязикові (*k, g, ŋ*).

Перші артикулюються обома губами; при артикуляції других кінчик язика дотикається до передньої частини піднебіння; при артикуляції третіх спинка язика торкається задньої частини піднебіння.

У багатьох мовах, зокрема в індосвропейській, чітко розрізнялися дві задньоязикові артикуляції: одна — палатальна в зоні *f — h*, друга — велярна в зоні *i*. Однак в інших мовах, наприклад у французькій, ця різниця неістотна, і заднє *k* у слові *court* “короткий” сприймається вухом так само, як переднє *k* у слові *qui* “хто”.

У подальшій таблиці наведено формули всіх цих фонем:

Губні			Зубні			Задньоязикові		
<i>p</i>	<i>b</i>	(<i>m</i>)	<i>t</i>	<i>d</i>	(<i>n</i>)	<i>k</i>	<i>g</i>	(<i>ŋ</i>)
ααα	ααα	ααα	βое	βое	βое	γoh	γoh	γoh
[]	~	~	[]	~	~	[]	~	~
[]	[]	...	[]	[]	..	[]	[]	..

Носові *m, n, ŋ* — це, по суті, дзвінки назалізовані проривні; коли промовляють *αmba*, язичок підноситься вгору, аби перекрити носовий прохід у момент переходу від *m* до *b*.

Теоретично кожний тип має ще одну носову без вібрації голосових зв'язок, тобто глуху фонему; так, у скандинавських мовах після глухих звучить *m* глухе; такі приклади можна знайти й у французькій

мові, однак мовці не вбачають у цьому диференційного елемента.

В таблиці носові показані в дужках; справді, якщо їх артикуляція передбачає певне змикання рота, то вільний прохід до носового каналу надає їм вищого ступеня розкриття (див. клас В).

Б. Перший ступінь розкриття: фрикативні, або спіранти. Для них властиве неповне змикання в ротовій порожнині, яке не перешкоджає проході повітря. Термін “спіранти” досить невизначений; термін “фрикативні”, нічого не говорячи нам про ступінь, нагадує про враження тертя, створеного проходом повітря (латин. *fricāre* “терти”).

У цьому класі не можна обмежитися трьома типами, як у першому. Власне губні, що відповідають проривним *p* та *b*, вживаються дуже рідко, і ми залишаємо їх поза увагою; звичайно вони замінюються на губно-зубні, які утворюються зближенням нижньої губи з верхніми зубами (фр. *f* та *v*); зубні поділяються на кілька типів залежно від форми, яку отримує кінчик язика при змиканні; не деталізуючи їх, позначимо різні положення кінчика язика через *β, β' та β''*. У звуках, які пов'язані з піднебінням, вухом звичайно розпізнає артикуляцію передню (палатальні) та задню (велярні)⁶.

Губно-зубні	Зубні								Палатальні		Задньоязикові	
	<i>f</i>	<i>v</i>	⊖	⊖	<i>s</i>	<i>z</i>	<i>ʃ</i>	<i>ʒ</i>	<i>ç</i>	<i>j</i>	<i>χ</i>	<i>γ</i>
αld	αld	βld	βld	β'ld	β'ld	β''ld	β''ld	γlf	γlf	γli	γli	
[]	~	[]	~	[]	~	[]	~	[]	~	[]	~	
[]	[]	[]	[]	[]	[]	[]	[]	[]	[]	[]	[]	

⁶ Приблизник методики спрощування Ф. де Сосюр визнав зайвим запровадити те саме розрізнення у класі А, незважаючи на те значення, якого набувають в індосвропейській мові обидві серії *K₁* та *K₂*. — Прим. вид.

© = англ. <i>th</i> у слові <i>thing</i>	<i>z</i> = франц. <i>g</i> у слові <i>genie</i>
ð = англ. <i>th</i> у слові <i>then</i>	ç = нім. <i>ch</i> у слові <i>ich</i>
s = франц. <i>s</i> у слові <i>si</i>	j = півн.-нім. <i>g</i> у слові <i>liegen</i>
z = фр. <i>s</i> у слові <i>rose</i>	χ = нім. <i>ch</i> у слові <i>Bach</i>
f = фр. <i>ch</i> у слові <i>chant</i>	γ = півн.-нім. <i>g</i> у слові <i>Tage</i>

Чи існують фрикативні відповідники до *n*, *m*, *ŋ* тощо в ряду змичних, тобто носове *v*, носове *z* та ін.? Це легко припустити; так, у французькому слові *inventer* чується носове *v*, однак взагалі носова фрикативна не усвідомлюється в мові як звук.

В. Другий ступінь розкриття: носові (див. вище с. 62)

Г. Третій ступінь розкриття: плавні. До цього класу відносять два типи артикуляції.

1. Латеральна (бічна) артикуляція: язык впирається в передню частину піднебіння, залишаючи, однак, щілину збоку. Це положення позначене в наших формулах через надрядкове ^l.

За місцем артикуляції розрізняють *l* зубне, *l'* палатальне, або "пом'якшене", та *l* веллярне. Майже в усіх мовах ці фонемні дзвінки, так само як *b*, *z* тощо. Однак можлива і глуха латеральна; вона існує навіть у французькій мові, де *l* після глухої вимовляється без голосового тону (наприклад, у слові *pluie* на противагу *l* у слові *bleu*), але ми не усвідомлюємо цієї різниці.

Не варто говорити про носове *l*, досить рідкісне й нерозрізняване, хоча воно й зустрічається, особливо після носового звука (наприклад, у французькому слові *brulant*).

2. Вібрантна артикуляція: язык менш наближений до піднебіння, ніж для *l*, однак він вібрує, до речі, з різною кількістю коливань (у формулах позначено надрядковим ^v), чим і досягається такий, як і в латеральних, ступінь розкриття артикуляційних органів. Ця вібрація створюється у два способи: спереду — кінчиком язика, який торкається альвеол (так зване "розгонисте" *r*) або ззаду — задньою час-

тиною язика⁷ (так зване — "гаркаве" *r*). Щодо глухих та носових вібрантів, то тут можна повторити щойно сказане про латеральні.

<i>l</i>	<i>l'</i>	<i>l</i>	<i>r</i>	
β ^l 3e	γ ^l 3f—h	γ ^l 3i	β ^v 3e	γ ³ δ ^v
-	-	-	-	-
[]	[]	[]	[]	[]

Після третього ступеня розкриття ми вступаємо вже в іншу галузь; від приголосних переходимо до голосних. Ми досі не попереджали про існування такої відмінності, тому що фонаційний механізм залишається тим же. Формула голосної цілком сумірна з формулою будь-якої дзвінкої приголосної. З точки зору ротової артикуляції між ними немає жодної відмінності; різний лише акустичний ефект. Перевищивши певний ступінь розкриття, рот функціонує головним чином як резонатор. Голосовий тон починає переважати, а шум у порожнині рота сходить нанівець. Що більше закривається рот, то меншим стає прохід для голосового тону; що більше він відкривається, то меншим стає шум; ось чому в голосній цілком автоматично превалює голос.

Г. Четвертий ступінь розкриття: *i*, *u*, *y*. Порівняно з іншими голосними ці звуки передбачають ще досить значне закриття, наближаючись таким чином до приголосних. Звідси випливають певні наслідки, які будуть з'ясовані далі і виправдають назву *напівголосних*, надану цим фонемам.

Звук *i* вимовляється з розтягнутими губами (знак ⁻) і передньою артикуляцією, *u* — з округленими губами (знак ^o) і задньою артикуляцією, *y* — з таким положенням губів, як для *u*, та артикуляцією, як для *i*.

⁷ Насправді вібрація створюється язичком (увулою), задня ж частина спинки язика при даній артикуляції являє собою пасивний орган. — Прим. ред.

Як і всі інші голосні, *i* та *y* мають назалізовані форми, але вони настільки рідкісні, що ми можемо залишити їх поза увагою. Слід зазначити, що ті звуки, які у французькій орфографії позначаються через *i* та *u*, до цього відношення не мають (див. нижче).

<i>i</i>	<i>u</i>	<i>y</i>
-γ 4f	'γ4i	'γ4f
-	-	-
[]	[]	[]

Чи існує *i* глухе, тобто *i*, артикульоване без голосового тону? Те саме питання виникає і стосовно *u*, *y* та інших голосних. Такі фонемі, що відповідали б глухим приголосним, існують, але їх не треба змішувати з шепітними голосними, артикульованими з розслабленою голосовою щілиною.

Глухі голосні можна уподібнити до придихового *h*, що вимовляється перед ними; так в *hi* спочатку чується *i* без вібрації, а потім звичайне *i*.

Д. П'ятий ступінь розкриття: *ε*, *ɔ*, *œ*, артикуляція яких відповідає артикуляції *i*, *u*, *y*. Назалізовані голосні зустрічаються часто (наприклад, *ē*, *ō*, *œ* у французьких *pin*, *pont*, *brun*). Глухі форми: *h* придихове у *h ε*, *h ɔ*, *h œ*

<i>ε</i>	<i>ɔ</i>	<i>œ</i>	<i>ē</i>	<i>ō</i>	<i>œ̃</i>
-γ 5f	'γ5i	'γ 5f	-γ 5f	'γ 5i	'γ 5f
-	-	-	-	-	-
[]	[]	[]

Nota bene. Чимало мов розрізняють тут декілька ступенів розкриття; так, у французькій мові є принаймні два ряди: перший — так званий “закритий”: *e*, *o*, *ø* (наприклад, у словах *dé*, *dos*, *deux*), другий —

“відкритий”: *ε*, *ɔ*, *œ* (наприклад, у словах *mer*, *mort*, *meurt*).

Е. Шостий ступінь розкриття: максимально відкрите *a*. Воно має назалізовану форму, щоправда, з невеликим звуженням — *ā* (наприклад, у французькому *grand*) та глуху форму — *h* у *ha*.

<i>a</i>	<i>ā</i>
γ 6h	γ 6h
-	-
[]

ФОНЕМА У МОВЛЕННЄВОМУ ЛАНЦЮЖКУ

§ 1. Потреба вивчення звуків у мовленнєвому ланцюжку

У спеціальних наукових працях, особливо в англійських фонетистів, можна знайти ретельний аналіз звуків мови.

Та чи досить цього, аби фонологія відповідала своєму призначенню — бути допоміжною дисципліною лінгвістики? Численні нагромаджені деталі самі по собі цінності не мають, цінний лише їх синтез. У лінгвіста немає жодної потреби бути викінченим фонологом; йому потрібна лише певна кількість даних, необхідних для дослідження мови.

Метод такої фонології особливо хибує в одному відношенні: він досить часто залишає поза увагою той факт, що в мові існують не тільки звуки, а й їхня тривалість; він не приділяє достатньої уваги їхнім взаємозв'язкам. До речі, первинно нам даний не окремий звук: склад сприймається раніше, ніж звуки, що його утворюють. Ми бачили, що деякі первісні системи письма позначали тільки складові одиниці й лише згодом прийшли до алфавітної системи письма.

Окрім того, прості звукові одиниці ніколи не становили труднощів для лінгвістики: якщо, наприклад, у певній мові в певний період *a* переходить в *o*, то це ще ні про що не говорить, можна обмежитися констатацією цього факту, не намагаючись пояснити його фонологічно. Наука про звуки стає цінною лише відтоді, коли два або кілька елементів опиняються у внутрішній взаємозалежності; адже варіації одного елемента означають варіації іншого. Вже сам факт існування двох елементів передбачає певне відношення і певне правило, що дуже відрізняється від звичайної констатації. Отже, в пошуках своїх принципів фонологія суперечитиме здоровому глузду, якщо вона зосередить свою увагу переважно на ізо-

льованих звуках. Досить лише двох фонем, аби спантеличити всю фонологію. Так, у давньовірхньонімецькій мові *hagl, balg, wagn, lang, donr, dorn* згодом перейшли в *hagal, balg, wagan, lang, donnar, dorn*; тут результат різний залежно від характеру й порядку послідовності звуків у групі: або між двома приголосними з'являється голосна, або звукосполучення залишається без змін. Однак як сформулювати закон? Що зумовлює відмінність? Поза сумнівом, це — сполучення приголосних (*gl, lg, gn* та ін.), що входять до складу цих слів. Цілком очевидно, що всі групи мають змичну: в одних випадках їй передують, а в інших ідуть за нею слідом плавна або носова; та що ж впливає з цього? Доти, доки *g* та *n* розглядатимуться як однорідні величини, ми не зможемо зрозуміти, чому збіг *g — n* дає одні наслідки, а збіг *n — g* — інші.

Отож поряд з фонологією звукотипів треба знайти місце і для науки, що вивчатиме бінарні сполучення та послідовності фонем у часі, — бо це вже інша дисципліна. У вивченні ізольованих звуків досить визначити положення органів мовлення; акустична якість фонем не викликає проблем — вона фіксується вухом. Щодо артикуляції, то ми можемо її здійснювати, як нам забажається. Однак щойно постає питання про вимову послідовності з двох звуків, як справа ускладнюється. Доводиться враховувати можливу розбіжність між очікуваним та одержаним ефектом. Ми не завжди спроможні вимовити те, що бажаємо. Свобода сполучати фонологічні типи обмежена можливістю сполучення артикуляторних рухів. Аби зрозуміти процеси у звукосполученнях, слід створити таку фонологію, де ці звукосполучення розглядалися б як алгебраїчні рівняння; бінарне звукосполучення припускає певну кількість взаємозумовлених механічних і акустичних елементів; зміна одного з них позначається неминуче на інших; завдання якраз і полягає в тому, щоб обчислити цей вплив.

Якщо в явищі фонації щось і має універсальний характер, немовби підносячись над усіма локальними різновидами фонем, це, без сумніву, упорядкований

механізм, про який щойно йшлося. Звідси стає зрозумілою та важливістю, яку повинна набути для загальної лінгвістики фонологія звукових груп. Всупереч поширеному підходу, коли тільки визначають правила артикуляції звуків, мінливих та випадкових елементів у різних мовах, ця нова комбінаторна фонологія окреслює можливості й фіксує постійні зв'язки взаємозалежних фонем. У зв'язку з *hagl, balg* тощо (див. с. 69) порушується часто обговорюване питання про індоєвропейські сонанти: це саме та галузь, де менш за все можна обійтися без названої комбінаторної фонології, адже вчення про складоподіл *e*, сказати *b*, основним фактом, використовуваним фонологією від початку й до кінця. Це не єдина проблема, що має бути з'ясована цим методом. Незаперечне лише одне: неможливо далі обговорювати питання про сонанти поза точним визначенням законів, що керують комбінаціями фонем.

§ 2. Імплозія та експлозія

Ми виходимо з основного спостереження. Коли вимовляється звукосполучення *appa*, відчувається різниця між двома *p*, перше з яких відповідає змиканню, а друге — розмиканню. Ці два враження досить близькі, що й пояснює випадки зображення сполуки *pp* лише одним *p* (див. с. 55 прим.). А проте саме ця різниця й дозволяє нам розрізняти за допомогою спеціальних позначок (> <) перше і друге *p* в *appa*, а також характеризувати їх, коли вони йдуть один за одним у мовленнєвому ланцюжку (напр., *apta*, *atpa*). Ту саму різницю можна спостерігати не лише у змичних, а й у фрикативних (*aʃfa*), носових (*am̄ma*), плавних (*alla*) і взагалі у всіх фонемах, включаючи голосні (*abda*), крім *a*.

Змикання називають *імплізією*, а розмикання — *експлозією*; *p* може бути імплізивним (*p*) або експ-

лозивним (*p*). У цьому ж розумінні можна говорити про *закривні* й *розкривні* звуки.

Без сумніву, в сполученні типу *appa* крім імплізії та експлозії виділяють ще момент спокою, коли змикання може продовжуватися *ad libitum*; якщо йдеться про фонему з більшим розкриттям, як, наприклад, у сполученні *alla*, то звук продовжує вимовлятися і при нерухомих органах. Взагалі кожний мовленнєвий ланцюжок має проміжні фази, які можна назвати *витримками* або *артикуляціями витримки*. Однак їх можна розглядати як імплізивні артикуляції, бо враження від них аналогічне, — а тому надалі ми будемо враховувати лише імплізії та експлозії¹.

Такий метод, недоречний у розгорнутій науковій праці з фонології, тут виправданий тим, що ми розглядаємо лише основні особливості складоподілу, зводячи їх до вкрай спрощеної схеми. Ми не прагнемо подолати всі труднощі, які виникають при поділі мовленнєвого ланцюжка на склади; ми лише маємо намір створити раціональну основу для вивчення цієї проблеми.

Ще одне зауваження. Не можна змішувати імплізивні та експлозивні рухи, необхідні для відтворення звука, з різними ступенями розкриття самого звука. Будь-яка фонема може бути як імплізивною, так і експлозивною; щоправда, розкритість може впливати на імплізію та експлозію в тому плані, що відмінність обох рухів стає все менш виразною в міру збільшення ступеня артикуляційного розкриття. Так, у випадку з *i*, *u* різниця добре відчувається: в *ai a* можна розпізнати *i* імплізивне та *i* експлозивне; так

¹ Це один з пунктів теорії, що викликає найбільші заперечення. Аби їм запобігти, слід зазначити, що всяка імплізивна артикуляція, як-от звук *f*, є рівнодіючою двох сил: 1) тиснення повітря на стінки гортані й резонаторів; 2) протидії цих стінок, які напружуються, врівноважуючи тиск. Таким чином, витримка — це лише тривала імплізія. Ось чому, коли за імплізією іде витримка того ж місця утворення, виникає ефект безперервності. Тож немає нічого нелогічного в тому, що ми поєднуємо ці два типи артикуляції в механіко-акустичну єдність. Експлозія ж, навпаки, протистоїть єдності обох цих артикуляцій: за визначенням, вона є розмиканням; див. також § 6. — Прим. вид.

само в айїа, ауїа імплозивні \dot{u} , \dot{y} відрізняються від експлозивних u , y , що йдуть за ними, настільки, що на письмі цю відмінність інколи позначають всупереч звичаю. Так, англійське w , німецьке j і часто французьке y (у слові *yeux*) зображають експлозивні звуки \dot{u} , \dot{y} на противагу u та i , які використовуються для \dot{u} та \dot{i} . Однак, щойно ступінь артикуляційної розкритості зростає (e і o), стає досить важко розрізнити на практиці теоретично мислимі імплозію та експлозію. Нарешті, як уже згадано, найбільший ступінь розкриття a не допускає ні імплозії, ні експлозії, оскільки сама розкритість цієї фонемі унеможливає всяку відмінність такого роду.

Отже, слід передбачити імплозивну та експлозивну форму для кожної фонемі в таблиці, крім a , і зобразити звукові нерозкладні одиниці в такому вигляді:

$\dot{r}\dot{r}$ тощо,

$\dot{f}\dot{f}$ тощо,

$\dot{m}\dot{m}$ тощо,

$\dot{t}\dot{t}$ тощо,

$\dot{y}\dot{y}$ тощо,

$\dot{e}\dot{e}$ тощо,

a .

Ми аж ніяк не усуваємо освячені письмом відмінності (i - y , u - w), навпаки, ми їх старанно зберігаємо: обґрунтування цієї точки зору подано нижче у § 7.

Ми вперше вийшли за межі абстракції; вперше з'являються конкретні нерозкладні елементи, що мають у мовленнєвому ланцюжку своє місце і займають певний відрізок часу; можна сказати, що \dot{p} — це ніщо інше, як абстракція, що сполучає спільні характеристики \dot{p} і p , які тільки й існують в дійсності, так само, як P , B , M далі поєднуються у вищу абстракцію — губні. Про P можна говорити, як про зоологічний вид; існують особини чоловічої та жіночої статі, однак жодна з них не являє собою доско-

налої моделі виду взагалі. Досі ми розрізняли й класифікували саме ці абстракції, але тепер виникла потреба вийти за їхні межі, аби досягти рівня конкретних елементів.

Велика помилка фонології полягала в тому, що вона розглядала ці абстракції як реальні елементи, не даючи точного визначення самого елемента. Грецький алфавіт розрізняв ці абстрактні елементи, й аналіз, на якому він ґрунтувався, як показано, був видатним явищем; проте цей аналіз був неповним, бо зупинився на певній точці.

І справді, що таке P без дальшого визначення? Якщо розглядати його в часі як окрему ланку мовленнєвого ланцюжка, воно не може бути ані \dot{p} , ані p , ані тим більше $\dot{r}\dot{r}$, оскільки це сполучення розкладне; коли ж розглядати його поза мовленнєвим ланцюжком і поза часом, то виявляється, що p не має свого існування і ні до чого не придатне. А що, власне, означає таке сполучення, як $l+k$? Адже дві абстракції не можуть утворити момент у часі. Інша річ, коли говорять про $\dot{l}k$, $\dot{l}k$, $\dot{l}k$, $\dot{l}k$, поєднуючи справжні елементи мовлення. Тепер стає зрозумілим, чому досить двох елементів, аби поставити всю традиційну фонологію у скрутне становище; а звідси стає очевидно неможливість оперувати, як вона це робить, лише абстрактними фонологічними одиницями.

Було висунуто навіть таку теорію, що нібито кожна проста фонема у мовленнєвому ланцюжку, — наприклад, p в pa або apa , — містить у собі послідовно і імплозію, і експлозію ($\dot{a}pa$). Без сумніву, кожному розмиканню артикуляційних органів повинно передувати їхнє змикання; розгляньмо ще один приклад: якщо я вимовляю $\dot{t}r$, я повинен, здійснивши змикання r , артикулювати язичком експлозивне t у момент зближення губ для вимови p . Однак, щоб відповісти на це заперечення, досить тільки визначити нашу точку зору. У фонаційному акті, до аналізу якого ми приступаємо, враховуються ті диференційні елементи, які сприймає вухо і які здатні розмежовувати акустичні елементи в мовленнєвому ланцюжку. Лише

ці акустико-артикуляційні елементи й повинні братися до уваги; таким чином, артикуляції експлозивного *r*, що супроводжує артикуляцію експлозивного *p*, для нас не існує, бо вона не створює відчутного звука і принаймні в ланцюжку фонем не враховується. Це момент суттєвий, у який треба добре вникнути, аби зрозуміти подальші міркування.

§ 3. Типи комбінацій експлозії та імплзії в мовленнєвому ланцюжку

Подивімося тепер, що має вийти зі сполучення експлозії та імплзії в чотирьох теоретично можливих комбінаціях: 1. <> 2. >< 3. << 4. >>.

1. Експлозивно-імплзивна група (<>). Завжди можливо, не розриваючи мовленнєвого ланцюжка, з'єднати дві фонем, перша з яких є експлозивною, а друга — імплзивною, наприклад: *kt*, *kl*, *ym* тощо (пор. скр. *krita-*, фр. *kite*, і.-е. *ymto* тощо). Правда, в деяких комбінаціях сполучень, як, наприклад, *kt* і под., акустичний ефект зовсім непридатний для практичної реалізації, але все ж очевидно, що після артикуляції експлозивного *k* мовні органи перебувають у тому положенні, яке дозволяє перейти до змикання в будь-якій точці. Ці дві фази фонації можуть іти послідовно, не перешкоджаючи одна одній.

2. Імплзивно-експлозивна група (><). За тих самих умов і застережень цілком можливо з'єднати дві фонем, перша з яких — імплзивна, а друга — експлозивна: наприклад, *im*, *kt* тощо (пор. грецьке *haima*, фр. *actif* тощо).

Звичайно, ці послідовні артикуляційні моменти йдуть один за одним не так природно, як у першому випадку. Між початковою імплзією та початковою експлозією існує та відмінність, що експлозія, ведучи до нейтрального положення рота, ніяк не зумовлює положення органів мовлення у наступний момент, тоді як імплзія створює такий їх стан, який не може правити за початок будь-якої експлозії. І тоді для органів мовлення виникає потреба в якомусь присто-

совному русі, аби прийняти положення, необхідне для артикуляції наступної фонем; так, у момент вимови *s* у сполученні *sr*, треба зімкнути губи, щоб підготувати експлозивне *p*. Але досвід показує, що внаслідок цього пристосовного руху не виникає ніяких особливих звучань, — хіба що один з випадних звуків, на які ми не зважаємо і які не перешкоджають продовженню мовленнєвого ланцюжка.

3. Експлозивна група (<<). Дві експлозії можуть іти послідовно одна за другою; але якщо друга належить фонемі з меншим або рівним розкриттям, то тут не виникає акустичного відчуття єдності, яке наявне у протилежному випадку та в двох перших комбінаціях; *pk* може вимовлятися як *rka*, але ці звуки не утворюють ланцюжка, оскільки типи *P* і *K* мають однаковий ступінь артикуляційного розкриття. Таку малоприродну вимову можна отримати, зупинившись у слові *ja-rka* після першого *a*².

Навпаки, *pr* залишає враження безперервності (пор. фр. *prix*); при сполученні *rj* теж не виникає труднощів (пор. фр. *rien*). Чому? Тому що до моменту першої експлозії мовні органи зайняли положення, необхідне для утворення другої експлозії, не заважаючи при цьому акустичному ефекту першої. Наприклад, у слові *prix* мовні органи займають положення для артикуляції *r* вже під час вимови *p*. Але неможливо у безперервному ланцюжку вимовити зворотне сполучення *rp*, і не тому, що при артикуляції розкривного *r* органи мовлення не могли б механічно зайняти положення для *p*, а тому, що артикуляція цього *r* на фоні меншого ступеня артикуляційного розкриття *p* не буде відчуватися. Отож, якщо ми хочемо почути *rp*, треба вимовити це у два заходи, тобто перервати мовленнєвий ланцюжок.

Безперервна експлозивна група може мати у своєму складі більше двох елементів, аби лише вони

² Щоправда, кілька звукосполучень цього типу часто вживані в деяких мовах (напр., початкове *kt* у грецькій мові; пор. *ktelno*; проте, хоча їх і легко вимовляти, вони не створюють акустичної єдності. — Прим. вид.

завжди переходили від меншого ступеня розкриття до більшого (напр., *ktwa*). Абстрагуючись від деяких особливих випадків, на яких ми не будемо спинятися, слід сказати, що можлива кількість експлозій природно обмежена загальною кількістю практично розрізняваних ступенів розкриття.

4. Імплозивна група (>) керується зворотним законом. Коли перша фонема більш відкрита, ніж наступна, ми маємо враження безперервності (напр., *ir*, *tr*): якщо ця умова не виконується і наступна фонема більш відкрита або має той самий ступінь розкриття, що й попередня, то враження безперервності зникає, хоч така вимова й можлива. Так, наприклад, сполучення *sr* в *asrta* має той самий характер, що і сполучення *rk* у слові *ja-rka* (див. с. 75).

Це явище цілком аналогічне до щойно розглянутого в експлозивній групі: в сполученні *tr* звук *t* через менший ступінь розкриття звільняє *r* від експлозії. Якщо розглянути групу, обидві фонемі якої артикуються в різних точках, як-от *tm*, то *m* не звільняє *t* від експлозії, але, що зводиться на те саме, повністю перекриває його експлозію своєю закритою артикуляцією. В противному разі, як-от у сполученні *tr*, — випадна, механічно немінуча пристосовна експлозія розриває мовленнєвий ланцюжок.

Цілком очевидно, що імплозивна група, як і експлозивна, може складатися і більше ніж з двох елементів, проте за умови, що кожний попередній еле-

³ Тут через свідоме спрощення враховується лише ступінь розкриття фонемі і не береться до уваги ані місце, ані особливий спосіб її артикуляції (чи це дзвінка, чи глуха, вібрант чи латеральна). Висновки, зроблені з цього єдиного принципу розкриття, не можуть безвинятково поширюватися на всі реальні випадки. Так, у групі на зразок *trja* важко вимовити перші три елементи, не розриваючи звукоряд: *trja* (якщо тільки *j* не зіллється з *r* палаталізуючи його); однак ці три елементи *trj* створюють досконалий експлозивний звукоряд (пор. також нижче. прим. до с. 84 стосовно слова *meurtrier* тощо); зате група *trwa* не створює труднощів. Вкажімо ще на такі групи, як *rpia* тощо, де досить важко не вимовити носовий імплозивно (*pmā*). Ці відхилення від норми з'являються найчастіше в експлозії, яка за своєю природою є моментальним актом і не допускає уповільнення. — Прим. вид.

мент матиме більший ступінь розкриття, ніж наступний (пор. *arst*).

Залишаючи осторонь розриви ланцюжків у групах, розгляньмо тепер нормальний безперервний ланцюжок звуків, який можна назвати "фізіологічним", таким, як він виступає, наприклад, у французькому слові *particulièrement* "особливо", тобто *partikyljermā*. Він характеризується послідовністю градуйованих експлозивних та імплозивних звуків, що відповідає послідовності розмикань і змикань ротових органів.

Визначивши у такий спосіб нормальний мовленнєвий ланцюжок, ми приступаємо до розгляду наступних положень, які мають першорядне значення.

§ 4. Межа складу і вокалічна точка

Під час переходу в звуковому ланцюжку від імплозії до експлозії (>|<) з'являється особливий ефект, який є показником межі складу, наприклад, у звукосполученні *ik* слова *particulièrement*. Цей регулярний збіг механічного стану з певним акустичним ефектом надає імплозивно-експлозивній групі особливого характеру серед фонологічних явищ. Цей характер зберігається незалежно від властивостей складників групи. Він утворює нове родове поняття, що містить у собі стільки типів, скільки існує можливих комбінацій.

У деяких випадках межа складу може міститися у двох різних точках одного ряду фонем, — все залежить від того, наскільки швидко здійснюється перехід від імплозії до експлозії. Так, у сполученні *ardra* ланцюжок не розривається, будемо ми дилити *ar/dra* чи *ard/ra*, оскільки імплозивна група *ard* градуйована так само добре, як і експлозивна група *dr*. Те ж можна сказати і про *ylje* слова *particulièrement* (*yljε* або *yljε*).

Згодом ми помічаємо, що в місці переходу від паузи до першої імплозії (>), наприклад в *art* слова *artiste*, або від експлозії до імплозії (<>), як у *part* слова *particulièrement*, той звук, в якому виникає перша імплозія, відрізняється від сусідніх звуків

особливим вокалічним ефектом. Цей ефект зовсім не залежить від більшого ступеня розкриття звука *a*, бо в *pit* звук *t* створює такий самий ефект: він властивий першій імплузії незалежно від її фонологічного типу, тобто ступеня розкриття. Також байдуже, чи з'являється вона після паузи, чи після експлозії. Звук, який справляє це враження своїм характером першого імплузивного, можна назвати *вокалічною точкою*.

Цю одиницю називають також сонантом, тоді як консонантами вважають усі попередні й наступні звуки того самого складу. Терміни "голосна" й "приголосна" позначають, як ми бачили (с. 65), різні типи звуків; сонанти й консонанти, навпаки, позначають функції звука в складі. Така паралельна термінологія дозволяє уникнути неясності, що панувала протягом тривалого часу. Так, наприклад, звук *I* однаковий як у слові *fidèle*, так і в слові *piéd*: це голосний, але в слові *fidèle* він виступає як сонант, а у *piéd* — як консонант. Аналіз показує, що сонанти завжди імплузивні, а консонанти або імплузивні (наприклад, *i* в англ. *boi* (пишеться *boy*)), або експлозивні (напр., *j* у фр. *pjé* (пишеться *piéd*)). Це лише підтверджує відмінність, виявлену між обома рядами явищ. У дійсності *e*, *o*, *a* регулярно функціонують як сонанти; але це просто збіг: маючи найбільший ступінь розкриття з усіх звуків, вони завжди перебувають на початку імплузивної групи. *I*, навпаки, змичні через мінімальний ступінь розкриття завжди виступають як консонанти. На практиці лише фонемі другого, третього й четвертого ступенів розкриття (носові, плавні, напівголосні) можуть отримувати ту чи іншу роль залежно від оточення і природи їхньої артикуляції.

§ 5. Критика теорій складоподілу

У кожному мовленнєвому ланцюжку вухо сприймає поділ на склади, а в кожному складі — сонанти. Це загальновідомі речі, однак виникає запитання: яка розумна підстава цих двох фактів? Пропонувалися різні пояснення:

1. Виходячи з того факту, що деякі фонемі більш сонорні, ніж інші, дехто робив спроби пов'язати склад з сонорністю фонем. Однак чому такі сонорні фонемі, як *i* та *u*, не обов'язково утворюють склад? Окрім того, де починається межа сонорності, адже такі фрикативні, як *v*, можуть утворювати склад, наприклад у *pst*? Якщо ж ідеться лише про відносну сонорність сусідніх звуків, то як тоді пояснити такі групи, як *wi* (напр., і.-с. **wilkos* "вовк"), де саме найменш сонорний елемент утворює склад?

2. Зіверс першим встановив, що звук, віднесений до класу голосних, може й не створювати враження голосного (ми вже бачимо, що, наприклад, *j* та *w* — це не що інше, як *i* та *u*); однак коли постає питання, звідки береться така подвійна функція, або подвійний акустичний ефект (бо слово "функція" означає тут саме "ефект"), то відповідають: такий чи інший звук має певну функцію залежно від того, чи отримує він "складовий наголос", чи ні.

Тут і замикається коло: або ж я вільний за всіх обставин ставити на свій розсуд складовий наголос — і він створює сонанти, але в цьому разі немає жодних підстав називати його складовим, а не сонантним; або, якщо вираз "складовий наголос" має сенс, то, очевидно, він пов'язаний із законами складу. Проте самі ці закони ніхто не формулює, а сонантну якість називають "складотворною" (*silbenbildend*), немов утворення складу залежить від цього наголосу.

Як бачимо, наш метод протилежний двом попереднім: аналізуючи склад таким, як він постає в мовленнєвому ланцюжку, ми отримали нерозкладний елемент — розкритий або закритий звук, а потім, комбінуючи ці елементи, ми прийшли до визначення межі складу й вокалічної точки. Відтоді ми вже знаємо, за яких фізіологічних умов мають проявлятися ці акустичні явища. Критиковані теорії рухаються у зворотному напрямку: від ізольованих фонологічних типів вони намагаються вивести межу складу і місце сонанта. Зрозуміло, що для всякого ряду фонем існує лише один найприродніший і найзручніший спосіб артикуляції; однак можливість ви-

бору між розкривною та заквивною артикуляцією значною мірою зберігається, і саме від цього вибору, а не безпосередньо від фонологічних типів, залежить складоподіл.

Звичайно, ця теорія не вичерпує і не розв'язує всіх питань. Так, часто спостережуване з'явлення — це не що інше, як розрив імплозивного відрізка, зроблений свідомо чи ні: наприклад, *i* — *ā* (у *il cria*) або *ā* — *i* (в *ebahī*). Легше за все воно утворюється між звукотипами з високим ступенем розкриття.

Зустрічаються також і розірвані експлозивні відрізки, які, хоч і не градуйовані, входять до звукового ланцюжка, як і звичайні групи. Ми розглянули цей випадок у зв'язку з грец. *kteinō* (див. с. 75). Для прикладу можна взяти ще сполучення *prta*, що звичайно вимовляється лише як *pr̥tā*, отже, воно повинно мати два склади — і справді їх має, коли чітко відтворюється голосовий тон *z*; але коли *z* оглушується як одна з фонем, що потребують найменшого розкриття, то через опозицію *z* — *a* сполучення *prta* сприйматиметься як один склад, і ми почуємо щось подібне до *pr̥tā*.

У всіх таких випадках втручання волі й наміру може до певної міри змінювати й коригувати фізіологічні потреби. Часто навіть важко сказати, яку роль відіграє кожен із цих факторів. Однак що б там не було, фонація завжди передбачає послідовність імплузій та експлозій, що і являє собою основну умову складоподілу.

§ 6. Тривалість імплузії та експлозії

Пояснивши склад через взаємодію експлозій та імплузій, ми приходимо до важливого спостереження, яке лише узагальнює факт метрики. У грецьких і латинських словах розрізняють два типи довготи: природний (*māter*) і позиційний (*factus*). Чому *fac* вважається довгим у *factus*? Відповідають: через групу *ct*. Але якщо це залежить від групи як такої, то будь-який склад з двома початковими приголос-

ними матиме також довгу тривалість; однак у дійсності це не так (пор. *clēns* тощо).

Справжня причина полягає в тому, що експлозія та імплузія розрізняються головним чином за тривалістю. Експлозія завжди минає так швидко, що сприймається слухом як ірраціональна кількість. Саме через це вона ніколи не справляє вокалічного враження. Лише імплузію можна оцінити належно; звідси і враження довшої затримки на голосній, з якої вона починається.

З іншого боку, відомо, що голосні перед сполукою, утвореною змичним або фрикативним плюсом плавний, можуть трактуватися у два способи: у слові *patrem* *a* може бути довгим або коротким; це пояснюється тим же принципом. Фактично сполучення *tr* може вимовлятися як *tr̥* або *tr̄*; перший спосіб артикуляції дозволяє *a* залишатися коротким, другий спосіб створює довгий склад. Таке подвійне трактування *a* неможливе у словах типу *factus*, адже вимовляти *ct* можна лише як *ct̄*, але не як *ct̥*.

§ 7. Фонемі четвертого ступеня розкриття. Дифтонги та їх написання

Фонемі четвертого ступеня розкриття потребують деяких зауважень. Ми вже бачили (див. с. 72), що на відміну від інших звуків звичай усталив для звуків четвертого ступеня розкриття подвійне написання (*w = ū; u = ũ; j = ĭ; i = ĩ*). Річ у тім, що в таких групах, як *aija*, *aiwa*, краще, ніж будь-де, відчувається різниця, позначена діакритичними значками < та >: *i* та *ũ* справляють чітке враження голосних, а *ĩ* та *ũ* — враження приголосних⁴. Навіть не пояснюючи цього факту, ми помічаємо, що цей приголосний *ĩ* ніколи не виступає як заквивний. Так, наприклад, не існує сполучення *ai*, в якому *ĩ* створює той самий ефект, що *j* в *aija* (пор. англ. *boy* і фр. *piéd*);

⁴ Не треба змішувати цей звукотип четвертого ступеня розкриття з дзвінком палатальним фрикативним (нім. *liegen* у північній вимові). Цей фонологічний тип належить до приголосних і має всі їхні характеристики. — Прим. вид.

таким чином, *j* вважається приголосним, а *i* — голосним лише за положенням, адже ці різновиди типу *I* не можуть з'являтися однаково всюди. Ті ж зауваження стосуються *u* і *w*, а також *y* і *γ*.

Сказане прояснює питання дифтонга. Дифтонг — це лише окремих випадок імплзивного відрізка; групи *arta* і *aila* цілком аналогічні; вони відрізняються лише ступенем розкриття другого елемента: дифтонг — це імплзивний відрізок з двох фонем, друга з яких відносно відкрита. Звідси й особливе акустичне враження: сонант ніби продовжується в другому елементі групи. І навпаки, така група, як *ija*, ні в чому не відрізняється від групи типу *ira*, хіба що ступенем розкриття другого експлозивного елемента. Це означає, що групи, які фонологи називають висхідними дифтонгами, — то зовсім не дифтонги, а експлозивно-імплзивні групи, перший елемент яких відносно відкритий, але з акустичного погляду це ні до чого особливого не призводить (*ija*). Щодо груп типу *uo*, *ia* з наголосом на *u* та *i*, які зустрічаються в деяких німецьких діалектах (пор. *biob*, *liab*), то це також лише псевдодифтонги, що не справляють враження єдності, як-от *oi*, *ai* тощо. Не можна вимовити *uo* як сполучення з двох імплзивних, не розриваючи мовленнєвого ланцюжка, якщо тільки якась штучна обставина не надасть цій групі невластивої їй від природи єдності.

Таке визначення дифтонга, підводячи його під загальні принципи імплзивних відрізків, показує, що він не є, як можна було б подумати, чимось невідповідним та існуючим поза межами фонологічних явищ. Не варто виділяти його окремо. Його властивості насправді не становлять жодного інтересу і неістотні. Важливо фіксувати не кінець сонанта, а його початок.

Зіверс і багато хто з лінгвістів розрізняють на письмі *i*, *u*, *ü*, *r*, *n* тощо та *i*, *u*, *ü*, *r*, *n* тощо (*i* = "unsilbisches" *i* та *i* = "silbisches" *i*) і пишуть *mirta*, *mairta*, *miarta*, тоді як ми пишемо *mirta*, *mairta*, *mjarta*. Констатувавши, що *i* та *j* належать до одного фонологічного типу, вони відразу забажали зобража-

ти їх єдиним родовим знаком (це знову та сама думка, що нібито звуковий ланцюжок складається з послідовності звукових типів). Однак це написання, хоч і спирається на слухове враження, суперечить здоровому глузду і якраз стирає суттєву різницю. Внаслідок цього: 1) розкривні *i*, *u* (= *j*, *w*) змішують з *i*, *u* закривними; тоді, наприклад, неможливо відрізнити *newo* від *neuo*; 2) навпаки, поділяються надвоє *i*, *u* закривні (пор. *mirta* і *mairta*). Ось декілька прикладів недоречності такого написання. Розгляньмо давньогрецькі *dwis* і *dusi* та, з іншого боку, *rheuo* і *rheuma*: ці два протиставлення постають за цілком однакових фонологічних умов і звичайно виражаються тим самим графічним протиставленням: залежно від того, чи з'являється після *u* більш або менш відкрита фонема, воно стає або закривним (*w*), або розкривним (*u*). Якщо писати *dwis*, *dusi*, *rheuo*, *rheuma*, то вся різниця стирається. Так само і в індоєвропейській мові обидва ряди *māter*, *mātrai*, *māteres*, *mātrsu* та *sūneu*, *sūnewai*, *sūnewes*, *sūnusu* чітко паралельні в своєму подвійному трактуванні: з одного боку — *r*, з іншого — *u*. Принаймні в другому ряді опозиція імплзій та експлозій відбивається на письмі; коли ж прийняти щойно критиковане написання, це протиставлення зникає (*sūneu*, *sūnewai*, *sūnewes*, *sūnusu*). Слід не лише зберегти санкціоновані звичаєм відмінності між розкривними і закривними (*u* : *w* тощо), а й поширити їх на всю систему і писати, наприклад: *māter*, *mātrai*, *māteres*, *mātrsu*. Тоді складоподіл унавився б з усією очевидністю, а вокалічні точки й межі складів визначалися б самі собою.

Примітка видавців. Ці теорії висвітлюють кілька проблем з-поміж розглянутих Ф. де Сосюром на його лекціях. Додамо кілька інших прикладів.

1. Зіверс наводить *beritṛṛṇṇ* (німецьке *berittenen*) як типовий приклад того факту, що один і той самий звук може функціонувати почергово: двічі як сонант і двічі як консонант (насправді *n* виступає тут як консонант лише раз, а тому слід писати *beritṛṛṇ*, проте це неістотно). Немає яскравішого прикладу, аби

показати, що “звук” і “тип” — це якраз не синоніми. Справді, якби ми обмежилися одним *n*, тобто на імплузії та сисантній артикуляції, ми б отримали лише один довгий склад. Аби здійснити чергування сонантних і консонантних *n*, треба почати з імплузії (перше *n*), перейти до експлузії (друге *n*), а потім закінчити імплузиею (третє *n*). Оскільки цим обом імплузием не передує жодна інша, вони обидві мають сонантний характер.

2. У французьких словах типу *meurtrier*, *ouvrier* тощо кінцеві сполучення = *trier*, = *vrier* утворювали колись лише один склад (незалежно від їх вимови, див. с. 76 прим.). Згодом їх почали вимовляти у два склади (*meur=tri=er*, із зьянням чи без нього, тобто *trié* або *triје*). Зміна відбулася не внаслідок того, що “складовий наголос” (ставився) на елементі *i*, але внаслідок заміни експлузивної артикуляції цього звука на імплузивну.

Відома просторічна вимова *ouvérier* замість *ouvrier*: це явище схоже на описане, однак тут не третій, а другий елемент змінив артикуляцію і став сонантом: *uvrjé* — *uvrje*. В результаті перед сонантним *r* з'явилось *e*.

3. Згадаймо ще добре відомий приклад з протетичним голосним перед *s* з наступною приголосною у французькій мові: латинське *scūtum* → *iscūtum* → фр. *escu*, *écu*. Група *sk* (див. с. 75) — це перерваний відрізок; отже, *sk* буде природнішим. Але це імплузивне *s* утворює вокалічну точку, лише коли перебуває на початку фрази або коли попереднє слово закінчується на приголосну з малим ступенем розкриття. Протетичні елементи *i* або *e* лише урельсфнюють цю сонантну якість; всяка ледь помітна фонологічна особливість стає очевиднішою, відколи виникає намір її зберегти. Саме таке явище і спостерігаємо у слові *esclandre* та в простонародній вимові *esquellette*, *estature*. Його можна зустріти в народній вимові прийменника *de*, що записується як *ed*: *un ceil ed tanche*. Завдяки синкопі *de tanche* стало *d'tanche*, однак, щоб бути сприйнятим у цій позиції,

d має бути імплузивним: тому перед *d* і виникає голосна, як і в попередніх випадках.

4. Мабуть, не варто повертатися до питань, пов'язаних з індоевропейськими сонантами, і, наприклад, з'ясовувати, чому давньоверхньонімецьке *hagl* перейшло у *hagal*, тоді як *balg* залишилося без змін. Звук *l* цього останнього слова, як другий елемент імплузивного відрізка (*balg*), відіграє роль консонанта й не має жодної підстави для зміни своєї функції. Навпаки, у слові *hagl* звук *l*, хоча й імплузивний, утворює вокалічну точку. Сонантне за природою, це *l* викликало появу перед собою відкритішої голосної (*a*; про це свідчить написання). Проте з часом ця голосна почала занепадати, бо тепер *Hagel* вимовляють знову як *hagl*. Якраз у цьому полягає відмінність між вимовою цього слова та вимовою французького *aigle*: у німецькому слові звук *l* — закрийний, а у французькому перед німим кінцевим *e* — відкрийний (*egla*).

Частина перша ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ

Розділ I

ПРИРОДА ЛІНГВІСТИЧНОГО ЗНАКА

§ 1. Знак, позначене (сигніфікат) і позначення (сигніфікант)

Дехто схильний вважати мову по суті номенклатурою, тобто розглядати її як перелік слів, кожне з яких відповідає окремій речі.

Наприклад:

: **ARBOR**

: **EQUOS**

тощо тощо
справді ж це далеко не так. Проте цей спрощений погляд може наблизити нас до істини, адже показує, що мовна одиниця є чимось подвійним, утвореним внаслідок поєднання двох складників.

Розглядаючи мовленнєвий зв'язок (с. 23), ми з'ясували, що обидві сторони лінгвістичного знака психічні і з'єднані в нашому мозку асоціативним зв'язком. Ми особливо на цьому наголошуємо.

Таке розуміння не захищене від критики з багатьох поглядів. Воно передбачає, що словам передують уже готові поняття (див. с. 142 і далі), воно не говорить нам про те, яку природу має назва — голосову чи психічну, адже слово *arbor* можна розглядати і в першому, і в другому плані; нарешті, воно дозволяє думати, що зв'язок між назвою і річчю встановлюється зовсім просто, на-

Лінгвістичний знак поєднує не річ і назву, але поняття та акустичний образ¹. Цей останній є не матеріальним звучанням, чисто фізичною річчю, а психічним відбитком цього звучання, уявленням, яке ми отримуємо про нього від наших органів чуттів, акустичний образ має чуттєву природу, і якщо іноді ми називаємо його “матеріальним”, то лише з цієї причини і для протиставлення його іншому, взагалі абстрактнішому, члену асоціативної пари — поняттю (концепту).

Психічний характер акустичних образів добре видно при спостереженні за нашою власною мовною діяльністю. Не ворущаючи ні губами, ні язиком, ми можемо розмовляти самі з собою або повторювати подумки якийсь вірш. Саме через те, що слова мови є для нас акустичними образами, не слід говорити, що їх складають “фонемі”. Цей термін стосується акту фонації і може відповідати лише усному, вимовленому слову як реалізації внутрішнього образу в мовленні. Ми можемо уникнути цього непорозуміння, говорячи про *звук* та *склади* слова, але пам'ятати при цьому, що йдеться про акустичний образ (звука)².

¹ Термін “акустичний образ” може видатися занадто вузьким, адже поряд з відтворенням звуків слова є ще і відтворення його артикуляції, м'язовий образ акту фонації. Проте Ф. де Сосюр вбачає у мові передусім скарб, отриманий мовцями ззовні (с. 25). Акустичний образ становить переважно природну репрезентацію слова і виступає як факт віртуальної мови поза всякою реалізацією в мовленні. Таким чином, руховий аспект може лише матися на увазі чи принаймні посідати щодо акустичного образу підпорядковане місце. — *Прим. вид.*

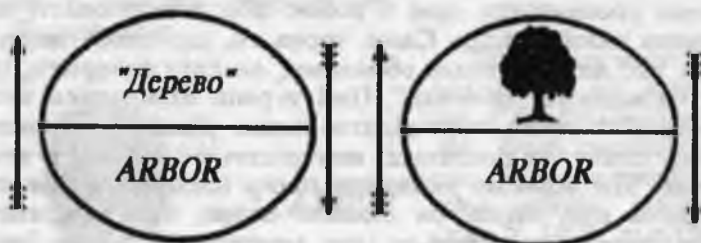
У сучасних знакових теоріях “акустичний образ” знакової концепції Ф. де Сосюра відповідає термінам “узагальнений акустичний образ”, “акустичне поняття”: див. К.М. Тищенко. Лінгвістичний знак як єдність знаків мови і мовлення. — Мовознавство. — 1980. — № 1. — С.30—34. — *Прим. ред.*

² Подальший розвиток лінгвістичної термінології привів до сучасного розуміння фонемі саме як абстрактного акустичного поняття — типу або класу конкретних психічних образів реальних фізичних звуків мовлення. Звук мовлення вивчає фонетика, їхні конкретні психічні образи — психофонетика, а фонемі — фонологія. — *Прим. ред.*

Отже, лінгвістичний знак є двосторонньою психічною сутністю, яку можна зобразити схематично в такому вигляді:

Обидва ці елементи глибоко пов'язані між собою і один одного передбачають. Чи шукаємо ми зміст латинського слова *arbor*, чи слово, якому в латині відповідає поняття “дерево”, ясно, що лише такі освячені мовою зіставлення, як

видаються нам відповідними дійсності, а будь-які інші, породжені уявою зіставлення, ми відкидаємо.

Це визначення порушує важливе питання термінології. Ми називаємо знаком поєднання поняття та акустичного образу, але у загальноприйнятому розумінні цей термін звичайно означає лише акустичний образ, наприклад, слово *arbor* тощо. Забувають, що коли *arbor* і називають знаком, то лише тому, що воно містить у собі поняття “дерево”, і, отже, чуттєва частина знака передбачає знак як ціле³.

Двозначність зникне, коли назвати всі три наявні тут поняття іменами, що передбачають одне одного і водночас взаємно протиставлені. Ми пропонуємо залишити слово *знак* для назви цілого, а терміни по-

³ Ф. де Сосюр обстоює тут білатеральну (двобічну, менталістичну) концепцію мовного знака, критикуючи унілатеральну (антименталістичну) його концепцію, що згодом запанувала серед лінгвістів США. — Прим. ред.

няття та акустичний образ замінити відповідно на позначене (сигніфікат) і позначення (сигніфікант); останні два терміни мають ту перевагу, що вказують на протиставлення як між собою, так і щодо цілого, частинами якого вони є. Що стосується слова *знак*, то ми змушені залишити його без змін, адже не знаємо, чим його замінити, бо повсякденна мова не підказує нічого кращого.

Визначений таким чином лінгвістичний знак має дві першорядні властивості. Вказуючи на них, ми тим самим формулюємо принципи досліджуваної тут галузі знань.

§ 2. Перший принцип: довільність знака

Зв'язок між позначеним і позначенням довільний; оскільки під знаком ми розуміємо ціле, що виникає внаслідок поєднання (асоціації) певного позначення (сигніфіканта) з певним позначенням (сигніфікатом), можна висловитися простіше: *лінгвістичний знак довільний*.

Так, наприклад, поняття *sœur* “сестра” не пов'язане жодним внутрішнім зв'язком з послідовністю звуків *s-œ-r*, що є її французьким позначенням; воно могло б виражатися і будь-яким іншим сполученням звуків; відмінність між мовами і сам факт існування різних мов може тут правити за доказ: по один бік мовного кордону позначене “бик” виражене через позначення *b-œ-f* (фр. *boeuf*), а по інший — через позначення *o-k-s* (нім. *Ochs*).

Принцип довільності знака ніким не заперечується, однак часто легше відкрити істину, аніж визначити їй належне місце. Названий принцип домінує в усій лінгвістиці мови; наслідки з нього незліченні. Щоправда, не всі вони помітні з першого погляду з однаковою очевидністю; віднайти їх можна лише після багатьох зусиль, — що, власне, й доводить першорядну важливість цього принципу.

Зауваження побіжне: коли семіологія сформується як наукова дисципліна, вона має поставити питання, чи належать до її компетенції способи вираження, побудовані на цілковито “природних” знаках, як-от пантоміма. Навіть коли семіологія і визнає їх за свої, все одно головним її предметом залишиться сукупність систем, побудованих на довільності знака. Справді, всякий прийнятий у певному суспільстві спосіб вираження в принципі ґрунтується на колективній звичці, або, що те саме, на угоді. Так, знаки ввічливості, часто маючи певну природну виразність (згадаймо про те, що китайці вітали свого імператора, падаючи по дев’ять разів йому в ноги), все-таки фіксуються правилом, і вживати ці знаки нас спонукає саме це правило, а не їхня власна цінність. Отже, можна сказати, що цілком довільні знаки краще від усяких інших реалізують ідеал семіологічного підходу; ось чому мова, найскладніша і найпоширеніша з усіх систем вираження, є разом з тим і найбільш характерною з них; у цьому розумінні лінгвістика може правити за взірць для всієї семіології, хоча мова — це лише одна з семіологічних систем.

Для позначення лінгвістичного знака, або, точніше, того, що ми називаємо позначенням, часом вживають слово *символ*. Однак це створює певні незручності, саме внаслідок нашого першого принципу. Символу властиво те, що він ніколи не є цілком довільним; він не “порожній”, в ньому є залишок природного зв’язку між позначеним і позначенням. Символ правосуддя — терези — не можна замінити абичим, наприклад возом.

Слово *довільний* також потребує пояснення. Його не слід розуміти так, що позначення можуть вільно вибирати мовці (нижче ми побачимо, що індивід неспроможний будь-що міняти у знаку, визнаному певною мовною громадою); ми тут маємо на увазі, що позначення немотивоване, тобто довільне щодо свого позначеного, з яким у нього немає жодного природного зв’язку в дійсності.

Відзначимо насамкінець два можливі заперечення проти впровадження цього першого принципу.

1. Аби довести, що вибір позначення не завжди довільний, можна послатися на *звуконаслідування*. Але звуконаслідування ніколи не є органічним складником мовної системи. Кількість їх до того ж набагато менша, ніж звичайно вважають. Такі франц. слова, як *fouet* “хлист” або *glas* “дзвін”, можуть вразити вухо виразністю свого звучання, але досить звернутися до їх латинських першоформ, аби зрозуміти, що первісно вони не мали такого характеру (*fouet* походить від *fagus* “бук”, *glas* — від *classicum* “звук труби”). Якість їх теперішнього звучання, — або скоріше те, що їм приписують, — це випадковий наслідок фонетичного розвитку.

Щодо справжніх звуконаслідувань (типу буль-буль, тік-так), то вони не лише нечисленні, а й якоюсь мірою довільні, адже становлять лише приблизну і вже напівумовну імітацію певних звуків (пор. фр. *oua oua*, але нім. *wau wau* “гав-гав!”). Крім того, увійшовши до мови, звуконаслідування більшою чи меншою мірою зазнають фонетичної, морфологічної та інших видів еволюції, властивих решті слів (пор. фр. *pipeon* “голуб”, утворене від народнолатинського *pipit*, яке у свою чергу походить від звуконаслідування): це очевидний доказ того, що звуконаслідування дещо втратили зі своїх первісних властивостей і набули характеру лінгвістичного знака взагалі, ставши немотивованими.

2. Аналогічний коментар можна дати і щодо близьких до звуконаслідувань *вигуків*, які не можуть похитнути нашої загальної тези про довільність знака.

Про вигук можна говорити те саме, що і про звуконаслідування. Є спокуса вбачати у вигуках безпосереднє вираження реальності, продиктоване, так би мовити, самою природою. Однак стосовно більшості з них можна заперечувати наявність необхідного зв’язку між позначеним і позначенням. Досить порівняти дві перші-ліпші мови, аби побачити, наскільки відмінні в них відповідні вирази (напр. фр. *aié!* і нім. *ai!* “ой!”). До того ж відомо, що чимало вигуків

були колись повнозначними словами (пор. фр. *diable!* “чорт забирай!” при *diable* — “чорт”; *mordieu!* “чорт забирай!” при *mort* — “смерть” і *Dieu* — “Бог”). Підсумовуючи, слід визнати, що звуконаслідування і вигуки посідають у мові другорядне місце, а їхнє символічне походження з'ясоване не остаточно.

§ 3. Другий принцип: лінійний характер позначення

Слухове за своєю природою, позначення розгортається лише у часі, запозичивши від нього характерні особливості: а) воно наділене тривалістю; б) його тривалість має лише один вимір — це лінія. Цей принцип очевидний, але, здається, про нього ніколи не згадують, бо, мабуть, вважають занадто простим, а, однак, цей принцип також фундаментальний, і наслідки його теж незліченні. За своєю важливістю він не поступається першому принципіві. Від нього залежить увесь механізм мови (див. с. 156). На відміну від візуальних позначень (морські сигнали тощо), які можуть водночас сполучатися в кількох вимірах, акустичні позначення розташовуються лише на лінії часу; їх елементи йдуть один за одним, утворюючи низку. Ця їхня особливість унаочнюється, щойно ми починаємо зображати акустичні елементи на письмі, замінюючи їх послідовність у часі простою низкою графічних знаків⁴.

В окремих випадках це не так очевидно. Коли, наприклад, я наголошую певний склад, може здатися, що в цій одній точці я нагромаджую різні елементи позначення. Однак це ілюзія, бо склад і його наголос утворюють один акт фонації; всередині цього акту немає двоплановості, існують лише різні опозиції (протиставлення) його і суміжних елементів (див. с. 166).

⁴ Як видно з тексту, Ф. де Сосюр не ототожнює лінгвістичний знак і графічний знак, як це роблять (посилаючись на нього) деякі сучасні мовознавці. Див. також початок § 2 розділу VI Вступу, с. 95, 151 і далі. — Прим. ред.

НЕЗМІННІСТЬ ТА МІНЛИВІСТЬ ЗНАКА

§ 1. Незмінність знака

Якщо позначення виступає щодо позначуваного ним поняття як вільно вибране, то щодо мовної громади, яка його використовує, воно, навпаки, не вільне, а накинута. З цією громадою не радяться, і обране мовою позначення замінити іншим не можна. Цей позірно суперечливий факт можна було б назвати “вимушеним ходом”. Мові немовби кажуть: “Вибери!” але до цього додають: “Ось цей знак, а не інший”. Не лише окремих індивід неспроможний, — коли б він і захотів, — ні в чому змінити вже зроблений мовою вибір, а й саме суспільство не має влади над жодним словом. Мовна громада має справу з мовою такою, якою вона є.

Отже, мову не можна уподібнювати до простої угоди, і саме з цього погляду лінгвістичний знак становить особливий дослідний інтерес; адже коли ми хочемо показати, що прийнятий у суспільстві закон є щось накинута, а не вільно обране, то найблискучішим доказом тут буде саме мова.

Розгляньмо тепер, у який саме спосіб лінгвістичний знак уникає впливу нашої волі, а згодом зупинімося на важливих наслідках, що з цього випливають.

За будь-якої доби, — як далеко б ми не заглибувалися в минуле, — мова завжди виступає як спадщина попередньої епохи. Можна уявити собі в минулому такий акт, коли в певний момент речі отримали свої назви, тобто коли було немовби укладено угоду про розподіл понять за акустичними образами, — хоча насправді про такий акт нам нічого не відомо. Думку про те, що це могло б бути саме так, і підказує нам загострене відчуття довільності знака.

⁵ Тут слово “мова” вжите метафорично: очевидно, що певне позначення свого часу обрала не мова, а предки членів цієї мовної громади. — Прим. ред.

Насправді всяке суспільство знає і завжди знало мову лише як успадкований від попередніх поколінь продукт, що має сприйматися лише таким, яким він є. Тому й питання про походження мови не має того важливого значення, якого йому звичайно надають. Таке питання можна навіть і не ставити; єдиний реальний об'єкт лінгвістики — це нормальне і регулярне життя вже сформованої мови. Будь-який даний стан мови завжди є продукт історичних чинників, які й пояснюють, чому знак незмінний, тобто чому він чинить опір усякій спробі довільної заміни.

Однак твердження, що мова — це спадщина, геть нічого не пояснює, коли на цьому й зупинитися. Хіба не можна будь-коли змінити успадковані віддавна закони?

Таке заперечення змушує нас, врахувавши суспільне середовище мови, ставити питання про неї як про всяку іншу суспільну інституцію. Яким чином передаються ці останні? Ось те загальніше питання, що охоплює і питання про незмінність. Передусім слід з'ясувати ступінь свободи інших інституцій; ми побачимо, що кожний з них властивий свій баланс між накинутою традицією та вільною від традиції діяльністю суспільства. Потім з'ясуємо, чому в даній суспільній категорії першорядні чинники в цілому потужніші від другорядних. І нарешті, повертаючись знову до мови, маємо запитати себе, чому історичний чинник спадкоємності є в ній панівним і заперечує будь-яку можливість загальної раптової зміни в мові.

У відповідь на це запитання можна було б висунути чимало аргументів і сказати, наприклад, що зміни мови не пов'язані з чергуванням поколінь, які зовсім не надбудовані взаємно, наче шухляди в комоді, а змішані й переплетені, охоплюючи людей різного віку. Можна нагадати і про те, скільки зусиль потребує вивчення рідної мови, щоб прийти до висновку про неможливість її загальної зміни. Варто додати, що рефлексія не бере участі у використанні певної мови і що мовці значною мірою не усвідомлюють законів мови. А коли вони їх не усвідомлюють, то яким чином вони могли б їх змінити? Хай

навіть вони ставилися б до мовних фактів і свідомо, — нагадаймо, що самі ці факти аж ніяк не викликають критики з боку мовців у тому розумінні, що кожний народ у цілому задоволений своєю успадкованою мовою.

Це досить важливі міркування, однак справа не в них: ми віддаємо перевагу викладеним далі суттєвішим і безпосереднішим міркуванням, від яких залежать усі інші.

1. Довільний характер знака. Вище ми визнали теоретичну можливість зміни у мові. Заглиблюючись у питання, ми побачимо, що насправді сама довільність знака захищає мову від будь-якої свідомої спроби її змінити. Мовці, навіть коли б вони були свідоміші, ніж насправді, не змогли б обговорювати мовні питання. Адже для того, щоб якийсь факт підлягав обговоренню, він має виходити з розумної норми. Можна, наприклад, сперечатися про те, яка з форм шлюбу раціональніша — моногамія чи полігамія, і висувати докази на користь кожної. Можна також обговорювати систему символів, тому що символ і позначувана ним річ пов'язані раціонально (див. с. 90). Однак у мові, системі довільних знаків, відсутня така розумна норма, а отже, і будь-який ґрунт для обговорень: немає жодної підстави, аби віддати перевагу *sœur* перед *sister* або *Ochs* перед *bauf*.

2. Численність знаків, необхідних для утворення будь-якої мови. Цей факт дуже важливий. Систему письма з 20—40 літер можна в крайньому разі замінити іншою. Так само можна було б вчинити і з мовою, коли б вона складалася з обмеженої кількості елементів. Насправді ж кількість лінгвістичних знаків незліченна.

3. Заскладний характер системи. Мова являє собою систему. Згодом ми побачимо, що саме з цього боку мова не цілком довільна і що в ній панує відносна розумність. Проте саме тут і виявляється неспроможність мовців її перетворити. Адже ця система являє собою складний механізм, збагнути який можна лише шляхом спеціальної ре-

флексії: навіть ті, хто щоденно її вживає, про саму систему нічого не знають. Можна було б уявити собі можливість перетворення мови саме внаслідок втручання фахівців — граматистів, логіків тощо, але досвід доводить, що дотепер такі спроби не мали жодного успіху.

4. Опір колективної інертності всякому оновленню мови. За своєю переконливістю всі наведені міркування поступаються такому: повсякчас мова є справою всіх і кожного. Існуючи в певному суспільстві і служачи йому, мова являє собою річ щоденного вжитку. З цього погляду вона несумірна з жодною іншою суспільною інституцією. Приписи закону, релігійні обряди, морські сигнали тощо завжди поширюються водночас на обмежену кількість людей і то протягом обмеженого відрізку часу. Мова ж безупинно зазнає впливу від усіх, бо всі щомиті нею користуються.

Вже цього найсуттєвішого факту досить, аби показати неможливість мовної революції.

З усіх суспільних інституцій мова залишає найменше поле для ініціативи. Мова складає невіддільну частку життя суспільства, яке, інертне за своєю природою, виступає передусім як консервативний чинник.

У всякому разі, стверджувати, що мова — це продукт суспільних сил, іще не досить для унаявлення її залежності від них; пам'ятаючи, що мова завжди успадковується від попередньої доби, слід додати, що ці суспільні сили діють залежно від часу. Мова характеризується сталістю не лише тому, що обтяжена консерватизмом суспільства, а й тому, що існує в часі. Ці два факти невіддільні один від одного. Повсякчас вірність минулому унеможлиблює свободу вибору. Ми кажемо *людина й собака* тому, що й до нас казали *людина й собака*. Це не заважає тому, аби в цілому явищі зберігався зв'язок між двома антиноміями: довільною угодою, що зумовлює вільний вибір, і часом, що цей вибір суворо фіксує. Саме тому, що знак довільний, він не знає іншого закону,

крім закону традиції, і, навпаки, знак може бути довільним, лише спираючись на традицію.

§ 2. Мінливість знака

Забезпечуючи безперервність розвитку мови, час чинить на неї ще один вплив, який на перший погляд заперечує перший: він з більшою чи меншою швидкістю змінює мовні знаки, тобто до певної міри можна говорити водночас про незмінність та мінливість знака⁶.

Зміна в часі набирає різних форм, кожна з яких могла б стати матеріалом для великого розділу в теорії мовознавства. Не заглиблюючись у подробиці, виділимо такі положення.

Перш за все слід правильно розуміти сенс, наданий тут слову *зміна*. Воно може навести на думку, що йдеться спеціально або про фонетичні зміни, яких зазнає позначення, або ж про зміни змісту позначуваного поняття. Такий погляд на зміну був би недостатнім. Якими б не були чинники зміни, діють вони нарізно чи спільно, це завжди призводить до **зсуву відношення між позначеним і позначенням**.

Ось кілька прикладів. Латинське слово *pecare* “вбити” у французькій мові перейшло в *pouer* із значенням “топити” (у воді). Змінився і акустичний образ, і саме поняття; але даремно розрізняти обидві частини цього явища; досить констатувати *in globo*, що зв'язок між поняттям і знаком послабшав, і у відношенні між ними стався зсув. Трохи інший випадок маємо, порівнюючи класичне латинське *pecare* не з французьким *pouer*, а з народнолатинським *pecare* IV—V ст. зі значенням “топити”; однак і тут наявний

⁶ Було б хибно закидати Ф. де Сосюру нелогічність або парадоксальність у приписуванні ним мові двох суперечливих якостей. Протиставленням двох взаємозаперечних термінів він хотів лише наголосити на тій істині, що мова зазнає перетворень, а самі мовці перетворити її не можуть. Іншими словами, можна сказати: мова є недоторкана, але не є незмінна. — Прим. вид.

⁷ Тобто “позначенням, назвою”. — Прим. ред.

зсув у відношенні між поняттям і знаком, хоча помітних змін у позначенні ми й не зауважуємо.

Старонімецьке *dritteil* “третина” стало в сучасній німецькій *Drittel*. У цьому випадку, хоча поняття й не зазнало змін, відношення між ним і позначенням змінилося у два способи: позначення змінилося не лише в матеріальному плані, а й у граматичній формі; воно більше не нагадує поняття *Teil* “частина”, це вже просте слово. Так чи інакше, тут знову очевидний зсув у відношенні між позначеним і позначенням.

В англосаксонській мові дописьмова форма *fōt* “нога” залишилася без змін — *fōt* (суч. англ. *foot*), у той час як її форма у множині *fōti* “ноги” перейшла у *fēt* (суч. англ. *feet*). Які б не були зміни, що породили ці форми, з певністю можна сказати одне: стався зсув у відношенні; між звуковим матеріалом і поняттям виникли інші відповідності.

Мова принципово неспроможна протидіяти чинникам, які повсякчас змінюють відношення між позначеним і позначенням. Це один із наслідків принципу довільності знака.

Усі інші суспільні інституції — звичаї, закони тощо ґрунтуються різною мірою на природних зв'язках речей; вони мають необхідну відповідність між вжитими засобами і поставленою метою. Навіть мода, що визначає наше вбрання, не зовсім довільна: не можна надмірно відхилитися від умов, продиктованих фігурою людини. Мова, навпаки, ні в чому не обмежена у виборі своїх засобів, оскільки не видно, що саме могло б перешкодити об'єднанню будь-якого поняття з будь-якою послідовністю звуків.

Бажаючи унаочнити той факт, що мова є суспільною інституцією в чистому вигляді, Вітні слушно наполягав на довільному характері знака, тим самим вказуючи мовознавству правильні орієнтири. Але він зупинився на півдорозі, бо не роздивився, що мова докорінно відмінна від усіх інших інституцій саме через свій довільний характер. Це дуже добре помітно на тому, як вона розвивається; нема нічого складнішого за цей розвиток: ніхто нічого не може

в мові змінити, оскільки вона існує разом і в часі, і в суспільстві; з іншого боку, довільність її знаків теоретично дозволяє утворювати які завгодно відношення між звуковим матеріалом і поняттям. Звідси випливає, що обидва ці елементи, поєднані у знаках, живуть кожний своїм власним життям, що не має аналогій поза мовою і що сама мова змінюється або, скоріше, розвивається під впливом усіх чинників, що стосуються або звуків, або значення. Цей розвиток неминучий, і жодна мова не може чинити йому опір. Через певний час завжди стають помітними відчутні зміни.

Це настільки правильно, що даний принцип підтверджується і щодо штучних мов. Доти, доки штучна мова не вживається суспільством, вона цілком підкоряється своєму створювачеві; однак щойно ця мова починає виконувати своє призначення і стає надбанням усіх, вона виходить з-під контролю. Есперанто править тут за зразок; якщо спроба буде вдалою, то чи уникне ця мова неминучої дії закону розвитку мови? По першій фазі свого існування вона, цілком імовірно, почне своє семіологічне життя. Ця мова стане існувати за законами, цілком відмінними від логічних законів, за якими вона була створена, і повернення її до вихідного стану буде неможливим. Людина, що претендувала б на створення незмінної мови, яку нащадки мали б лише відтворювати, нагадувала б курку, що висиджує качаче яйце: створена мова так чи інакше була б підхоплена течією, що несе всі існуючі мови.

Безперервність знака в часі, пов'язана з його зміною у часі, і становить принцип загальної семіології; підтвердження цьому можна знайти у системах письма, в мові глухонімих тощо.

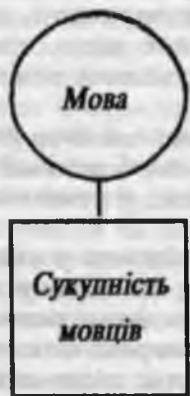
Однак на чому ж ґрунтується необхідність у зміні? Нам можуть закинути, що цей пункт, на відміну від принципу незмінності, висвітлений тут менш розгорнуто. Річ у тім, що ми не розглядали окремі чинники зміни; треба було б їх дослідити в усій різноманітності, щоб визначити, наскільки вони необхідні.

Причини безперервності *a priori* досяжні для спостереження, чого не можна сказати щодо причин зміни в часі. Краще тимчасово не висловлювати про них якихось конкретних міркувань, а обмежитися загальним положенням про зсув відношень; час змінює все, й немає жодних підстав вважати, що на мову це універсальне положення не поширюється.

Підсумуємо етапи нашого викладу відповідно до сформульованих у передмові принципів.

1. Унікаючи безплідного визначення слів, всередині загального явища — мовної діяльності — ми виділили передусім два складники: **мову** і **мовлення**. Мова для нас — це мовна діяльність мінус мовлення. Вона є сукупністю мовних навичок, що дозволяють людині розуміти інших і бути для них зрозумілою.

2. Однак таке визначення залишає мову все ще поза її суспільною реальністю, воно робить її чимось нереальним, адже враховує лише один з аспектів реальності — індивідуальний; для існування мови потрібна сукупність мовців. Всупереч зовнішньому враженню, мова ні миті не існує поза суспільним фактом, оскільки мова — семіологічний феномен. Її суспільна природа — це одна з її внутрішніх характеристик; повне її визначення ставить нас віч-на-віч з двома нерозривно пов'язаними явищами, що й зображено на схемі:

За таких умов мова лише життєздатна, але не жива; ми врахували лише суспільну реальність, але не історичний факт.

3. Через довільний характер лінгвістичного знака може видатися, що визначена нами у такий спосіб мова становить вільну систему, залежну від волі мовців і засновану виключно на раціональних засадах. Її суспільний характер, розглянутий сам по собі, якраз не суперечить цьому поглядові. Поза сумнівом, суспільна психологія не

оперує самим лише логічним матеріалом. Варто взяти до уваги і все те, перед чим розум відступає у практичних стосунках між людьми. Проте аж ніяк не це заважає розглядати мову як просту угоду, змінювану за бажанням зацікавлених осіб, — а поєднання з дією суспільних сил дії часу. Поза часом мовна реальність неповна й жодні висновки неможливі.

Якщо розглядати мову в часі поза сукупністю мовців (спробуємо уявити собі людину, що живе ізольовано від інших протягом багатьох сторіч), то, можливо, ми й не виявимо у ній жодних змін; час не впливав би на неї. І навпаки, якщо розглядати сукупність мовців поза часом, то ми не побачимо впливу на мову суспільних сил. Аби наблизитися до реальності, слід іще позначити на нашій схемі хід часу:

Тепер мова стає залежною, адже час дозволяє суспільним силам впливати на неї; так ми приходимо до принципу безперервності, яка усуває всяку свободу. Проте безперервність неминуче передбачає зміну, тобто більш-менш значний зсув у відношеннях між позначеним і позначенням.

СТАТИЧНА ЛІНГВІСТИКА ТА ЕВОЛЮЦІЙНА ЛІНГВІСТИКА

§ 1. Внутрішня двоїстість усіх наук, де є поняття вартості

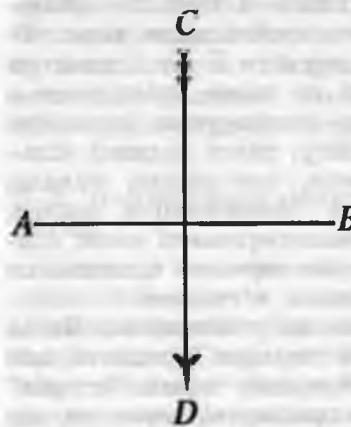
Лише окремі лінгвісти здогадуються, що втручання чинника часу ставить лінгвістику у скрутне становище, залишаючи її на розгалуженні двох шляхів.

Більшість наукових дисциплін не знає корінної двоїстості: чинник часу не впливає на них якось особливо. Астрономія встановила, що небесні світила зазнають відчутних змін, але їй не довелося через це поділитися на дві дисципліни. Геологія майже завжди ґрунтує свої висновки на послідовності в часі; проте коли вона цікавиться вже сформованим станом землі, цей стан не розглядається як предмет вивчення докорінно відмінної науки. Існує описова наука права та історія права, проте ніхто не протиставляє їх одна одній. Політична історія держав розгортається повністю в часі, та якщо історик змальовує картину певної епохи, у нас не виникає враження, що ми виходимо за межі історії. З іншого боку, наука про політичні інституції — переважно описова дисципліна, хоча при нагоді й може розглядати певне історичне питання, зберігаючи при цьому свою єдність.

Навпаки, двоїстість, про яку ми говоримо, владно підпорядковує собі, наприклад, економічні науки. На відміну від згаданих наукових дисциплін, політична економія та економічна історія становлять дві чітко взаємно відокремлені дисципліни в межах однієї науки. Ця відмінність особливо підкреслюється в економічних працях останніх років. Відокремлюючи в такий спосіб політекономію від економічної історії, теоретики економічної науки підкоряються внутрішній необхідності, хоч і не зовсім це усвідомлюють; така ж необхідність змушує і нас поділити мовознавство на дві частини, кожна з яких має свої власні підстави. Річ у тім, що в мовознавстві, як і в полі-

тичній економії, ми маємо справу з поняттям *вартості* (*valeur*). В обох науках ідеться про *систему еквівалентностей між речами різної природи*: в політичній економії — між працею і заробітною платою, у мовознавстві — між позначеним і позначеним.

Безперечно, всі науки були б зацікавлені у чіткішому розмежуванні осей, за якими розташовуються

об'єкти їхнього вивчення; як показано далі на схемі, слід завжди розрізняти: 1) *вісь одночасності* (AB), яка стосується відношень між явищами, що співіснують, і де виключене всяке втручання часу; 2) *вісь послідовності* (CD), на якій ніколи не можна розглядати щоразу більше, аніж одну річ, але де розташовані всі явища першої осі з усіма їхніми змінами.

Для наук, які досліджують вартості, це розрізнення стає практично необхідним, а в ряді випадків — категорично необхідним. У цих галузях вчені, на нашу думку, просто не можуть з науковою точністю організувати свої дослідження, не врахувавши обидві осі, не відрізняючи системи вартостей, узятих самих по собі, від цих самих вартостей, розглядуваних як функція часу.

Найбільш категорично потреба у такому розрізненні постає саме перед лінгвістом, адже мова — це система чистих вартостей, яка визначається виключно наявним часовим станом своїх членів. Оскільки однією зі своїх сторін мовна вартість тісно переплетена з речами та їх природними відношеннями, як це має місце і в економічній науці (наприклад, вартість ділянки землі пропорційна її прибутковості), то можна до певної міри простежити за нею в часі,

пам'ятаючи, однак, що в кожний даний момент вартість залежить від системи інших вартостей, що з нею співіснують. Незважаючи ні на що, її зв'язок з речами забезпечує їй природну базу; а тому відповідні оцінки ніколи не бувають цілком довільними, бо змінюються лише в певних межах. Однак, як ми бачили, в лінгвістиці природні дані не відіграють жодної ролі¹.

Слід додати, що чим складніше й точніше організована система вартостей, тим необхідніше, саме через складність цієї системи, вивчати її послідовно за обома осями. Жодна система не може зрівнятися в цьому з мовою: ми ніде не засвідчуємо наявності такої точності вартостей в обігу, такої великої кількості й різноманітності членів, пов'язаних такими точними взаємозалежностями. Множинність знаків, вже згадана при поясненні безперервності мови, цілком перешкоджає нам водночас вивчати відношення знаків у часі та їхні відношення в системі.

Ось чому ми їх розрізняємо дві лінгвістики. Як їх назвати? Не всі пропоновані терміни придатні для позначення цієї відмінності. Зокрема, термін "історія" та "історична лінгвістика" неприйнятні через те, що вони співвідносяться з надто розпливчастими поняттями. Оскільки політична історія охоплює як опис окремих епох, так і розповідь про численні події, можна було б подумати, що, описуючи послідовні стани мови, ми тим самим вивчаємо мову за вісью часу; але тоді б слід було розглянути окремо і ті явища, які змушують мову переходити з одного ста-

¹ Коментар Т. де Мауро: "З об'єктивного погляду це означає, що вся вартість певного знака залежить — через систему — від суспільства, яке певним чином застосовує цю систему в житті, а отже, від історичних перипетій цього суспільства (це теза попереднього розділу, якою даремно нехтували ті, хто вважає Сосюра прибічником антиісторизму); таким чином, мовна вартість є цілком суспільною і цілком історичною, або, якщо вжити менш двозначний філософський термін, — випадковою (contingente, тобто "залежною від обставин, не необхідною". — *Ред.*). З погляду методу дослідження це означає, що для вивчення знака у його знаковій реальності цей знак треба розглядати у системі, звідки він одержує свою мовну вартість" (F. de Saussure. Cours de linguistique générale / Ed. critique par T. de Mauro. — P., 1975. — P. 451). — *Прим. ред.*

ну в інший. Терміни *еволюція* та *еволюційна лінгвістика* точніші, і ми часто будемо до них вдаватися; на противагу цій науці можна говорити про іншу — науку про *стани* мови або *статичну лінгвістику*.

Проте, аби різкіше розмежувати це протиставлення і цей перетин явищ двох типів, що стосуються одного об'єкта, ми віддамо перевагу термінам "*синхронічна лінгвістика*" та "*діахронічна лінгвістика*". Синхронічним є все, що стосується статичного аспекту нашої науки, діахронічним — усе, що стосується еволюції. Поняття *синхронія* і *діахронія* відповідно означатимуть стан мови і фазу еволюції.

§ 2. Внутрішня двоїстість та історія лінгвістики

Перше, що вражає, коли ми беремося за дослідження фактів мови, це те, що для мовця послідовності фактів у часі не існує: він сприймає лише їхній стан. Тому лінгвіст, прагнучи зрозуміти цей стан, повинен відкинути все, що його створило, і знехтувати діахронією. Лише усунувши минуле, він може увійти до свідомості мовців. Втручання історії може його лише спантеличити. Було б безглуздя малювати панораму Альп, фіксуючи її водночас з кількох вершин Юрських гір: панорама має визначатися з однієї точки. Це ж стосується і мови: неможливо ані описати її, ані зафіксувати норми її вжитку, не спершись на певний її стан. Коли лінгвіст стежить за розвитком мови, він нагадує спостерігача, який пересувається з одного кінця Юрських гір до іншого, відмічаючи зміщення перспективи.

Можна сказати, що, відколи сучасна лінгвістика існує, вона тільки й робить, що вивчає діахронію. Порівняльна граматика індоєвропейських мов використовує дані, одержані для гіпотетичної реконструкції попереднього мовного типу: для неї порівняння — це лише засіб відтворити минуле. Така сама методика використовується і в дослідженні мовних підгруп (романські, германські мови тощо); стани мо-

ви залучаються лише епізодично і в далеко не досконалий спосіб. Таким є напрям, започаткований Бопом; тому його розуміння мови неоднорідне й хистке.

З іншого боку, що мали робити ті, хто досліджував мову до виникнення лінгвістики як науки, тобто “граматисти”, натхнені традиційними методами? Цікаво відзначити, що їхня точка зору з розглянутого питання цілком бездоганна. Їхні праці нам ясно показують їх прагнення описувати мовні стани; їхня програма була виключно синхронічною. Так, граматики Пор-Рояля намагається описувати стан французької мови епохи Людовіка XIV і окремо виділяти його складові вартості. Для цього їй не потрібно звертатися до середньовічної французької мови; вона чітко дотримується горизонтальної осі (див. с. 103), ніколи не відхиляючись від неї. Такий метод правильний, хоч це й не означає, що його застосування бездоганне. Традиційній граматиці невідомі цілі розділи мовознавства, як-от — словотвір; вона нормативна і вважає за необхідне запроваджувати правила, а не констатувати факти; вона залишає ціле поза увагою, часто навіть не може відрізнити слова написаного від вимовленого тощо.

Класичній граматиці закидали ненауковість, проте її наукова база заслуговує на меншу критику, а її предмет визначений краще, аніж у започаткованій Бопом лінгвістиці. Остання, перебуваючи на не досить визначеному ґрунті, навіть не знає достеменно, до якої мети прагне. Вона суміщає обидві галузі, бо не може чітко розрізнити стан і послідовність.

Приділивши надто велику увагу історії, лінгвістика має тепер повернутися до статичної точки зору традиційної граматики, але по-новому зрозумілої і з іншими підходами; історичний метод сприятиме цьому оновленню і опосередковано допоможе краще зрозуміти стани мови.

Колишня граматики помічала лише синхронічний факт; лінгвістика відкрила нам новий клас явищ, але цього не досить — треба дати відчутти протилежність

обох підходів, аби вивести звідси всі необхідні висновки.

§ 3. Внутрішня двоїстість лінгвістики, показана на прикладах

Протилежність двох точок зору — синхронічної та діахронічної — абсолютна і не залишає місця для компромісу. Кілька фактів можуть нам показати, в чому полягає ця відмінність і чому її не можна уникнути.

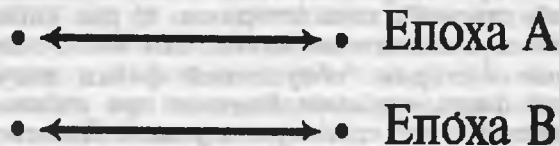
Латинське *crispus* “хвилястий, кучерявий” залишило у французькій мові корінь *crep-*, звідки дієслова *crepîr* “штукатурити” і *décrepîr* “знімати штукатурку”. З іншого боку, в певний момент з латині у французьку було запозичене слово *décrepîtus* “старий, немічний” з невідомою етимологією, і з нього утворилося *décrepît* з тим же значенням. Отже, тепер основна маса мовців безперечно пов’язує між собою *un mur décrepî* “облуплена стіна” і *un homme décrepît* “немічний, старий”, хоча історично ці два слова між собою нічого спільного не мають. Ми часто говоримо про *façade décrepîte* “облуплений фасад дому”. Це статичний факт, оскільки йдеться про зв’язок між двома явищами, які співіснують у мові. Для того щоб він виник, був потрібний збіг певних обставин розвитку; треба було, щоб *crisp-* стало вимовлятися *crep-* і щоб у певний момент з латині було запозичене нове слово: ці діахронічні факти нічим не пов’язані з ними породженим статичним фактом, і це очевидно; вони належать до явищ різного роду.

Ось інший приклад, який має загальне значення. У давньовірхньонімецькій мові іменник *gast* “гість” у множині мав спочатку форму *gasti*, іменник *hant* “рука” — *hanti* і т. д. Згодом це *-i* породило умлаут, тобто спричинило зміну *a* на *e* в попередньому складі: *gasti* → *gesti*, *hanti* → *henti*. Пізніше це *i* втратило свій тембр, звідки *gesti* → *geste* і т. д. Внаслідок усіх цих змін ми маємо тепер *Gast: Gaste, Hand: Hande*, цілий клас слів виявляє таку ж відмінність між одинокою і множиною. Подібне до цього явище

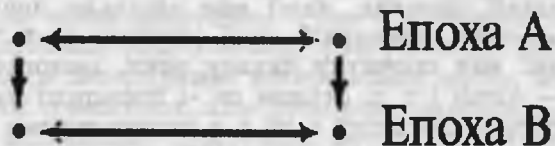
сталось в англосаксонській мові: спочатку *fōt* “нога”, *tōþ* “зуб”, *gōs* “гуска” відповідно мали у множині форми **fōti*, **tōþi*, **gōsi*; потім внаслідок першої фонетичної зміни, тобто умлауту, **fōti* стало **fēti*, а внаслідок другої зміни (випадіння кінцевого *i*) *fēti* дало *fēt*; таким чином, *fōt* отримало у множині форму *fēt*, *tōþ* — *tēþ*, *gōs* — *gēs* (суч. англ.: *foot* — *feet*, *tooth* — *teeth*, *goos* — *gees*).

Раніше, коли говорили *gast* : *gasti*, *fōt* : *fōti*, множина передавалася простим додаванням *i*; однак *Gast* : *Gāste* і *fōt* : *fēt* показують вже новий механізм для вираження множини. Цей механізм в обох випадках не однаковий: в староанглійській мові — лише протиставлення голосних, в німецькій, крім того, ще й наявність або відсутність кінцевого *e*; однак ця відмінність тут неістотна.

Відношення між одноною і множиною, які б не були їх форми, у кожний момент може виражатися за горизонтальною віссю, а саме:

А ті факти (яка б не була їх природа), що спричинили перехід однієї форми до іншої, мають бути розташовані, навпаки, вздовж вертикальної осі, внаслідок чого одержуємо:

Наш типовий приклад породжує цілу низку міркувань, які безпосередньо стосуються нашої теми:

1. Діахронічні факти зовсім не мають на меті репозначити мовну вартість якимось іншим знаком:

факт переходу *gasti* у *gesti*, *geste* (*Gāste*) не має нічого спільного з множиною іменників; у *tragit* → *tragt* той самий умлаут виникає у дієвідмінюванні тощо. Таким чином, діахронічний факт — це самодостатня подія, і окремі синхронічні наслідки, які можуть з неї впливати, зовсім до неї не причетні.

2. Діахронічні факти, однак, не прагнуть змінити систему. Ми не мали наміру переходити від однієї системи відношень до іншої; зміна стосується не впорядкованого цілого, а самих його елементів.

Тут ми вертаємося до вже сформульованого принципу: система ніколи не змінюється безпосередньо; сама по собі вона незмінна; зазнають змін лише деякі елементи незалежно від зв'язків, що еднають їх у сукупність. Це так само, як би одна з планет, що обертається навколо Сонця, змінила свої розміри і вагу; цей ізольований факт спричинився б до загальних наслідків і порушив би рівновагу всієї Сонячної системи. Аби виразити множину, потрібне протиставлення двох явищ: або *fōt* : **fōti*, або *fōt* : *fēt*, обидва ці засоби однаково можливі, але мовці перейшли від одного до іншого, так би мовити, не торкаючись до них; не ціле було зсунуте і не одна система породила іншу, а елемент першої системи змінився, і цього стало досить для утворення іншої системи.

3. Це спостереження допомагає нам краще зрозуміти завжди випадковий характер будь-якого стану. На протипагу хибній думці, з якою ми часто погоджуємося, мова не є механізмом, створеним і впорядкованим для вираження понять. Навпаки, ми бачимо, що стан, породжений зміною, не був призначений для передачі значень, які він у себе ввібрав. Дано випадковий стан *fōt* : *fēt*, і його використовують для передачі відмінності між одноною і множиною; не можна сказати, що *fōt* : *fēt* підходить для цього краще, ніж *fōt* : **fōti*. В кожному новому стані розум заповнює собою одержану матерію і оживляє її. Цей погляд, нав'язаний нам історичною лінгвістикою, невідомий традиційній граматиці, яка ніколи не могла б прийти до такого властивими їй методами. Так само про це не знає і більшість філософів мови, а втім,

з філософської точки зору, немає нічого важливішого за цю концепцію.

4. Чи мають принаймні факти діахронічного ряду однакову природу з фактами синхронічного ряду? Аж ніяк, бо, як ми вже з'ясували, зміни відбуваються поза всяким наміром. І навпаки, синхронічний факт завжди щось означає; він завжди апелює до двох одночасно існуючих явищ; множина виражається не формою *Gaste*, а протиставленням *Gast* : *Gaste*. В діахронічному факті все навпаки: він зачіпає лише одне явище протиставлення, і для появи нової форми (*Gaste*) потрібно, аби стара форма (*gasti*) поступилася їй місцем.

Намір поєднати в одній дисципліні такі роз'єднані факти слід визнати марним. У діахронічній перспективі ми маємо справу з явищами, що ніяк не пов'язані з системами, хоча їх і зумовлюють.

Ось іще кілька прикладів на підтвердження й доповнення зроблених висновків.

У французькій мові наголос завжди падає на останній склад, якщо лише в цьому складі немає німого *e* (ə). Це синхронічний факт: відношення між сукупністю французьких слів і наголосом. Звідки він з'явився? З попереднього стану. В латині система наголосу була іншою і складнішою: наголос падав на передостанній склад, якщо той був довгим; якщо ж склад був коротким, то наголос переміщався на третій склад від кінця (пор. *amīcus*, але *ānīma*). Цей закон передбачає такі відношення, які не мають жодної аналогії з французьким законом наголосу. Без сумніву, це той самий наголос у тому розумінні, що він залишився на тих самих місцях; у французькому слові наголос завжди падає на той склад, що мав його і в латині: *amīcum* — *amī* “друг”, *ānīmat* — *āne* “душа”. Проте обидві формули наголосу в латині і французькій мові відмінні, бо змінилася форма слів. Як відомо, все, що йшло після наголосу, або зникло, або звелось до *e* німого. Внаслідок цієї зміни слова місце наголосу змінилося відносно цілого слова; мовці, усвідомлюючи нове відношення, почали інстинктивно ставити наголос на останньому складі навіть

у словах, запозичених у письмовій формі (*facile*, *consul*, *ticket*, *burgrave* тощо). Очевидно, що наміру змінити систему і запровадити нову формулу наголосу не було, оскільки в такому слові, як *amīcum* → *amī*, наголос так і залишився на тому ж складі; однак тут втрутився діахронічний факт: місце наголосу змінилося, хоча до нього ніхто й не доторкнувся. Закон наголосу, як і все інше, що належить до мовної системи, відображає співвідношення членів системи, випадковий і мимовільний результат еволюції.

Ось іще яскравіший приклад. У старослов'янській мові слово має в орудному відмінку однини форму *словемъ*, в називному відмінку множини — *слова*, в родовому відмінку множини — *словъ*. У цій відміні кожний відмінок має своє закінчення. Однак згодом “слабкі” голосні *ь* та *ъ*, що походять від індоєвропейських *i* та *ŷ*, зникли, звідки в чеській мові, наприклад, така відміна: *slovo*, *slovem*, *slova*, *slov*; так само відмінюється *žena* “жінка”: знах. відм. одн. *ženu*, назв. відм. мн. *ženy*, род. відм. мн. *žen*. Як бачимо, показником родового відмінка множини (*slov*, *žen*) тут виступає нуль. Отже, виявляється, що матеріальний знак непотрібний для вираження поняття; мова може задовольнитися протиставленням чого-небудь нічому; тут, наприклад, ми впізнаємо форму родового відмінка множини *žen* просто через те, що це ні *žena*, ні *ženu*, ні будь-яка з інших форм. На перший погляд здається дивним, що таке особливе поняття, як родовий відмінок множини, стало позначатися нулем; але це якраз і доводить, що все стається цілком випадково. Мова — це механізм, що продовжує функціонувати, незважаючи на пошкодження, яких йому завдають.

Все це підтверджує вже сформульовані нами принципи, які ми резюмуємо тут у такому викладі:

Мова являє собою систему, всі частини якої можуть і повинні розглядатися в їх синхронічній взаємозумовленості.

Зміни ніколи не відбуваються в усій системі, а лише в тому чи іншому з її елементів; ці зміни можна

вивчати лише поза системою. Без сумніву, кожна зміна позначається на системі, однак початковий факт стосується лише однієї її точки; він не пов'язаний жодним внутрішнім відношенням з наслідками, які можуть з цього впливати для цілого. Ця природна різниця між членами послідовними і членами, що співіснують, між окремими фактами й фактами, що стосуються цілої системи, перешкоджає і тим, і іншим стати предметом вивчення однієї науки.

§ 4. Відмінність діахронії та синхронії, показана через порівняння

Щоб показати водночас і автономію, і взаємну залежність синхронічного й діахронічного, перше з них можна порівняти з проекцією тіла на площині. Справді, будь-яка проекція безпосередньо залежить від проєктованого тіла, та однак вона не є останнім і являє собою щось відмінне. Без цієї відмінності наука про проєкції просто не існувала б: досить було б розглядати самі тіла. В лінгвістиці — таке ж відношення між історичною реальністю і станом мови, який можна порівняти з проекцією цієї реальності в даний момент. Синхронічні стани пізнаються не вивченням тіл, тобто діахронічних подій. Це так само, як неможливо засвоїти поняття про геометричні проєкції, розглянувши лише, нехай і уважно, різні види тіл.

Розгляньмо ще одне порівняння: якщо зробити поперечний зріз стебла рослини, то на поверхні зрізу ми побачимо більш-менш складний малюнок: це не що інше, як проєкція поздовжніх волокон, які можна виявити, зробивши другий зріз, перпендикулярний до першого. Тут

одна з проєкцій залежить від іншої: поздовжній зріз показує нам самі волокна, з яких складається рослина, поперечний зріз — розташування їх на окремій площині; однак другий зріз різниться від першого, оскільки він виявляє між волокнами певне відношення, яке неможливо схопити на поздовжній площині.

Але з усіх порівнянь, які можна навести, найдоказовішим є порівняння між функціонуванням мови і грою в шахи. В обох випадках перед нами система вартостей і спостережувана їх зміна. Гра в шахи — це ніби штучна реалізація того, що ми бачимо в мові у природній формі.

Розгляньмо це порівняння зблизька. Перш за все позиція в шаховій грі цілком відповідає стану в мові. Відповідна вартість (роль) фігур залежить від їх розташування на шахівниці, так само як у мові кожний елемент отримує свою вартість через протиставлення з усіма іншими елементами.

Додамо, що система завжди миттєва, вона видозмінюється від однієї позиції до іншої. Щоправда, значення фігур залежать також, і навіть головним чином, від незмінної угоди, тобто правил гри, наявних ще до початку партії і надалі чинних після кожного ходу. Прийняті раз і назавжди, такі правила існують також і в царині мови: це сталі принципи семіології.

Нарешті, досить зробити хід фігурою, аби перейти від одного стану рівноваги до іншого, або — відповідно до нашої термінології — від однієї синхронії до іншої; тут немає одночасного пересування усіх фігур. Перед нами явище, аналогічне до діахронічного факту з усіма його особливостями. Справді:

а. Кожний шаховий хід приводить у рух лише одну фігуру; в мові також зміни стосуються лише окремих елементів.

б. Незважаючи на це, кожний хід позначається на всій системі; гравець не може точно передбачити всі наслідки ходу. Зміни вартостей усіх фігур після кожного ходу будуть залежно від обставин або мізерні, або вагомні, або помірні. Однак одне з пересувань фігури може переломити хід партії і мати наслідки

навіть для тих фігур, що на той момент до уваги не бралися. Ми знаємо, що те саме слухне і щодо мови.

в. Переміщення фігури є факт, цілком відмінний від попереднього й наступного станів рівноваги. Зроблена зміна не належить до жодного з цих станів: важливі лише самі стани.

В шаховій партії для будь-якої даної позиції серед іншого властива їй незалежність від усього, що їй передувало; цілком байдуже, яким шляхом ми до цієї позиції прийшли. Той, хто стежив за цілою партією від початку, не має жодної переваги перед тим цікавим, хто підійшов поглянути на стан гри у критичний момент². Щоб описати цю позицію, зовсім не потрібно згадувати, що сталося десять секунд тому. Всі ці міркування однаковою мірою застосовні й до мови, підтверджуючи докорінну відмінність діячності від синхронії. Мовлення завжди функціонує лише в певному стані мови, і в мовленні немає місця змінам, що відбуваються між станами.

Лише в одному наше порівняння хибує: гравець має *намір* зробити хід і вплинути на всю систему відношень на шахівниці, тоді як мова не має задуму: її “фігури” пересуваються, або скоріше змінюються, стихійно і випадково; умлаут у *Hand* замість *hanti* і в *Gaste* замість *gasti* (див. с. 107) утворив нову форму множини, але він також зумовив і появу такої дієслівної форми, як *tragt*, замість *tragit* тощо. Аби шахова партія стала в усьому подібною до функціонування мови, треба уявити собі гру несвідомого гравця

² Коментар О.О. Холодовича: “Це — помилка: “глядач” відрізняється від того, “хто підійшов поглянути”, хоча б тим, що не має потреби питати: “Чий хід?” Той, хто підійшов, це питання поставити мусить. А воно діячності за своєю суттю... Правила шахової гри містять явно діячності пункти: ... рокіровка можлива, лише коли король і відповідна тура до цього не зробили жодного ходу...; пішака гравця В, що стоїть поруч з пішаком гравця А, дозволено брати, лише коли він щойно пройшов поле, бите пішаком гравця А...; гравець має право наполягати на нічий, якщо засвідчено триразове повторення ходів...; можна вимагати припинення партії, якщо за останні 50 ходів на шахівниці не взято жодної фігури і жоден пішака не зробив ходу...” (Ф. де Сосюр. Труды по языкознанию / Под ред. А.А. Холодовича. — М., 1977. — С. 24—25). — Прим. ред.

або невігласа. А втім, ця єдина відмінність робить порівняння ще повчальнішим, показуючи цілковиту необхідність розрізняти в лінгвістиці два ряди явищ. Діахронічні факти не зводяться до зумовленої ними синхронічної системи навіть після втручання волі, а поготів, коли їх сліпа сила стикається з організованою системою знаків.

§ 5. Протиставлення обох лінгвістик за методами і принципами

Протиставлення між діячностім і синхронічним наявне всюди.

Насамперед (почнімо з найочевиднішого факту) вони не однаково важливі для мови. Тут синхронічний аспект виразно переважає над діячностім, оскільки для середовища мовців він становить єдину і справжню реальність (див. с. 105). Так само і для лінгвіста: розглядаючи діячностіну перспективу, він бачить не мову, а лише низку подій, які її видозмінюють. Часто твердять, що нема нічого важливішого, аніж пізнати генезис даного стану; до певної міри це правильно: умови, що створили цей стан, прояснюють його істинну природу, оберігаючи нас від деяких ілюзій (див. с. 109). Але, власне, це й доводить, що діячності не самоціль. Про неї можна сказати те саме, що хтось сказав про пресу: вона може призвести до чого завгодно — треба лише вчасно з неї піти.

Методи діячності і синхронії також відрізняються, і до того ж у двох відношеннях:

а. Синхронії відома лише одна перспектива, перспектива мовців, і весь її метод полягає у збиранні від них свідчень про функціонування мови; аби знати, наскільки те чи інше мовне явище реальне, необхідно й достатньо лише з'ясувати, наскільки воно існує у свідомості мовців. Діахронічна лінгвістика, навпаки, повинна розрізняти дві перспективи: одну — *проспективну*, що йде за течією часу, та іншу — *ретроспективну*, скеровану в минуле, звідки й роздвоєння методу, про що йтиметься у п'ятій частині;

б. Інша відмінність впливає з різниці у розмірах поля дослідження обох дисциплін. Об'єктом синхро-

нічного дослідження є не всі одночасні факти, а лише ті, які відповідають певній мові; в міру потреби поділ може дійти до діалектів і субдіалектів. По суті, термін *синхронія* не досить точний, його слід було б замінити іншим, щоправда, довшим: *ідіосинхронія*. Навпаки, діакронічна лінгвістика не лише не потребує, а й відкидає таку спеціалізацію; досліджувані нею елементи не належать обов'язково одній мові (пор. і.-є. **esti*, грец. *esti*, нім. *ist*, франц. *est*). Саме послідовність діакронічних фактів та їхнє просторове поширення створюють відмінність між мовами. Для порівняння двох форм досить, щоб між ними існував історичний зв'язок, яким би опосередкованим він не був.

Ці протиставлення ще не найразючіші і не найглибші: внаслідок докорінної антиномії між фактом еволюційним і фактом статичним усі поняття, належні чи до першого, чи до іншого, однаковою мірою не зводяться один до одного. Будь-яке з цих понять може бути доказом цієї незвідності. Таким чином, синхронічний "феномен" не має нічого спільного з діакронічним (див. с. 110); перший становить відношення між елементами, що співіснують, а другий — заміну в часі одного елемента іншим, тобто подію. На с. 137 ми також побачимо, що діакронічна й синхронічна тотожності є цілком різні речі: історично французьке заперечення *pas* "не" тотожне іменнику *pas* "крок", тоді як у сучасній мові обидва ці елементи зовсім різні. Вже цих спостережень було б досить, аби зрозуміти необхідність у розмежуванні обох точок зору: однак ніде ця необхідність не виявляється так очевидно, як у розрізненні, до якого ми зараз переходимо.

§ 6. Синхронічний закон і закон діакронічний

Досить часто посилаються на закони в лінгвістиці, однак чи дійсно факти мови керуються законами і якої природи ці останні? Оскільки мова — це суспільна інституція, можна уявити а ргіогі, що вона регулюється приписами, аналогічними до тих, що ке-

рують спільнотами. Відомо, що всякий суспільний закон має дві основні ознаки: він є *обов'язковим* і *загальним*; він зобов'язує всіх і поширюється на всі випадки, звичайно, у певних межах часу й простору.

Чи відповідають такому визначенню закони мови? Щоб з'ясувати це, насамперед слід, відповідно до сказаного вище, ще раз відділити сферу синхронічного від діакронічного. Тут існують дві проблеми, які не можна змішувати: говорити про лінгвістичний закон взагалі — рівнозначно бажанню ввіймати привид.

Наведемо кілька прикладів з грецької мови, причому "закони" синхронії та діакронії тут умисно змішані:

1. Індоевропейські придихові дзвінки стали придиховими глухими: **dhūmos* → *thūmós* "подих життя", **bherō* → *pherō* "несу" тощо.

2. Наголос ніколи не розміщується далі третього складу від кінця.

3. Усі слова закінчуються на голосну або на *s*, *n*, *r*, але не на іншу приголосну.

4. Початкове *s* перед голосною перейшло в *h* (густе придихання) **septm* (лат. *septem*) → *heptá*.

5. Кінцева *m* перетворилася на *n*: **jugom* → *zugón* (пор. лат. *jugum*³).

6. Кінцеві змичні відпали: **gunaik* → *gúnai*, **epheret* → *éphere*, **epheront* → *épheron*.

Перший з цих законів — діакронічний: те, що було *dh*, стало *th* і т. ін. Другий виражає відношення між ціліснооформленим словом і наголосом — щось подібне до угоди між двома елементами, що співіснують: це синхронічний закон. Такий самий і третій

³ На думку Мее ("Mém. de La Soc. de Ling", vol. IX, с. 365 і далі) і Готіо ("La fin de mot en indo-européen", с. 158 і далі), індоевропейська прамова знала лише *-n* кінцеве і заперечувала *-m* кінцеве; якщо прийняти цю теорію, то для закону 5 вистачить такого формулювання: індоевропейське кінцеве *-n* збереглося в грецькій мові; переконливість цього закону ніяк не зменшиться порівняно з тим, що пропонує Ф. де Сосюр, адже фонетичне явище, яке зберігає старий стан, і явище, виражене у зміні, мають одну природу (див. с. 183). — Прим. вид.

закон, адже він стосується ціліснооформленого слова та його закінчення. Четвертий, п'ятий і шостий закони діакронічні: що було *s*, те стало *h*; *m* перейшло в *n*; кінцеві *t*, *k* тощо зникли безслідно.

До всього слід зазначити, що третій закон є результатом п'ятого й шостого: два діакронічні факти утворили факт синхронічний.

Розподіливши так ці закони, ми бачимо, що другий і третій з них — не того ж роду, що перший, четвертий, п'ятий і шостий.

Синхронічний закон є загальним, але він не обов'язковий. Певна річ, він нав'язується кожній людині через примус колективного звичаю (див. с. 96), однак тут не йдеться про якусь обов'язковість щодо мовців. Тобто ми хочемо сказати, що у мові немає жодної сили, яка б гарантувала збереження регулярності, властивої певному явищу. Як просте відображення наявного порядку речей, синхронічний закон лише констатує певний стан. По суті цей закон не відрізняється від того, який би засвідчував, що в певному саду дерева мають шахове розташування. І визначений ним порядок речей нетривкий саме через те, що не обов'язковий. Так, нема нічого регулярнішого за синхронічний закон, що керує латинським наголосом (повна аналогія до наведеного вище під № 2 закону грецького наголосу). Проте і правила наголосу не витримали тиску чинників зміни і поступилися місцем новому порядку наголосу у французькій мові (див. с. 110 і далі). Таким чином, якщо ми й говоримо про закон у синхронії, то лише в розумінні впорядкованості, тобто принципу регулярності.

Діакронія, навпаки, передбачає динамічний чинник, що зумовлює певний наслідок. Але цього обов'язкового характеру не досить, щоб застосувати поняття закону до еволюційних фактів; про мову можна говорити лише тоді, коли сукупність явищ підпорядковується одному правилу, а діакронічні події, незважаючи на деякі винятки, завжди мають випадковий і окремих характер.

Щодо семантичних фактів ми помічаємо це відразу; якщо французьке слово *roure* "лошиця" дістало значення "балка", то це сталося внаслідок дії окре-

мих причин і не залежало від інших змін, які могли статися в той самий час; це була лише одна з багатьох випадковостей, засвідчених історією мови.

Щодо синтаксичних і морфологічних змін, тут не все стає зрозумілим з першого погляду. В певний період майже всі форми називного відмінка у французькій мові зникли; тож чи немає тут сукупності фактів, які підкоряються загальному закону? Ні, оскільки все це лише численні прояви одного й того ж окремого факту. Перетворення торкнулося самого поняття називного відмінка, зникнення якого природно спричинилося до зникнення цілої низки форм. Для будь-кого, хто сприймає мову однобоко, єдине явище виявляється схованим за безліччю його проявів; насправді ж за своєю глибинною природою лише воно і становить історичну подію, таку ж окрему у своєму роді, як і семантична зміна, пережита словом *roure*: воно набуває подоби "закону" лише тому, що реалізується в системі; саме сувора впорядкованість останньої і створює ілюзію, буцімто діакронічний факт і факт синхронічний підпорядковані тим самим вимогам.

Те саме справедливо і стосовно фонетичних змін, а, однак, звичайно говорять про фонетичні закони. Справді, можна констатувати, що в даний момент і в даній місцевості всі слова, що мають спільну фонетичну особливість, зазнають однакової зміни; так, наприклад, закон 1, розглянутий на с. 117 (**dhūmos* → грец. *thūmós*), стосується всіх грецьких слів, що мали у своєму складі дзвінку придихову (пор. **nebhos* → *nēphos*, **medhu* → *mēthu*, **anghō* → *ānkho* тощо); закон 4 (**septm* → *heptá*) застосований до **serpō* → *herpo*, **sūs* → *hūs* і до всіх інших слів, що починаються з *s*. Це регулярність, яку іноді піддають сумніву, видається нам досить добре встановленою; позірні винятки не можуть похитнути уявлення про неминучий характер змін цього роду, — адже пояснюються або вулжними фонетичними законами (наприклад, *trikhes* : *thriksi*, див. с. 124), або втручанням фактів іншого порядку (аналогія тощо). Отже, ніщо, здається, не відповідає повніше даному вище визна-

ченню поняття “закон”. А втім, скільки б не було випадків, які підтверджують фонетичний закон, усі охоплені ним факти є лише проявом одного окремого факту. Суттєве питання полягає в тому, що саме зачіпають фонетичні зміни — слова чи лише звуки. Відповідь не викликає сумніву: у *nerphos*, *methu*, *ankhō* тощо змін зазнає певна фонема: індоєвропейська дзвінка придихова переходить у придихову глуху, початкова з ранньої давньогрецької змінюється на *h* тощо, і кожний з цих фактів існує окремо, незалежно як від інших подій того ж порядку, так і від слів, де він має місце⁴.

Усі ці слова, звичайно, змінюються у своєму звуковому складі, однак це не повинно нас вводити в оману щодо істинної природи фонему.

На що ми спираємося, твердячи, що самі слова безпосередньо не беруть участі у фонетичних змінах? А на тому простому спостереженні, що такі зміни їм принципово чужі й не можуть торкатися їхньої суті. Адже єдність слова утворена не виключно сукупністю цих фонем, вона спирається не на його матеріальну якість, а на інші властивості. Уявімо собі, що одна струна фортепіано фальшивить: щоразу, коли ми, виконуючи мелодію, торкаємося її, звучатиме фальшива нота, але де? В мелодії? Звичайно, що ні; мелодія залишилася, пошкоджене лише фортепіано. Точно так само і у фонетиці. Система наших фонем являє собою інструмент, на якому ми граємо для звукового відтворення слів мови; зміна одного з елементів може спричинитися до різних наслідків, але факт сам по собі не стосується слів, які, так би мовити, становлять лише мелодію нашого репертуару.

Отже, діакронічні факти мають окремий характер; зсув системи відбувається під впливом подій, які не

⁴ Само собою зрозуміло, що наведені приклади мають виключно схематичний характер: сучасна лінгвістика слушно намагається звести якомога ширші ряди фонетичних змін до одного вихідного принципу. Так, Мее пояснює всі зміни грецьких змичних щораз більшим ослабленням їхньої артикуляції (див. “*Mém. de la Soc. de Ling.* XI, с. 163 і наст.). Звичайно, саме до цих загальних фактів, там, де вони є, і застосовні висновки Ф. де Сосюра про характер фонетичних змін. — Прим. вид.

лише сторонні щодо неї (див. с. 109), але ізольовані й не утворюють власної системи. Підсумуємо: синхронічні факти, які б вони не були, виявляють певну регулярність, однак позбавлені будь-якого обов'язкового характеру; діакронічні ж факти, навпаки, нав'язані мові, але вони аж ніяк не системні.

Одне слово, — до цього ми й хотіли прийти, — ані синхронічні факти, ані діакронічні не керовані законами у щойно викладеному розумінні. Коли ж, що б там не було, залишається бажання говорити про лінгвістичні закони, цей термін має означати цілком різні речі залежно від застосування до явищ першого чи другого ряду.

§ 7. Чи існує панхронічна точка зору?

Досі ми брали термін “закон” в юридичному розумінні. Але, може, в мові існують закони в тому розумінні, в якому це поняття усталене в фізичних і природничих науках, тобто як відношення, що мають місце всюди й завжди? Коротко кажучи, чи не можна вивчати мову з панхронічної точки зору?

Безперечно, можна. Так, наприклад, оскільки фонетичні зміни відбуваються і відбуватимуться завжди, це явище можна взагалі розглядати як один зі сталих аспектів мови; отже, це один з її законів. У лінгвістиці, як і в шаховій грі (див. с. 113), існують закони, які переживають усі події. Однак це лише загальні принципи, незалежні від конкретних фактів. Якщо ми говоримо про окремі й конкретні факти, тут не може бути панхронічної точки зору. Так, кожна фонетична зміна, яке б не було її поширення, обмежена часом і певною територією; вона ніколи не відбувається в усі часи і в усіх місцях, бо існує лише діакронічно. Саме це й може стати для нас критерієм у визначенні того, що належить до мови, а що — ні. Конкретний факт, який одержує панхронічне пояснення, не може належати мові. Візьмімо французьке слово *chose* “річ”: з діакронічної точки зору воно протиставляється латинському *causa*, тоді як з синхронічної — усім словам, які можуть з ним асоціюватися у сучасній французькій мові. Самі лише окре-

мі звуки (ʃo:z) припускають панхронічний розгляд, але вони не мають мовної вартості; і навіть з панхронічної точки зору ʃo:z, узятє з мовленнєвого потоку, наприклад, з такої групи, як *un ʃo:z admirable* (*une chose admirable* “чудова річ”), не становить елемента — це безформна і нічим не обмежена множина. Справді, чому скоріше ʃo:z, а не o:za або nʃo:? Це не становить якоїсь вартості, бо не має сенсу. Конкретні факти мови ніколи не розглядаються з панхронічної точки зору.

§ 8. Наслідки нерозрізнення синхронії та діакронії

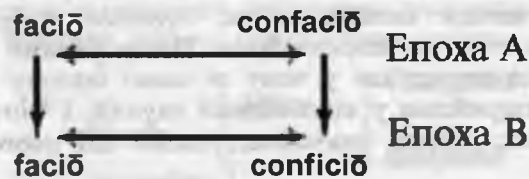
Можуть трапитися два випадки:

а. Синхронічна істина виглядає запереченням істини діакронічної, тому при поверховому погляді на речі люди нерідко приходять до думки, що між цими істинами треба вибирати. Насправді це непотрібно: жодна з них не заперечує іншу. Якщо французьке слово *dépit* “прикрість, шкода” раніше означало “зневага”, то це не заважає йому тепер мати цілком інше значення; етимологія і синхронічна вартість — це дві різні речі. Так само традиційна граматики сучасної французької мови вчить, що в одних випадках дієприкметник теперішнього часу змінюється і узгоджується з іменником як прикметник (пор. *une eau courante* “проточна вода”, тобто букв. “біжуча вода”), а в інших залишається незмінним (пор. *une personne courant dans la rue* “людина, що біжить по вулиці”). Однак історична граматики нам показує, що тут ідеться не про ту саму форму: перша форма — це продовження латинського дієприкметника *currentem*, який змінюється за родом, а друга походить від незмінного за родом герундія в орудному відмінку *currento*⁵. Чи суперечить синхронічна істина істині діакронічній і чи слід осуджувати традиційну грама-

⁵ Цю загальновибрану теорію нещодавно критикував М. Е. Лерх (*Das invariable Participium praesenti*, Erlangen 1913), але, на нашу думку, безуспішно; через що в нас не було підстав зняти цей приклад, який зберігає свою дидактичну вартість. — Прим. вид.

тику в ім'я граматики історичної? Ні, бо в такому разі ми мали б лише половину істини; не слід думати, що лише історичний факт важливий і достатній для утворення мови. Безперечно, за своїм походженням дієприкметник *courant* має два джерела, але мовна свідомість їх зближує і визнає за одне: ця синхронічна істина є така ж абсолютна й незаперечна, як і істина діакронічна.

б. Синхронічна істина настільки узгоджується з діакронічною, що їх плутають або ж не вважають за потрібне розрізняти. Так, наприклад, для пояснення теперішнього значення слова *père* “батько” вважають достатнім сказати, що латинське *pater* мало те саме значення. Інший приклад: латинське коротке *a* у відкритому непочатковому складі змінилося на *i*: поряд з *faciō* “роблю” ми маємо *conficiō* “здійснюю”, поряд з *amicus* “друг” — *inimicus* “недруг” тощо. Формулюючи тут закон, часто кажуть, що *a* в слові *faciō* переходить в *i* у слові *conficiō*, бо опиняється вже не в першому складі. Це неточно: ніколи *a* слова *faciō* не “переходило” в *i* слова *conficiō*. Аби відновити істину, треба розрізняти дві епохи і чотири члени відношення: спочатку говорили *faciō* — *confaciō*; потім після перетворення *confaciō* на *conficiō*, при збереженні *faciō*, стали вимовляти *faciō* — *conficiō*. Отже, ми отримуємо:

Якщо й відбулася “зміна”, то лише між *confaciō* і *conficiō*; недосконале ж правило навіть і не згадує першої форми! Далі, поряд з цією, звичайно діакронічною, зміною наявний другий факт, цілком відмінний від першого, і стосується він виключно синхронічного протиставлення *faciō* і *conficiō*. Звичайно кажуть, що це не факт, а наслідок. Проте це факт

певного порядку, так само як і всі інші синхронічні явища. Оцінити справжню важливість протиставлення *faciō* — *conficiō* заважає та обставина, що воно не досить показове. Проте розглянувши пари *Gast* — *Gaste, gebe* — *gibt*, виявляємо, що ці протиставлення становлять також випадковий наслідок фонетичної еволюції, однак у синхронічному зрізі вони є важливими граматичними явищами. Оскільки обидва ряди явищ перебувають, крім того, у тісній взаємозалежності, може виникнути думка, що їх не варто й розрізняти; по суті, лінгвістика і змішувала їх протягом десятиліть, не помічаючи беспорядності свого методу.

Проте в деяких випадках ця помилка виявляється з усією очевидністю. Так, для пояснення грецького *phuktōs* “той, від якого можна втекти”, здавалося б, досить сказати: у грецькій мові *g* або *kh* змінюються на *k* перед глухими приголосними, що й видно з таких синхронічних відповідностей, як *phugein* “бігти” : *phuktos* “той, від якого можна втекти”, *lekhos* “ложе” : *lektron* “ложе” (знах. відм.). Але ми стикаємося і з іншими випадками: *trikhes* “волосся” : *thriksi* “волосся”, де є очевидне ускладнення — “перехід” *t* в *th*. Форми цього слова можна пояснити лише історично, тобто через відносну хронологізацію явищ. Первинна основа **trikh* і закінчення *-si* дали *thriksi* — явище вельми давнє, тотожне тому, що утворило *lektron* від кореня *lekh-*. Потім усякий придиховий, що передував у тому ж слові іншому придиховому, перейшов у відповідний глухий, і **thrikhes* стало *trikhes*; *thriksi*, звичайно, уникло дії цього закону.

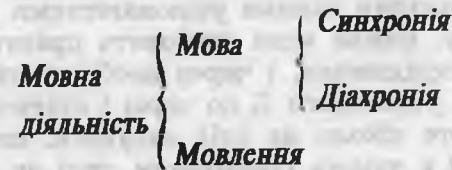
§ 9. Висновки

Отже, лінгвістика опиняється тепер перед другим розгалуженням. Спочатку треба було вибирати між мовою і мовленням (див. с. 31), тепер же ми підійшли до нового перехрестя: один шлях веде до діакронії, інший — до синхронії.

Використовуючи цей подвійний принцип класифікації, можна сказати, що *все діакронічне в мові є таким лише через мовлення*. Саме в мовленні перебуває зародок усіх змін: кожна з них започатковує певна кількість людей, перш ніж ці зміни проникають до загального вжитку. Сучасною німецькою кажуть: *ich war* “я був”, *wir waren* “ми були”, тоді як у старонімецькій мові до XVI ст. дієвідмінювали: *ich was, wir waren* (англійською досі говорять: *I was, we were*). Тож яким чином сталася ця зміна: *was* — *war*? Окремі люди під впливом *waren* утворили за аналогією *war*: то був факт мовлення; ця часто повторювана форма була прийнята спільнотою і стала фактом мови. Однак не всі інновації мовлення мають такий успіх, — і поки вони залишаються індивідуальними, їх можна не брати до уваги, оскільки ми вивчаємо мову; вони опиняються в полі нашого зору лише після прийняття їх колективом.

Факту еволюції завжди передує факт або скорше безліч подібних фактів у сфері мовлення; це ніяк не суперечить встановленій вище відмінності, а навпаки, навіть підтверджує її, адже в історії всякої інновації ми виявляємо завжди два окремі моменти: 1) момент її виникнення в окремих людей; 2) момент її перетворення на факт мови, коли вона, зовні залишаючись незмінною, стає надбанням колективу.

Нижче схематично зображено раціональну форму, якої повинна набути лінгвістична наука:

Слід визнати, що відповідна до теоретичних потреб ідеальна форма науки не завжди збігається з формою, нав'язаною їй вимогами практики. В лінгвістиці ці вимоги владніші, ніж будь-де; деякою мірою вони виправдовують плутанину, що нині панує у лінгвіс-

тичних дослідженнях. Навіть коли б встановлені тут відмінності і було прийнято раз назавжди, мабуть, і тоді не варто було б в ім'я цього ідеалу нав'язувати науковим дослідженням надто жорсткі вимоги.

Так, наприклад, у синхронічному дослідженні старофранцузької мови лінгвіст оперує фактами і принципами, які не мають нічого спільного з тими, які відкрила б йому історія цієї самої мови від XIII до XX ст.; зате вони сумірні з тими фактами і принципами, які б виявив опис однієї з теперішніх мов банту, грецької аттичної мови V ст. до н. е. або, на решті, сучасної французької. Річ у тім, що всі ці різноманітні описи мов ґрунтуються на однорідних відношеннях; хоча кожна окрема мова й утворює замкнену систему, всі вони припускають наявність певних постійних принципів, з якими стикаємося при переході від однієї мови до іншої, бо перебуваємо весь час серед явищ одного порядку. Те саме справедливо і щодо історичних досліджень: байдуже, чи оглядаємо ми визначений період розвитку французької мови (наприклад, від XIII до XX ст.), чи яванської, чи будь-якої іншої, усюди ми оперуємо схожими фактами, які досить зіставити, аби встановити загальні істини діяхронічного роду. Було б ідеальним, аби кожний вчений присвятив себе тому чи іншому аспекту лінгвістичних досліджень, охоплюючи якомога більше фактів одного роду; однак досить важко науково оволодіти такими різноманітними мовами. З іншого боку, кожна мова становить практично одну одиницю дослідження, і через необхідність ми змушені тепер розглядати її по черзі і статично, і історично. Проте ніколи не слід забувати, що в теорії ця одиниця є чимось поверховим, тоді як неоднаковість мов таїть у собі глибоку єдність. Нехай у дослідженні певної мови характер спостереження зумовлюється як діяхронією, так і синхронією, але треба будь-що визначити, до якої з цих двох сфер належить кожний факт, і ніколи не змішувати методи синхронічних і діяхронічних досліджень.

Розмежовані в такий спосіб обидві частини лінгвістики послідовно стануть об'єктом нашого подальшого дослідження.

Синхронічна лінгвістика має вивчати логічні та психологічні відношення, які поєднують елементи, що співіснують і утворюють систему; вона розглядає їх відношення такими, як вони сприймаються однією колективною свідомістю.

Діяхронічна лінгвістика, навпаки, має вивчати відношення, які поєднують послідовні в часі елементи, що не сприймаються тією самою колективною свідомістю; тобто елементи, що послідовно замінюють один одного і не утворюють у своїй сукупності системи.

Розділ I

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Завданням загальної синхронічної лінгвістики є встановлення основних принципів всякої ідіосинхронічної, взятої в даний момент часу, системи і визначення конститутивних чинників будь-якого стану мови. Багато з викладеного раніше стосується, по суті, синхронії; так, все сказане про загальні особливості знака можна розглядати як одну з невіддільних частин цієї останньої, хоча ці особливості й були нами використані як доказ необхідності розрізняти обидві лінгвістики.

До синхронії належить усе, що називають “загальною граматикою”, адже різні відношення, що входять до компетенції граматики, встановлюються лише в межах окремих станів мови. Надалі ми розглянемо тільки основні принципи, без яких не можна ані приступити до розгляду вужчих проблем статистики, ані пояснити деталі певного стану мови.

Взагалі кажучи, вивчати статичну лінгвістику набагато важче, ніж історію. Факти еволюції конкретніші, вони більше промовляють уяві; спостережувані в них відношення зав'язуються між послідовними елементами, які можна легко розрізнити; також легко, часто навіть цікаво стежити за низкою перетворень. Інша річ — лінгвістика, яка має справу з вартостями і відношеннями, що співіснують: вона стає новить куди більші труднощі.

В дійсності стан мови є не математичною точкою, а більш-менш тривалим проміжком часу, протягом якого сума змін залишається дуже малою. Він може дорівнювати десятию рокам, життю одного покоління, одному сторіччю і навіть більше.

Протягом довгого часу мова може майже не змінюватися, а потім за якихось кілька років зазнати значних змін. З двох мов, що співіснують в одному періоді, одна може сильно еволюціонувати, а друга майже ні; в останньому випадку вивчення буде неминуче синхронічним, а в першому — діахронічним. Для абсолютного стану властива відсутність змін, а оскільки мова все-таки завжди, хоч ледь помітно, змінюється, то вивчати стан мови практично означає нехтувати змінами, — це так само, як математики в деяких операціях, як-от під час обчислювання логарифмів, нехтують безмежно малими величинами.

В політичній історії розрізняють *добу* або *епоху* — точку в часі й *період* — певний проміжок часу. Проте історик може говорити і про епоху Антонінів, і про добу хрестових походів, які він розглядає як сукупність ознак, незмінних упродовж відповідного проміжку часу. Можна було б сказати, що і статична лінгвістика вивчає епохи, але термін “стан” більш придатний; початок і кінець окремої епохи звичайно позначені більш або менш різкою революцією, що прагне змінити існуючий стан речей. Вживання слова “стан” усуває підстави припускати, нібито щось подібне відбувається в мові. Крім того, термін “епоха”, власне тому що він запозичений в історичній науці, змушує нас думати не так про саму мову, як про обставини, що її оточують і зумовлюють; одне слово, цей термін швидше викликає думку про те, що ми вище назвали зовнішньою лінгвістикою (див. с. 34).

А втім, розмежування у часі — не єдина трудність, яку ми зустрічаємо при визначенні стану мови; така ж проблема виникає і щодо простору. Коротко кажучи, поняття “стан мови” не може не бути приблизним. У статичній лінгвістиці, як і в більшості наукових дисциплін, жодне доведення неможливе без умовного спрощення вихідних даних.

КОНКРЕТНІ СУТНОСТІ МОВИ

§ 1. Сутності та одиниці (єдності). Їх визначення

Знаки, які складають мову, не плід уяви, а справді об'єкти (див. с. 27); саме ці об'єкти та їхні відношення і вивчає лінгвістика; їх можна назвати *окремими сутностями* цієї науки.

Нагадаємо передусім два провідні для цього питання принципи:

1. Мовна сутність існує лише завдяки асоціації позначеного з позначенням (див. с. 89); якщо випустити з уваги один з цих компонентів сутності, вона зникає, і замість конкретного об'єкта ми матимемо перед собою лише чисту абстракцію. Щомиті ми ризикуємо оволодіти лише частиною сутності, вважаючи, що охоплюємо її повністю. Таке, наприклад, трапляється при спробі поділу мовленнєвого ланцюжка на склади; склад має свою вартість лише для фонології. Послідовність звуків лише в тому випадку стає мовним фактом, коли становить опору для поняття; узята сама по собі, вона є лише матеріалом для фізіологічного вивчення.

Те саме правильно і щодо позначеного, якщо його відокремити від позначення. Такі поняття, як “будинок”, “білий”, “бачити” тощо, розглянуті самі по собі, стосуються психології; вони стають мовними сутностями лише завдяки асоціації з акустичними образами; у мові поняття є властивістю звукової субстанції, так само як певне звучання є властивістю поняття.

Цю двосторонню єдність часто порівнювали з людською особистістю, що є єдністю душі й тіла. Зіставлення це малопринятне. Правильніше було б зіставити її з хімічною сполукою, наприклад з водою, що складається з водню й кисню; узятий окремо, кожний з цих елементів не має жодної з властивостей води.

2. Мовна сутність повністю визначена лише тоді, коли вона *відмежована*, відділена від усього, що її оточує в мовленнєвому ланцюжку. У механізмі мови

саме ці розмежовані сутності, або *одиниці* (*unités*), власне і протистоять одна одній.

На перший погляд виникає спокуса уподібнити мовні знаки зоровим, які можуть співіснувати у просторі й не змішуватися між собою; через це створюється враження, нібито розмежування осмислених елементів може робитися таким самим способом і не потребує жодної розумової операції. Слово “форма”, часто вживане для їхнього позначення (пор. вирази “дієслівна форма”, “іменна форма”), сприяє збереженню цієї помилки. Однак ми знаємо, що головною особливістю мовленнєвого ланцюжка є його лінійність (див. с. 92). Узятий сам по собі, потік мовлення становить лінію, безперервну стрічку, де вухо не сприймає виразного й точного поділу: аби його віднайти, слід звернутися до значень. Коли ми чуємо розмову невідомою для нас мовою, ми не спроможні сказати, як слід поділити почуту послідовність звуків; річ у тім, що цей поділ взагалі неможливий, якщо зважувати лише на звуковий аспект мовного явища. Однак коли ми знаємо, який сенс і яку роль слід визнати за кожною частиною ланцюжка, тоді стає можливим відокремити ці частини одна від одної і розрізати безформну стрічку на шматки; зауважимо, що в цьому аналізі немає нічого матеріального.

Таким чином, мова не являє собою сукупність наперед розмежованих знаків, щодо яких досить було б вивчити їх значення і способи розташування; мова — це аморфна маса, в якій лише увага і звичка можуть допомогти нам виявити окремі її елементи. Кожна така одиниця не має жодної звукової специфіки, і її можна визначити лише так: *це відрізок звучання, який, відокремлений від усього попереднього і наступного в мовленнєвому ланцюжку, становить позначення певного поняття*¹.

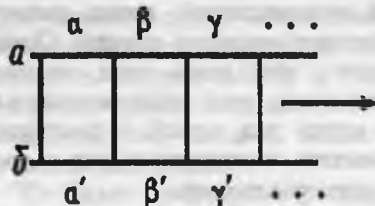
¹ Тут недвозначно йдеться про лінгвістичний знак як про двобічну єдність (*unite*) вираження і змісту (або позначення і позначеного). На жаль, переклад терміну *unite* як “одиниця” (зумовлений впливом традиції першого російського видання “Курсу”) створює щонайменше три термінологічні суперечності. По-перше, він затьмарює двобічну природу знакової єдності як конкретної мовної сутності.

§ 2. Метод розмежування

Людина, яка володіє мовою, розмежує її одиниці (знакові єдності) досить простим способом, принаймні в теорії. Цей спосіб полягає у тому, щоб, розглядаючи мовлення як документ мови, зобразити його двома паралельними ланцюжками: низкою понять (а) і низкою акустичних образів (б).

Правильне розмежування передбачає, що визначені в акустичному ланцюжку поділки (α , β , γ) відповідають поділкам у ланцюжку понять (α' , β' , γ').

Візьмімо французьке *sizlaprā*: чи можу я розітнути цей ланцюжок після *l* і вважати *sizl* знаковою єдністю? Ні, не можу: досить лише розглянути ланцюжок понять, аби побачити, що цей поділ неправильний. Поділ на склади: *siz-la-prā* також а priori не є мовним. Єдино можливими поділами будуть: 1) *si-3-la-prā* (*si je la prends* “якщо я її візьму”) і 2) *si-3-l-aprā* (*si je l'apprends* “якщо я про це дізнаюсь”), адже

вони визначаються змістом, який надається цим словам.

Аби перевірити результат такої операції і впевнитися в то-

му, що ми маємо справу з тією, а не іншою одиницею (єдністю), потрібно, порівнюючи низку речень, де зустрічається та сама єдність, зуміти в кожному випадку виділити цю останню з контексту і переконатися, що таке розмежування визначається змістом.

По-друге, лише метрологія вивчає “одиниці” як свої об’єкти. По-третє, інші науки мають-таки свої одиниці: метр, грам, секунду, градус, астрономічну одиницю тощо. Але ж це — одиниці виміру, і зумовлені вони теорією науки, а не її об’єктом: вони не входять одвічно до складу об’єктів, а лише використовуються для їх виміру суб’єктом дослідження, який їх і створив на певному історичному етапі розвитку науки. Всього цього не можна сказати про поняття *unité*, що змушує визнати недосконалим переклад цього терміна як “одиниця”. — Прим. ред.

межування визначається змістом. Розгляньмо два вирази: *lafōrsdyvā* (*la force du vent* “сила вітру”) і *abud-fōrs* (*à bout de force* “знемагаючи”): як у першому, так і в другому випадку те саме поняття “сила” збігається з одним звуковим відрізком *fōrs*; отже, це і є мовна одиниця (єдність). Однак у виразі *ilmāfōrsaparle* (*in te force à parler* “він змушує мене говорити”) *fōrs* “змушує” має вже зовсім інше значення; отже, це інша одиниця (єдність).

§ 3. Практичні труднощі розмежування

Чи легко використовувати цей теоретично простий метод? Може здатися, що так, коли виходити з припущення, що одиниці, які підлягають виділенню, — це просто слова; справді, що таке речення, як не сполучення слів? І чи є щось легше для безпосереднього виділення? Так, повертаючись до наведеного прикладу, можна сказати, що ланцюжок *sizlaprā* подільний на чотири одиниці, які вдається віднайти нашим аналізом і які становлять чотири слова: *si-je-l'apprends*. Однак тут же виникає недовіра, коли згадаємо численні суперечки щодо визначення природи слова; поміркувавши над цим, приходимо до висновку, що звичайне розуміння “слова” несумісне з нашим уявленням про конкретну знакову єдність.

Аби в цьому переконатися, згадаймо хоча б французьке слово *cheval* (вим. *ʃəval*) “кінь” і його множину *chevaux* (вим. *ʃəvo*). Звичайно кажуть, що це дві форми одного слова, однак, узяті в цілому, це все-таки дві різні речі — і за значенням, і за звуками. У французькому *twā* (сполучення *le mois de décembre* “місяць грудень”) і *twāz* (сполучення *un mois après* “через місяць”) ми знов маємо одне слово в двох різновидах, однак і тут не може йтися про конкретну знакову єдність: значення, звичайно, те саме, але відрізки звучання різні. Отже, тільки-но виникає бажання прирівняти конкретну одиницю до слова, як ми відразу опиняємося перед дилемою: або ж ігнорувати цілком очевидне відношення між *ʃəval* і *ʃəvo*, *twā* і *twāz* тощо і твердити, що це різні слова; або

ж замість конкретних одиниць задовольнятися абстракцією, що поєднує різні форми одного слова. Конкретну одиницю треба шукати поза словом. До того ж чимало слів являють собою комплексні мовні одиниці, у складі яких неважко виділити одиниці нижчого порядку² (суфікси, префікси, основи); такі похідні слова, як *désir-eux* “бажаючий”, *malheur-eux* “нещасний”, поділяються на частини, кожна з яких явно має своє значення і функцію. І навпаки, існують одиниці, довші, ніж звичайні слова: це композити (*porte-plume* “ручка для пера”), мовні стійкі звороти (*s'il vous plaît* “будьте ласкаві”), аналітичні форми дієвідміни (*il a été* “він був”) тощо. Але при виділенні цих одиниць виникають ті самі труднощі, що й при виділенні власне слів. Взагалі надзвичайно важко з'ясувати функціонування одиниць, які зустрічаються у мовленнєвому потоці, і сказати, якими конкретними елементами оперує мова.

Певна річ, мовцям невідомі ці труднощі; все, що хоча б якоюсь мірою має значення, сприймається ними як конкретний елемент, і вони безпомилково розпізнають його у мовленні. Але одна справа — інтуїтивно володіти всіма тонкощами блискавичного функціонування цих одиниць (*unités*) і зовсім інша — вміти їх систематично аналізувати.

Одна досить поширена теорія твердить, нібито єдиними конкретними одиницями є речення: ми говоримо лише реченнями і вже потім добуваємо з них слова. Однак передусім, якою мірою речення належить до царини мови (див. с. 158)? Якщо воно пов'язане з мовленням, то не може бути одиницею мови. Припустимо, однак, що ця складність усунута. Якщо ми уявимо собі усю сукупність речень, які можна висловити, то їхньою найразючішою властивістю виявиться їх повна несхожість. На перший погляд видається заманливим уподібнити величезну

² Очевидно, що, згідно з текстом, *unité* і “окремий елемент” — синоніми. — Прим. ред.

різноманітність речень не меншій різноманітності індивідів, що складають зоологічний вид; однак це лише ілюзія: у тварин одного виду загальні характеристики набагато важливіші, ніж відмінності, що їх розділяють. У реченнях — навпаки, переважає відмінність, а якщо пошукати, що ж їх усі пов'язує в цій різноманітності, то неминуче знову натрапляємо на слово з його граматичними властивостями, тобто знову стикаємося з тими ж труднощами.

§ 4. Висновки

У більшості галузей, які становлять предмет тієї чи іншої науки, питання про елементарні об'єкти (*unités*) не постає: вони дані безпосередньо. Так, у зоології ми від початку маємо справу з окремою твариною. Астрономія також оперує елементарними об'єктами (*unités*), відокремленими у просторі: небесними світилами. В хімії можна вивчати природу і склад двохромовоокислого калію, ні миті не сумніваючись у тому, що це певний, добре визначений об'єкт (*objet*).

Якщо у якоїсь дисципліни відсутні безпосередньо спостережувані конкретні об'єкти (*unités*), то це означає, що вони в ній не мають суттєвого значення. Що, наприклад, становить конкретний об'єкт історичної науки: індивід, епоха, народ? Ми цього не знаємо. Ну то й що? Можна вивчати історію, так, не з'ясувучи цього питання.

Але так само, як гра в шахи повністю ґрунтується на комбінації різних фігур, мова має усі ознаки системи, що цілковито ґрунтується на протиставленні своїх конкретних одиниць. Ми не можемо звільнитися від бажання з'ясувати собі, що вони собою являють, ані ступити кроку, не вдаючись до них: разом із тим їх виділення становить таку делікатну проблему, що навіть запитуючи себе, чи існують вони насправді.

Отож мова має ту дивну й разючу особливість, що не дає змоги з першого погляду розрізнити її сутності (*entités*), а, однак, в їх існуванні сумніву бути не може, як і в тому, що мова твориться їх взаємодією. Безперечно, це і є та риса, яка відрізняє мову від усіх інших семіологічних систем³.

³ Увесь зміст параграфу 4 унаочнює згадану вище недосконалість традиційного перекладу *unité* як "одиниця", з яким певною мірою довелося рахуватися і при підготовці цього видання. Неможливо не погодитися, що термін "одиниця мови" містить *contradictio in adjecto*. Справді, цілком очевидно, що "окрема тварина" аж ніяк не вважається в наш час "одиницею природи" або "біологічною одиницею", окрема планета — це не "небесна одиниця", двохромовокислий калій — це не "одиниця речовини", тим більше, "індивід, народ" — це ніяк не "одиниці історії". За сучасною науковою термінологією всі згадані матеріальні даності є *елементарними об'єктами* відповідних наук. Так само лінгвістичний знак є не загадковою "одиницею мови", а звичайним елементарним об'єктом мовознавства. Щоправда, при своїй позірній "елементарності" він являє собою насправді знакову *єдність* мовного позначення і позначеного. — *Прим. ред.*

ТОТОЖНОСТІ, РЕАЛЬНОСТІ, МОВНІ ВАРТОСТІ

Щойно висловлені положення ставлять нас перед проблемою тим важливішою, що в статичній лінгвістиці будь-яке вихідне поняття прямо залежить від того, як ми увялятимемо собі мовну одиницю, або навіть збігається з нею. Саме це ми б і хотіли показати з приводу понять тотожності, реальності й синхронічної мовної вартості.

А. Що таке синхронічна *тотожність*? Тут не йдеться про тотожність, що поєднує французьке заперечення *pas* з латинським словом *passum* "крок" і є тотожністю діахронічного різновиду, яку ми розглянемо пізніше (див. с. 229); синхронічна тотожність не менш цікава, завдяки їй ми стверджуємо, що два речення типу *je ne sais pas* "я не знаю" і *ne dites pas cela* "не кажіть цього" містять той самий елемент *pas*. Нам можуть закинути, що це пусте питання: тотожність існує тут через те, що в обох реченнях однаковий відрізок звучання *pa* наділений одним значенням. Однак таке пояснення недостатнє, адже коли відповідність звукових відрізків та понять і доводить тотожність (див. приклад вище *la force du vent: à bout de force*), то обернене — хибне: тут можна мати тотожність і без такої відповідності. Коли в лекції кілька разів повторюється звертання *Messieurs!* "Панове!", ми маємо враження, що це щоразу той самий вираз. А втім, варіації у вимові та інтонації у різних зворотах мовлення мають досить відчутні звукові відмінності — такі ж відчутні, як вживані за інших обставин для розрізнення відмінних слів (пор. *potte* "яблуко" і *paute* "долоня", *goutte* "крапля" і *je goûte* "куштую, смакую", *fuir* "утікати" і *fouir* "рити" тощо). Крім того, відчуття тотожності не зникає, хоча і з семантичної точки зору немає абсолютного збігу слова *Messieurs* при кожному новому його вживанні. Це той самий випадок, коли слово може виражати досить різні поняття, не зазначаючи

при цьому якихось втрат тотожності самому собі (пор. *adopter une mode* “переймати моду” і *adopter un enfant* “всиновити дитину”, *la fleur du pommier* “цвіт яблуні” і *la fleur de la noblesse* “цвіт аристократії” тощо). Мовний механізм повністю тримається на тотожностях і відмінностях, до того ж останні становлять усього лише зворотну сторону перших. Тому проблема тотожностей виникає усюди; з іншого боку, вона частково збігається з проблемою сутностей та одиниць; фактично вона є лише ускладненням останньої проблеми, до речі, досить плідним. Ця особливість дуже чітко виявляється при порівнянні проблеми сутностей та одиниць з деякими позамовними фактами. Так, ми говоримо про тотожність з приводу двох швидких потягів “Женева — Париж о 8 год. 45 хв. вечора”, які вирушають щодоби. На нашу думку, це той самий швидкий потяг, а втім — локомотив, вагони і бригада — цілком інші.

Або інший приклад: після відбудови зруйнованої вулиці ми твердимо, що це та сама вулиця, хоча матеріально від неї навряд чи щось залишилося. Чому можна повністю перебудувати вулицю і вважати її незмінною? А тому, що її тотожність не є виключно матеріальною: вона визначається певними умовами, — наприклад, її положенням щодо інших вулиць, — для яких її випадковий матеріал байдужий. Так само уявлення про швидкий потяг формується під впливом часу його відправлення, маршруту і взагалі всіх обставин, що відрізняють його від інших потягів. Щоразу, коли здійснюються ті самі умови, ми одержуємо однакові сутності. Проте ці останні не абстрактні, оскільки поза матеріальним втіленням не можна собі уявити ані вулиці, ані швидкого потягу.

Протиставимо цим двом прикладам зовсім інший — викрадення у мене костюма, який я згодом знаходжу серед виставлених на продаж речей лахмітника. Тут ідеться про матеріальну сутність, яка полягає виключно в інертній субстанції: сукні, підкладці, оздобах тощо. Інший костюм, який би він не був схожим на цей, не є моїм. І ось виявляється, що мовна тотожність подібна до тотожності швидкого по-

тяга чи вулиці, але не костюма. Вживаючи щоразу слово *Messieurs!*, я оновлюю матеріал цього слова: це новий звуковий акт і новий психологічний акт. Зв'язок між двома вживаннями одного слова ґрунтується не на матеріальній тотожності і не на точній подобі сенсів, але на зовсім інших елементах, які належить тепер знайти і які наблизять нас до справжньої природи мовних одиниць.

Б. Що таке синхронічна реальність? Які конкретні або абстрактні елементи мови можна так називати?

Візьмімо, наприклад, розрізнення частин мови: на чому ґрунтується поділ слів на іменники, прикметники тощо? Чи встановлюється він заради виключно логічного, екстралінгвістичного принципу, застосованого ззовні до граматики, як сітка меридіанів і паралелей накладається на земну кулю? Чи він відповідає чомусь наявному в системі мови і зумовленому нею? Коротше кажучи, чи становить поділ слів за частинами мови синхронічну реальність? Друге припущення видається імовірним, але можна було б захистити і перше. Чи можна твердити, наприклад, що в реченні *ces gants sont bon marché* “ці рукавички дешеві” вираз *bon marché* “дешеві” є прикметником? Логічно він має значення прикметника, однак граматично це менш очевидно, адже *bon marché* не поводить себе як прикметник (цей вираз незмінний, ніколи не стоїть перед іменником тощо); крім того, *bon marché* складається з двох слів. Тим часом якраз на розрізненні частин мови й повинна ґрунтуватися класифікація слів мови; але ж яким чином групу слів можна віднести до однієї з цих “частин”? І навпаки, ми не можемо уявити собі вираз *bon marché*, кажучи, що *bon* — це прикметник, а *marché* — іменник. Отже, тут ми маємо справу з неточною і непевною класифікацією; поділ слів на іменники, дієслова, прикметники тощо не є незаперечна мовна реальність.

Таким чином, лінгвістика без упину працює зі створеними граматистами поняттями, про які ми не знаємо, чи справді вони відповідають складовим елементам системи мови. Але як це взнати? І якщо вони — фікція, то які ж реальності їм протиставити?

Аби уникнути ілюзій, слід передусім проіннятися переконанням, що конкретні сутності мови не дано нам безпосередньо у спостереженні. Слід намагатися їх схопити, зрозуміти, і лише тоді ми доторкнемося реальності, а виходячи з неї, можна буде опрацювати всі класифікації, необхідні лінгвістиці для впорядкування фактів своєї галузі. З іншого боку, спиратися при цих класифікаціях не на конкретні сутності, а на щось інше, — наприклад, твердити, що частини мови — це складники мови просто через те, що вони відповідають логічним категоріям, — значить забувати, що немає мовних фактів, окремих від звукової матерії, поділеної на значеннєві елементи.

В. Нарешті, всі розглянуті в цьому розділі поняття не відрізняються, по суті, від того, що ми раніше назвали *вартістю*. Нове порівняння з грою у шахи допоможе це зрозуміти (див. с. 113). Візьмімо коня: чи є він сам по собі елементом гри? Аж ніяк, оскільки в своїй чистій матеріальності поза своєю клітинкою та іншими умовами гри він є нічим для гравця; він стає реальним і окремим елементом, лише набувши певної ролі і утворивши з нею єдине ціле. Припустимо, що під час гри ця фігура ламається або губиться: чи можна її замінити іншою, рівноцінною фігурою? Звичайно, так: і не лише інша фігура коня, а й будь-яка інша річ, позбавлена будь-якої з ним схожості, може бути оголошена тотожною з конем, аби їй було надано тої ж ролі. Таким чином, ми бачимо, що в семіологічних системах, як-от у мові, де всі елементи взаємно врівноважені за визначеними правилами, поняття тотожності збігається з поняттям вартості й навпаки.

Ось чому поняття вартості, кінець кінцем, цілком покриває поняття одиниці, конкретної мовної сутності й мовної реальності. Але якщо між цими різними аспектами не існує жодної суттєвої відмінності, то з цього випливає, що проблему можна послідовно ставити в різній формі. Що б ми не намагалися визначити: одиницю, реальність, конкретну сутність чи вартість — щоразу постає те саме центральне питання, яке домінує в усій статичній лінгвістиці.

З практичної точки зору було б цікаво почати з одиниць: визначити їх і усвідомити всю їхню різноманітність, здійснивши їх класифікацію. Треба з'ясувати, на чому ґрунтується поділ на слова; адже слово, незважаючи на складнощі визначення, становить знакову єдність, яка знову і знову постає перед нами настійливо як щось центральне у механізмі мови; лише одній цій темі можна присвятити цілий том. Далі треба було б класифікувати знакові єдності нижчого рівня, потім — вищі тощо. Наша наука, визначивши у такий спосіб елементи, якими вона оперує, повністю виконала б своє завдання, бо звела б усі явища своєї галузі до їх основного принципу. Ми не можемо сказати, що ця центральна проблема будь-коли ставилася або що її важливість і складність розв'язку повністю усвідомлені; досі при вивченні мови завжди задовольнялися оперуванням над одиницями, як слід не визначеними.

Проте незважаючи на першорядну важливість одиниць, краще буде підійти до проблеми з боку поняття вартості, оскільки, на нашу думку, саме вона становить найістотніший її аспект.

МОВНА ВАРТІСТЬ

§ 1. Мова як думка, організована в звуковій матерії

Для усвідомлення того, що мова — це лише система чистих цінностей, досить розглянути два елементи, що взаємодіють у ній: поняття і звуки.

З психологічного погляду, наша думка, якщо абстрагуватися від вираження її словами, являє собою аморфну і невиразну масу. Філософи і лінгвісти завжди доходили згоди в тому, що без допомоги знаків ми були б нездатні виразно і стабільно відрізнити одне поняття від іншого. Взята сама по собі думка схожа на туманність, де ніщо чітко не розмежоване. Заздалегідь усталених понять немає, і ніщо не розрізняється до появи мови.

А може, на відміну від цього плинного царства думки саме звуки як такі були сутностями, розчленованими від початку?

Аніскільки! Звукова субстанція ані стабільніша, ані визначеніша за думку; це аж ніяк не матриця, форми якої повинна набирати думка, а пластична маса, яка поділяється на окремі частини, аби забезпечити думку необхідним для неї позначенням. Отже, ми можемо зобразити мовне явище в усій його сукупності, тобто мову, у вигляді ряду послідовних відтинків, здійснених водночас як у невизначеному пла-

ні невиразних понять (А), так і в не менш невизначеному плані звучань (Б). Все це дуже приблизно можна передати вищенаведеною схемою.

Особлива роль мови стосовно думки полягає не у створенні матеріальних звукових засобів для вираження понять, а в посередницькій функції між думкою і звуком за таких умов, аби їх об'єднання обов'язково приводило до обопільного поділу на одиниці (знакові єдності). Хаотична за природою думка, розкладаючись на частини, неминуче уточнюється. Таким чином, немає ані матеріалізації думок, ані "спіритуалізації" звуків, а йдеться лише про деякою мірою таємниче явище, — коли ряд "думка — звук" передбачає попередні поділи, а мова виробляє свої одиниці (знакові єдності), формуючись між двома аморфними масами. Уявімо собі повітря, яке стикається з поверхнею води: коли атмосферний тиск змінюється, поверхня води зазнає цілого ряду членувань, тобто утворюються хвилі; от ці хвилі й можуть дати уявлення про зв'язок, або, сказати б, про "парування" думки зі звуковою матерією.

Мову можна назвати цариною артикуляцій (членоподільності), беручи це слово у наведеному вище визначенні (див. с. 21): кожний мовний елемент становить "членик" (*articulus*) — виділений відрізок, у якому поняття фіксується певним звучанням, а звук стає знаком поняття.

Мову можна ще порівняти з аркушем паперу: думка — його лицевий бік, а звук — спідній; не можна розрізати лицевий бік, не розрізавши і спідній; так само і в мові не можна відділити ані думку від звуку, ані звук від думки; цього можна досягти лише через абстракцію, що неминуче призводить або до чистої психології, або до чистої фонології.

Отже, мовознавство діє в перехідній зоні, де сполучаються елементи обох родів; *це сполучення створює форму, а не субстанцію.*

Ці міркування допомагають глибше зрозуміти сказане на с. 89 про довільність знака. Не лише обидві

галузі, поєднані мовним фактом, невиразні й аморфні, а й вибір, який пов'язує певний акустичний відрізок з певним поняттям, цілком довільний. Якби було інакше, поняття мовної вартості втратило б одну з своїх особливостей, бо в ній з'явився б запроваджений ззовні елемент. Однак насправді вартості залишаються цілком відносними, через що зв'язок між поняттям і звуком є довільним за самою своєю суттю.

Довільність знака, у свою чергу, допомагає нам краще зрозуміти, чому лише суспільний факт здатний створити мовну систему. Колектив необхідний для встановлення мовних вартостей, існування яких виправдовується лише звичаєм і загальною згодою; окрема людина неспроможна встановити жодної з них.

До всього визначене таким чином поняття вартості показує нам, що буде великою помилкою розглядати член мовної системи просто як поєднання певного звучання з певним поняттям. Визначити його так означало б відокремити його від системи, до якої він входить; це веде до хибної думки, нібито можна почати з елементів системи і, складаючи їх разом, побудувати систему, тоді як насправді треба виходити з сукупного цілого, щоб шляхом аналізу дійти до його складових елементів.

Для розвитку цієї тези ми послідовно станемо на точку зору сигніфікату або поняття (§ 2), сигніфікату позначення (§ 3) і знака (*signe*) в цілому (§ 4).

Оскільки ми не в змозі безпосередньо виділяти конкретні сутності або одиниці мови, ми оперуватимемо словами. Хоча слово повністю й не підпадає під визначення мовної одиниці (див. с. 131), воно принаймні дає про неї певне, хай і приблизне, уявлення, перевагою якого є конкретність. Отож ми братимемо слова лише як взірці, рівнозначні реальним елементам синхронічної системи, а принципи, сформульовані стосовно слів, будуть дійсними для мовних сутностей взагалі.

§ 2. Мовна вартість у поняттєвому аспекті

Коли говорять про вартість слова, звичайно й наперед думають про його здатність представляти поняття, і це насправді є одним із аспектів мовної вартості. Але якщо це так, то чим же тоді відрізняється ця вартість від того, що ми називаємо значенням? Чи це синоніми? Ми так не вважаємо, хоча сплутати їх легко, тим більше, що до цього спричиняється не стільки близькість термінів, скільки тонкощі в позначуваних ними відмінностях.

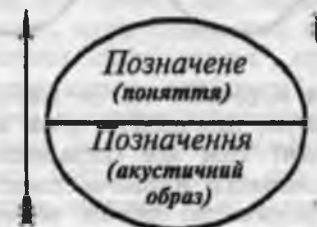
Мовна вартість, узятя в своєму поняттєвому аспекті, — це, безперечно, елемент значення, і вельми важко з'ясувати, чим останнє відрізняється від цієї вартості, перебуваючи разом з тим у повній залежності від неї. Проте це питання необхідно висвітлити, інакше ми ризикуємо звести мову до простої номенклатури (див. с. 86).

Візьмімо для початку значення таким, як його собі звичайно уявляють і як ми його зобразили вище (с. 88).

Як показують стрілки на схемі, значенням є лише те, що пов'язане протиставленням (*contre-partie*) з акустичним образом. Все відбувається між акустичним образом і поняттям у межах слова, розгляданого як щось замкнене і самодостатнє.

Але ось у чому парадоксальність питання: з одного боку, поняття сприймається як пов'язане протиставленням з акустичним образом всередині знака, але з іншого боку, сам знак, тобто відношення, що пов'язує обидва його елементи, також і настільки ж пов'язаний протиставленням з іншими знаками мови.

Оскільки мова становить систему взаємопов'язаних елементів, де вартість кожного впливає лише з одночасної наявності інших, згідно зі схемою на с. 146, то як же виходить, що визначена в такий спосіб

вартість може сплутуватися зі значенням, тобто з тим, що пов'язане протиставленням з акустичним образом?

Видається неможливим прирівнювати відношення, зображені тут горизонтальними стрілками, до відношень, зображених вище стрілками вертикальними. Іншими словами, повертаючись до порівняння з розрізаним аркушем паперу (див. с. 143), ми не бачимо, чому відношення, встановлене між окремими аркушами А, В, С, D тощо, не відрізняється від відношення між лицьовим і зворотним боком того самого аркуша, тобто А:А', В:В' і т. д.

Для відповіді на це питання слід передусім констатувати, що навіть поза межами мови всі вартості керовані тим же парадоксальним принципом. Вартість завжди визначається:

- 1) наявністю якоїсь *відмінної* речі, придатної для *обміну* на те, вартість чого має бути встановлена;
- 2) наявністю якихось *сложих* речей, які можна *порівнювати* з тим, про вартість чого йдеться.

Обидва чинники необхідні для існування вартості. Так, наприклад, аби визначити вартість п'ятифранкової монети, треба знати: 1) що її можна обміняти на визначену кількість чого-небудь іншого, наприклад хліба; 2) що її можна порівняти з іншою подібною вартістю тієї ж системи, наприклад з монетою в один франк або ж з монетою іншої системи (один долар тощо). Так само можна і за слово здобути щось на нього несхоже, наприклад — поняття. З іншого боку, слово можна порівняти і з чимось однорідним — з іншим словом. Отже, вартість слова визначається не лише засвідченням того, що його можна "обміняти" на те чи інше поняття, тобто що воно

має певне значення; його треба ще порівняти зі схожими на нього цінностями: з іншими словами, які йому протистоять. Його зміст по-справжньому визначається лише завдяки опорі на те, що існує поза ним. Як складник системи слово має не лише значення, але — і насамперед — вартість, а це вже дещо цілком інше.

Кілька прикладів правитимуть нам за підтвердження. Французьке слово *mouton* "баран" і англійське слово *sheep* можуть мати однакове значення, але вони не збігаються за своєю вартістю — і це з кількох причин, зокрема тому, що, говорючи про за смажений і поданий до столу шматок м'яса, англієць скаже *mutton*, а не *sheep*, різниця у вартості між *sheep* і *mouton* пов'язана з тим, що на відміну від французької в англійській мові поряд з *sheep* є ще одне слово.

Всередині кожної мови всі слова, що виражають близькі поняття, обмежують одне одне: такі синоніми, як *redouter* "побоюватися, страшитися", *craindre* "боятися", *avoir peur* "страхатися, лякатися", отримують вартість лише через взаємне протиставлення; коли б *redouter* зникло, весь його зміст перейшов би до сусідніх слів. І навпаки, існують слова, що збагачуються завдяки контакту з іншими; так, наприклад, новий елемент, внесений до мовної вартості *décépît* (*un vieillard décepi* "старезний, немічний" (див. с. 107), випливає з факту співіснування цього слова з іншим — *décépi* (*un mur décepi* "облуплена стіна"). Отже, роль будь-якого слова визначається його оточенням, навіть у слові зі значенням "сонце" неможливо встановити безпосередньо його вартість, не зваживши на те, що його оточує. Існують такі мови, якими неможливо сказати "посидіти на сонці".

Усе сказане про слова застосовне до будь-якого елемента мови, наприклад до граматичних категорій. Так, мовна вартість французької множини не покриває вартості множини у санскриті, хоча значення у них переважно однакові: річ у тім, що санскрит має три числа, а не два (*мої очі, мої вуха, мої руки, мої ноги* тощо мають у санскриті форму двоїни).

Буде неточним приписувати однакову вартість множині в санскриті та у французькій мові, адже в санскриті множина не може вживатися у всіх тих випадках, де вона вживається у французькій мові; отож вартість множини залежить від того, що перебуває поза нею і навколо неї.

Коли слова повинні були б виражати завчасно дані поняття, то кожне з них отримувало б у кожній мові точні змістові відповідності; проте в дійсності це не так. Французькою мовою можна сказати *louer (une maison)* “орендувати” як у значенні “зняти” (будинок), так і у значенні “здати (будинок) в оренду”, для чого у німецькій мові вживають два дієслова: *mieten* “зняти” і *vermieten* “здати в оренду”; отже, тут немає точної відповідності мовних вартостей. Німецькі дієслова *schätzen* “цінувати” і *urteilen* “судити” становлять сукупність значень, відповідних у цілому значенням французьких слів *estimer* “цінувати” і *juger* “судити”; проте в окремих випадках ця відповідність порушується.

Словозміна дає тут разючі приклади. Таке звичайне для нас розрізнення часів невідоме для деяких мов; давньоєврейська мова не знає навіть такого істотного розрізнення, як відмінність минулого, теперішнього і майбутнього часів. Прагерманська мова не мала спеціальної форми для майбутнього часу; коли кажуть, що в цій мові майбутній час передається теперішнім, то висловлюються хибно, адже мовна вартість теперішнього часу у прагерманській мові не збігається з його роллю в мовах, де поряд із теперішнім часом існує майбутній. Слов'янські мови завжди розрізняють два види дієслова: доконаний вид передає дію в її завершеній цілісності, як визначену точку поза всяким становленням; недоконаний вид показує її на шляху до становлення і на лінії часу. Ці категорії становлять труднощі для француза, бо в його мові їх немає: коли б вони були дані наперед, таких труднощів не було б. У всіх цих випадках, отже, замість заздалегідь даних *понять* ми натрапляємо на *вартості*, зумовлені системою мови. Коли кажуть, що мовні вартості відповідають поняттям, то

мають на увазі, що вартості виключно розрізняльні, тобто визначаються не позитивно — своїм змістом, а негативно — своїми відношеннями з іншими членами системи. Ось їхня найточніша характеристика: вони є тим, чим не є інші.

Зі сказаного випливає така реальна інтерпретація схеми знака:

Ця схема означає, що поняття “судити” пов'язане з акустичним образом “судити”, тобто цей образ символізує значення; однак зрозуміло, що поняття “судити” не має нічого споконвічного, що воно є лише мовною вартістю, визначеною відношеннями до інших однопорядкових мовних вартостей, і що без них значення не існувало б. Коли я просто тверджу, що слово дещо означає, коли я спираюся на зв'язок акустичного образу з поняттям, я здійснюю операцію, яка може бути до певної міри точною і дасть уявлення про дійсність, однак я аж ніяк не виражаю мовного факту в усій його суті й в усій його повноті.

§ 3. Мовна вартість у матеріальному аспекті

Так само, як і поняттєвий аспект мовної вартості, її матеріальна сторона утворюється виключно відношеннями й відмінностями від інших елементів мови. У слові важливий не звук сам по собі, а звукові відмінності, які дозволяють відрізнити це слово від усіх інших, оскільки саме вони й виражають значення.

Такі міркування можуть видатися дивними, однак чи можливий насправді протилежний погляд? Оскільки немає звукового образу, відповіднішого, порівняно з іншими, до того, що він має виражати, то стає очевидним, навіть *a priori*, що будь-який сегмент мови може спиратися на свій незбіг з рештою явищ

мови. Довільність і диференційність становлять дві взаємно пов'язані властивості.

Змінність мовних знаків добре показує цю кореляцію; кожний з членів відношення $a : b$ зберігає свободу змінюватися відповідно до законів, зовнішніх щодо його знакової функції саме через те, що члени a і b принципово неспроможні проникнути самі по собі до сфери свідомості, — адже вона завжди помічає лише відмінність між a і b .

Чеський родовий відмінок множини *žen* не має жодної позитивної ознаки відмінки (див. с. 111); проте пара форм *žena : žen* функціонує так само добре, як і історично попередня пара *žena : ženъ*. Річ у тім, що тут ідеться про відмінність між знаками: форма *žen* має мовну вартість лише тому, що відмінна від інших.

Інший приклад дозволяє нам ще краще побачити системність у цьому функціонуванні звукових відмінностей: у грецькій мові *éphēn* — імперфект, а *ēstēn* — аорист, хоча ці форми й утворені тотожним способом; річ у тім, що перша форма належить до системи теперішнього часу дійсного способу *phēmi* “я кажу”, тоді як теперішнього часу *stēmi* не існує. Однак саме відношення *phēmi* — *éphēn* відповідає відношенню між теперішнім часом та імперфектом (пор. *deiknumi* “показую” — *edeiknūn* “я показував”). Отже, ці знаки функціонують не завдяки своїй внутрішній цінності, а завдяки своєму положенню щодо інших елементів системи.

Разом із тим звук як матеріальний елемент не може сам по собі належати мові. Для неї він є чимось вторинним, лише використовуваним нею матеріалом. Усі мовні вартості виявляють таку ж особливість не змішуватися з фізично сприйманим елементом, що править їм за опору. Так, вартість монети визначається не металом: один екю номінальної вартості у п'ять франків містить у собі срібла лише на половину цієї вартості; монета варта більше або менше залежно від політичних кордонів, у межах яких вона буде в обігу. Це поготів слушно стосовно мовного по-

значення; у своїй суті воно є аж ніяк не звуковим, а чимось безтілесним, утвореним не матеріальною субстанцією, а виключно відмінностями, що відокремлюють його акустичний образ від усіх інших.

Цей принцип настільки важливий, що застосовний до всіх матеріальних елементів мови, включаючи фонемі. Будь-яка мова утворює слова на основі системи звукових елементів, кожний з яких становить чітко розмежовану одиницю і кількість яких точно визначена. Ці звукові елементи характеризуються не власною позитивною якістю, як можна було б подумати, а просто тим, що вони один від одного відмінні. Фонемі являють собою передусім опозиційні, відносні й негативні сутності.

Це доводить та свобода, якою користуються мовці при вимові звуків, коли вони дотримуються межі, що відокремлює один звук від іншого. Так, у французькій мові загальний звичай вимовляти гаркаве t не заважає багатьом французам вимовляти його розгонисто; мова від цього аж ніяк не страждає, вона потребує лише відмінностей і не передбачає незмінної якості кожного звука, як можна було б подумати. Я навіть можу вимовити французьке t як німецьке ch у словах *Bach*, *doch* тощо. Але німецькою я вже не можу вимовити t як ch , бо німецька має обидва ці елементи і повинна їх розрізняти. Так само і в російській мові немає свободи у вимові t , як t' (пом'якшене t), бо це призвело б до змішування двох розрізняваних мовою звуків (пор. говорить “говорити” і говорить — “він говорить”); зате більші відхилення можливі в напрямі вимови th (придихового t), тому що система фонем російської мови не має подібного до нього звука.

Оскільки такий само стан речей наявний і в іншій системі знаків — писемності, скористаймося нею для кращого висвітлення проблеми. Справді:

1) знаки писемності довільні; не існує жодного зв'язку, наприклад, між літерою t і позначеним нею звуком;

2) роль (вартість) літер виключно негативна і розрізняльна: та сама особа може писати t по-різному, наприклад,

Єдиною важливою умовою залишається те, аби на письмі знак *t* не збігався з *l*, *d* тощо;

3) ролі (вартості) в письмі функціонують лише завдяки взаємному протиставленню всередині певної системи, що складається з обмеженої кількості літер. Ця особливість, відмінна від визначеної в пункті 2, тісно з нею пов'язана, адже обидві залежать від першої. Через довільність графічного знака його форма неістотна або, точніше, істотна лише в межах, визначених системою;

4) засіб написання знака цілком байдужий щодо письма, адже не зачіпає системи (це впливає вже з першої особливості). Хоч я писатиму літери чорною або білою фарбою, вирізьблю їх чи зображу рельєфно — це ніяк не впливає на значення графічних знаків.

§ 4. Розгляд знака в цілому

Все викладене попереду приводить до висновку: в мові немає нічого, крім відмінностей. Що більше: всяка відмінність передбачає наявність позитивних членів, між якими вона встановлюється; однак у мові існують лише відмінності без позитивних членів. Однаково, розглядаємо ми позначене чи позначення, ми пересвідчуємося, що в мові немає ані понять, ані звуків, які б передували мовній системі, а є самі лише відмінності між поняттями та між звуками, породжувані цією системою. Поняття і звуковий матеріал самого знака менш важливі, ніж те, що його оточує в інших знаках. Править за доказ те, що мовна вартість певного елемента системи може змінюватися при збереженні як його значення, так і звуків, виключно внаслідок того, що якийсь сусідній елемент зазнав змін (див. с. 147).

Однак твердження про те, що в мові все негативне, є слушним тільки щодо позначеного і позначення, взятих окремо: коли ж розглядати знак у цілому, то бачимо перед собою дещо позитивне. Система певної мови — це ряд звукових відмінностей, поєднаних з рядом відмінностей поняттєвих, але таке зіставлення певної кількості акустичних знаків з такою ж кількістю відрізків, виділених у масі мислимого, породжує систему мовних вартостей; і саме ця система створює дійсний зв'язок між звуковими та психічними елементами всередині кожного знака. Хоча позначене й позначення, взяті кожне зокрема, величини виключно диференційні й негативні, однак їхнє сполучення становить факт позитивний; це навіть єдиний різновид фактів, наявних у мові, адже сутність мови як явища полягає саме у збереженні паралелізму між цими двома рядами відмінностей.

Деякі діяхронічні факти тут вельми показові: це незліченні випадки, коли зміна позначення призводить до зміни поняття і при цьому виявляється, що в цілому сума розрізняваних понять відповідає сумі відмінних знаків. Коли два елементи системи збігаються внаслідок фонетичної зміни (наприклад, франц. *decrépité* = лат. *decrepitus* і франц. *decrépi* = лат. *crispus*), тоді й поняття виявляють схильність до збігу, за умови, що їхні дані для цього сприятливі. А якщо слово диференціюється (наприклад, франц. *chaise* “стілець” і *chaire* “кафедра”)? Відмінність, що з'явилася, неминуче прагне набути нової мовної вартості, що вдається не завжди і не відразу. І навпаки, усяка відмінність понять, віднайдена розумом, прагне виразити себе через різні позначення, а два поняття, які більше не розрізняються думкою, прагнуть злитися в одному позначенні.

Якщо ж порівнювати між собою знаки — тобто позитивні елементи системи, — тут годі говорити про відмінності. Цей вираз стає невідповідним, адже він застосовний лише при порівнянні двох акустичних образів (напр., *батько* і *мати*) або двох понять (напр., поняття “батько” і поняття “мати”). Два знаки, кожний з яких містить у собі позначене й позначення,

не відмінні, а лише розрізнявані. Між ними існує тільки *протиставлення*. Весь механізм мови, про який ми говоритимемо далі, ґрунтується на протиставленнях цього роду та на породжуваних ними звукових і поняттєвих відмінностях.

Те, що є слухним відносно мовної вартості, є таким і щодо одиниці (див. с. 140). Воно становить сегмент мовленнєвого ланцюжка, відповідний певному поняттю; при цьому сегмент і поняття за своєю природою виключно диференційні.

Стосовно одиниці принцип диференціації може формуватися так: *характерні властивості одиниці збігаються з самою одиницею*. У мові, як у будь-якій семіологічній системі, все те, що складає знак, і є тим, що його відрізняє від інших знаків. Відмінність становить характерну особливість, вона ж становить і мовну вартість, і саму одиницю (знакову єдність).

Інший досить парадоксальний наслідок впливає з того ж принципу: те, що звичайно називають “граматичним фактом”, кінець кінцем відповідає визначенню одиниці, оскільки він завжди виражає протиставлення елементів системи: лише в цьому разі таке протиставлення стає особливо промовистим. Візьмімо, наприклад, утворення множини типу *Nacht : Nächte* в німецькій мові. Кожний з елементів у складі цього граматичного факту (однина без умлаута і без кінцевого *e*, протиставлена множині з умлаутом і з *e*), сам утворений функціонуванням протиставлень системі; узяті окремо, ні *Nacht*, ні *Nächte* нічого не варті: отже, все полягає у протиставленні. Інакше кажучи, відношення *Nacht : Nächte* можна виразити алгебраїчною формулою $a : b$, де a і b не є простими членами, але кожне взаємно визначається сукупністю відношень. Мова — це, так би мовити, алгебра, яка оперує лише складними членами системи. Серед наявних у ній протиставлень одні можуть значити більше, ніж інші; однак “одиниця” і “граматичний факт” — це лише різні назви для позначення відмінних аспектів того самого явища: вияву мовних протиставлень. Це настільки правильно, що до проблеми одиниць можна було б підійти і з боку гра-

матичних фактів. Встановлюючи таке протиставлення, як *Nacht : Nächte*, можна, звичайно, запитати себе, які одиниці беруть участь у цьому протиставленні: лише ці два слова чи весь ряд подібних слів; тільки a і \bar{a} , чи всі форми однини і множини тощо?

Одиниця і граматичний факт не змішувалися б, якби мовні знаки мали у своєму складі щось інше, крім відмінностей. Однак оскільки мова є саме такою, як є, то з якого б боку ми її не розглядали, нічого простого в ній не знайти; усюди й завжди вона постає у вигляді складної рівноваги взаємозумовлених елементів системи. Інакше кажучи, *мова є форма, а не субстанція* (див. с. 143). Слід було б глибоко проїнятися цією істиною, бо всі помилки нашої термінології, усі наші неточності у визначенні мовних явищ виникають через це мимовільне припущення, нібито в мові є якась субстанція.

ВІДНОШЕННЯ СИНТАГМАТИЧНІ ТА АСОЦІАТИВНІ

§ 1. Визначення

Отже, в кожному даному стані мови все ґрунтується на відношеннях. У який спосіб вони функціонують?

Відношення й відмінності між елементами мовної системи розгортаються у двох різних сферах, кожна з яких породжує свій клас мовних вартостей; протиставлення цих двох класів дозволяє краще зрозуміти природу кожного з них. Вони відповідають двом формам нашої розумової діяльності, однаково необхідним для життя мови.

З одного боку, слова в розмові внаслідок взаємного зчеплення вступають одне з одним у відношення, зумовлені лінійним характером мови, який заперечує можливість одночасної вимови двох елементів (див. с. 92). Ці елементи шикуються один за одним у потоці мовлення. Такі сполучення, які спираються на послідовність, можна назвати *синтагмами*¹. Отже, синтагма завжди складається з двох або кількох послідовних одиниць (наприклад, *re-lire* “перечитати”, *contre tous* “проти всіх”; *la vie humaine* “людське життя”; *Dieu est bon* “Бог добрий”; *s'il fait beau temps, nous sortirons* “якщо буде гарна погода, ми підемо на вулицю” тощо). Член синтагми отримує мовну вартість лише внаслідок свого протиставлення до попереднього члену або наступного, чи до того й іншого разом.

З другого боку, поза процесом мовлення, слова, виявляючи щось спільне для них, сполучаються у пам'яті в групи, всередині яких виявляються досить різні відношення. Так, слово *enseignement* “викладання” несвідомо викликає в пам'яті безліч інших слів (*enseigner* “викладати”, *renseigner* “інформувати, по-

¹ Буде зайвим нагадувати, що вчення про *синтагми* не тотожне *синтаксису*, котрий, як побачимо згодом (див. с. 170 і далі), становить лише одну з його частин. — Прим. вид.

відомляти” тощо, або *armement* “озброєння”, *changement* “зміна” тощо, або ж *éducation* “освіта”, *apprentissage* “навчання” тощо); з того чи іншого боку, всі вони мають між собою щось спільне.

Очевидно, що ці відношення належать до зовсім іншого типу, ніж описані вище. Вони не спираються на послідовність, локалізуються в мозку і складають частину наявного в пам'яті скарбу, який і становить мову в кожного індивіда. Ми називатимемо їх *асоціативними відношеннями*.

Синтагматичне відношення перебуває *in praesentia*: воно ґрунтується на двох чи більше членах, також наявних у фактичній послідовності. Навпаки, асоціативне відношення поєднує члени *in absentia* у віртуальну мнемонічну послідовність.

З обох поглядів мовну одиницю можна порівняти з частиною будинку, наприклад з колоною: з одного боку, колона перебуває у певному відношенні з підтримуваним нею архітравом, — це розташування двох одиниць, однаково присутніх у просторі, нагадує синтагматичне відношення; з іншого боку, якщо це колона доричного ордеру, вона викликає в думці порівняння з іншими ордерами (іонічним, коринфським тощо), які є елементами, відсутніми у даному просторі, — це асоціативне відношення.

Кожний з цих двох рядів відношень потребує деяких особливих зауважень.

§ 2. Синтагматичні відношення

Наші приклади на с. 156 вже дають зрозуміти, що поняття синтагми застосовується не лише до слів, а й до сполучень слів, до складних одиниць будь-якого розміру й роду (складні слова, похідні слова, члени речення, цілі речення).

Не досить розглянути відношення між окремими частинами синтагми (наприклад, *contre* “проти” і *tous* “всіх” у сполученні *contre tous* “проти всіх” та *contre* і *maître* “учитель, хазяїн” у слові *contremaitre* “старший майстер, виконроб”); треба також узяти до уваги те відношення, яке пов'язує ціле з його частинами

(наприклад, *contre tous*, з одного боку, щодо *contre*, а з іншого боку, щодо *tous*, або *contremaitre* співвідносимо з *contre* і з *maître*).

Тут можна було б заперечити: оскільки досить поширений вид синтагми — речення — належить до мовлення, а не до мови (див. с. 26), то чи не впливає звідси, що й синтагма належить до мовлення? Гадаємо, що ні. Властивістю мовлення є вільне комбінування елементів; отож слід запитати себе, чи всі синтагми однаково вільні?

Передусім трапляються численні вирази, які належать до мови: це вже цілком готові речення, у яких звичай забороняє щось змінювати, навіть коли, поміркувавши, ми розрізняємо в них частини зі значеннями (пор. *à quoi bon?* “навіщо?”, *allons donc!* “та годі вже!” тощо). Майже те саме, хоч і меншою мірою, стосується таких виразів, як *prendre la mouche* “гніватися через дрібниці”, *forcer la main à quelqu'un* “присилувати до чогось”, *rompre une lance* “ламати списи”, *avoir mal à (la tête ...)* “відчувати біль (у голові ...)”, *à force de (soins)* “завдяки (піклуванню)”, *que vous en semble?* “що ви на це скажете?”, *pas n'est besoin de...* “немає жодної потреби”. Узуальний характер цих виразів впливає з особливостей їх значення або синтаксису. Такі звороти не можна імпровізувати, вони надаються традицією вже готовими. Можна також послатися на ті слова, які цілком піддаються аналізу, але характеризуються якою-небудь морфологічною аномалією, збереженою лише за звичаєм (пор. *difficulté* “складність” при *facilité* “легкість”, *mourrai* “помру” при *dormirai* “спатиму” тощо).

Проте це не все. До мови, а не до мовлення слід віднести і всі типи синтагм, побудованих за певними правилами. А оскільки в мові немає нічого абстрактного, ці типи існують лише, коли мова засвідчує достатню кількість їх зразків. Коли в мовленні з'являється така імпровізація, як *indécorable* “неприкрашуваний” (див. с. 210), це означає, що існує певний тип словотворення, уможливлений в пам'яті достатньої кількості схожих слів (*impardonnable* “непробач-

ний”, *intolérable* “нестерпний”, *infatigable* “невтомний” тощо). Те саме цілком слушне щодо речень та словосполучень, утворених за певними шаблонами; словосполучення типу *la terre tourne* “земля обертається”, *que vous dit-il?* “що він вам каже?” відповідають загальним типам, які, у свою чергу, знаходять підтримку в мові завдяки конкретній пам'яті мовців.

Однак слід визнати, що у сфері синтагм немає чіткої межі між фактом мови, освяченим колективним звичаєм, і фактом мовлення, який залежить від індивідуального вибору. В багатьох випадках досить важко віднести до мови чи до мовлення певну комбінацію елементів, адже вона утворена обома чинниками і в пропорціях, визначити які неможливо.

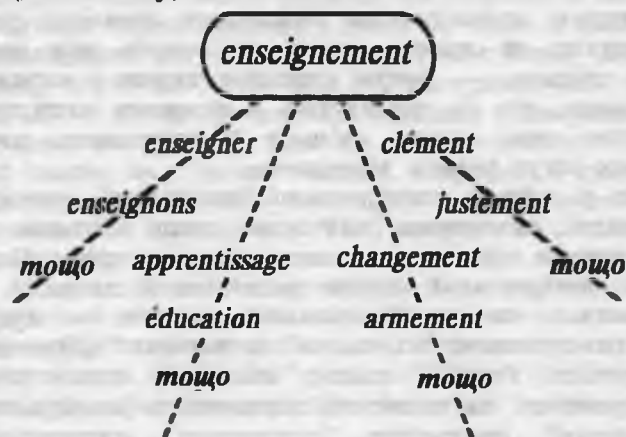
§ 3. Асоціативні відношення

Утворені асоціативним мисленням лексичні групи об'єднують не просто слова, які мають між собою щось спільне, — розум схоплює також і характер відношень, що їх пов'язують в кожному випадку, і створює тим самим стільки асоціативних рядів, скільки існує різних відношень.

Так, у словах *enseignement* “навчання”, *enseigner* “навчати”, *enseignons* “навчаємо” тощо спільним для всіх членів відношення елементом є корінь. Однак слово *enseignement* можна включити й до ряду, що спирається на інший спільний елемент — суфікс (пор. *enseignement* “навчання”, *armement* “озброєння”, *changement* “зміна” тощо); асоціація може також ґрунтуватися на схожості позначених (*enseignement* “навчання”, *instruction* “підготовка”, *apprentissage* “вчення”, *éducation* “освіта” тощо) або, навпаки, лише на простій спільності акустичних образів (наприклад, *enseignement* “навчання” і *justement* “справедливо”).

² Останній випадок трапляється рідко, і його можна вважати аномальним, оскільки наш розум природно усуває асоціації, здатні порушити розуміння сказаного; проте його існування доводять асоціації нижчого рівня, тобто тут гра слів заснована на випадкових абсурдних збігах; ці останні можуть виникати зі звичайної омонімії, як, наприклад, у парі: *Les musiciens produisent les sons et les*

Отже, перед нами або спільність і за змістом, і за формою, або спільність лише за формою чи лише за змістом. Будь-яке слово завжди може викликати в пам'яті все, здатне так чи інакше з ним асоціюватися. У той час, коли синтагма відразу ж викликає уявлення про порядок (послідовність) і визначену кількість елементів, члени асоціативної групи не постають перед нами у певній кількості чи в певному порядку. Якщо продовжити асоціативний ряд таких слів, як *désir-eux* “бажаючий”, *chaleur-eux* “палкий”, *peur-eux* “лякливий” тощо, то неможливо заздалегідь сказати, якою буде кількість підказаних пам'яттю слів і в якій послідовності вони з'являться. Будь-який член групи можна розглядати як центр сузір'я, як точку, де сходяться інші сурядні з ним члени групи, кількість яких залишається невизначеною (див. схему):

grainetiers les vendent “Музики виробляють звуки/висівки, а торговці насінням їх продають”. Цей випадок треба відрізнити від іншого, де цілком випадкова асоціація може спиратися на зближення понять (пор. франц. *ergot* “шпора у півня”: *ergoter* “чіплятися до дрібниці”; нім. *blau* “синій”: *durchbläuen* “побити”). Тут ідеться про нове тлумачення одного з членів пари, — це випадки народної етимології (див. с. 220). Сам факт цікавий для семантичної еволюції, але з синхронічної точки зору він просто підпадає під згадуваний вище клас асоціацій: *enseigner: enseignement*. — Прим. вид.

Втім, з двох особливостей асоціативного ряду — невизначеності порядку і невизначеності кількості — лише перша наявна завжди; другої може не бути, наприклад, у такому характерному для цього ряду типі, як парадигми словозмін. У такому ряді, як лат. *dominus, dominī, dominō* тощо, ми маємо асоціативну групу, утворену спільним елементом — іменною основою *domin-*, але цей ряд не безмежний, як ряд *enseignement, changement* тощо; адже кількість відмінків визначена; і навпаки, порядок їх послідовності просторово не фіксується, і їх упорядкування у граматичному описі залежить виключно від довільних дій автора граматики. Для свідомості мовців називний відмінок — це ніяк не перший відмінок відмінювання, і члени парадигми можуть виникати в тому чи іншому порядку за обставинами.

МЕХАНІЗМ МОВИ

§ 1. Синтагматичні єдності

Отже, сукупність звукових і значеннєвих відмінностей, з яких складається мова, є наслідком двох видів зближень — асоціативних і синтагматичних. Угрупування тих та інших значною мірою визначається мовою, власне, ця сукупність відношень і становить мову, вона ж спрямовує її функціонування.

Перше, що нас вражає в цій організації, — це синтагматичні єдності: майже всі одиниці мови залежать або від того, що їх оточує у мовленнєвому ланцюжку, або від частин, з яких вони складаються самі. Це можна показати на прикладі словотворення. Такий елемент, як *désireux* “бажаючий”, розкладається на два елементи нижчого порядку (*désir-eux*), але це не два самостійні елементи, механічно поєднані разом (*désir* + *eux*). Це сполучення двох солідарних (взаємозалежних) елементів, які набувають вартості лише завдяки взаємодії в одиниці вищого порядку (*désir* × *eux*). Суфікс *-eux*, взятий окремо, не існує; своє місце у мові він отримує завдяки низці таких загальноживаних слів, як *chaleur-eux* “палкий”, *chance-eux* “щасливий” тощо. Корінь, у свою чергу, також не автономний — він існує лише у сполученні з суфіксом: у слові *roul-is* “хитавиця” елемент *roul* — нічого не означає без суфікса *-is*. Отже, вартість цілого визначається його частинами, а вартість частин — їхнім місцем у цілому; ось чому синтагматичне відношення частини до цілого настільки ж важливе, як і відношення між самими частинами.

Це і є той загальний принцип, який впливає з усіх перелічених вище синтагм (див. с. 157); тут завжди йдеться про більші одиниці, утворені меншими, причому як ті, так і інші перебувають у відношенні солідарності (взаємозалежності).

Щоправда, мова містить і самостійні одиниці, які не мають синтагматичних відношень ані зі своїми частинами, ані з іншими одиницями. Такі еквіваленти

речень, як *oui* “так”, *non* “ні”, *merci* “дякую” тощо, можуть правити за добрі приклади. Однак цього факту, поготів виняткового, ще не досить, аби поставити під сумнів загальний принцип. Як правило, ми говоримо не окремими знаками, а групами знаків, організованими множинами, які самі становлять знаки. У мові все зводиться до відмінностей, але так само все зводиться і до угруповань. Цей механізм полягає у функціонуванні послідовних членів відношення і нагадує роботу машини, деталі якої взаємодіють, хоча й розташовані в одному вимірі.

§ 2. Одночасне функціонування синтагматичних і асоціативних угруповань

Між утвореними таким чином синтагматичними (й асоціативними) угрупованнями існує зв'язок взаємозалежності; вони взаємозумовлені. Справді, координація у просторі сприяє утворенню асоціативних координацій, які, у свою чергу, необхідні для поділу синтагми на складники.

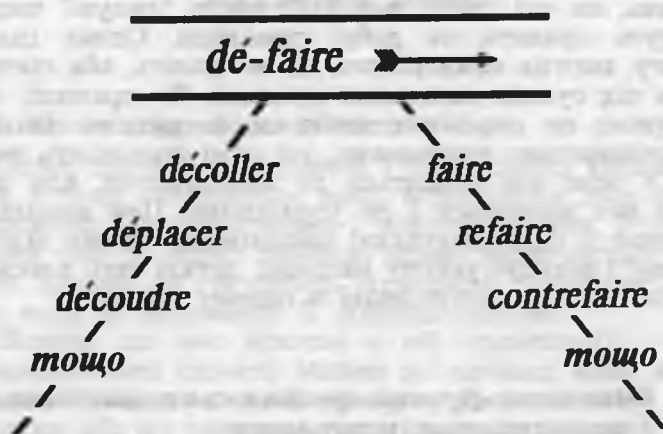
Розгляньмо складне слово *dé-faire* “руйнувати”, “відділяти”. Ми можемо зобразити його на горизонтальній осі, яка відповідає мовленнєвому ланцюжку.

Але водночас і вже на іншій осі у підсвідомості мовців зберігається один або кілька асоціативних рядів. Кожен з їхніх членів має якийсь спільний з синтагмою елемент.

Так само лат. *quadruplex* “почетверений” є синтагмою лише завдяки тому, що спирається на два асоціативні ряди.

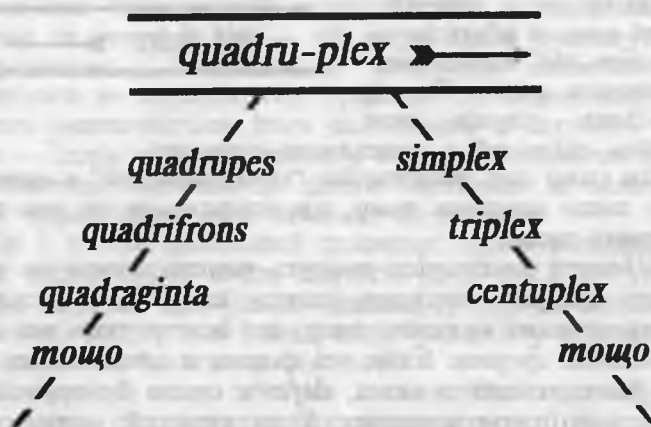
Défaire і *quadruplex* можуть розкладатися на елементи нижчого порядку, інакше кажучи, становлять синтагми саме завдяки тому, що їх оточують всі інші перелічені форми. Якби всі форми з елементами *dé-* або *faire* зникли з мови, *défaire* стало б нерозкладним; воно перетворилося б на простий елемент, а обидві його частини стали б непротиставні одна одній.

dé-faire ➔➔➔

Тепер стає зрозумілим функціонування у мовленні цієї подвійної системи.

Наша пам'ять зберігає в собі всі більш-менш складні типи синтагм, якого б роду і протяжності вони не були, і коли їх треба використати, ми вдаємося до асоціативних груп, щоб здійснити свій вибір. Коли хтось каже *marchons!* "ходімо", він сам, того

не усвідомлюючи, звертається до асоціативних груп, на перетині яких і лежить синтагма *marchons!* Справді, з одного боку, вона фігурує в ряду *marche!* "іди!", *marchez!* "йдіть!", і вибір визначається її протиставленням цим формам. З іншого боку, *marchons!* викликає в пам'яті ряд *montons!* "ходімо на гору", *mangeons!* "з'їмо!", всередині якого її вибір здійснюється у такий же спосіб. Відомо, що саме треба змінити в кожному ряді, аби отримати відмінність, властиву для бажаного елемента. Коли виникає потреба виразити якийсь інший сенс, то для іншої мовної вартості стають потрібні інші протиставлення; і тоді ми скажемо *marchez!* або ж *montons!*

Отже, не досить сказати, стаючи на позитивну точку зору, що ми вдаємося до вибору *marchons!*, бо воно означає те, що ми хочемо виразити. Насправді поняття викликає не форму, а цілу приховану систему, завдяки якій ми й отримуємо протиставлення, необхідні для утворення знака. Цей останній сам по собі не має власного значення. Якби прийшов час, коли поряд з *marchons!* вже не лишилося б ні *marche!*, ні *marchez!*, то відпали б деякі протиставлення і *ipso facto* змінилася б мовна вартість *marchons!*

Цей принцип застосовний до синтагм і речень усіх типів, навіть найскладніших. Вимовляючи таке речення, як *que vous dit-il* "що він вам каже!", ми змінюємо елемент у латентному синтагматичному типі, наприклад, *que te dit-il?* "що він тобі каже?", *que nous dit-il?* "що він нам каже?" тощо; саме так наш вибір зупиняється на займеннику *vous* "вам". Отже, у цій операції, яка полягає в усунуванні подумки всього, що не веде до бажаної диференціації у бажаній точці, діють як асоціативні групи, так і синтагматичні типи.

З іншого боку, цей прийом фіксації і вибору підпорядковує собі найменші одиниці аж до фонологічних елементів, коли вони наділені смисловою роллю (вартістю). Ми маємо на увазі не лише такі випадки, як франц. *petit* (пишеться *petite* "маленька") поряд з *peti* (пишеться *petit* "маленький") або латинське *dominī* "пана" поряд з *dominō* "панові", де відмінність цілком випадково ґрунтується на простій фонемі, а й характерніші й складніші факти, коли фо-

немає сама по собі відіграє певну роль у системі одного стану мови. Якщо, наприклад, у грецькій мові *m*, *p*, *t* тощо ніколи не зустрічаються в кінці слова, то це означає, що їх наявність або відсутність у певному місці враховується в структурі слова і в структурі речення. Адже в усіх випадках такого роду ізолюваний звук, як і всі інші елементи, обирається внаслідок подвійного мисленого протиставлення: так, у довільно створеній групі *anna* звук *n* перебуває у синтагматичному протиставленні з навколишніми звуками і в асоціативному протиставленні з усіма тими, які можуть виникнути в свідомості.

anna

v

d

§ 3. Абсолютна і відносна довільність знака

Механізм мови можна показати і під іншим, вкрай важливим кутом зору.

Основний принцип довільності знака не заважає розрізняти в кожній мові цілковито довільне, тобто немотивоване, і відносно довільне. Лише частина знаків є цілком довільною, щодо інших знаків, то в них спостерігаються ознаки, які, не усуваючи довільності, дозволяють розрізнити окремі її ступені: *знак може бути відносно мотивованим*.

Так, *vingt* “двадцять” немотивоване, але *dix-neuf* “дев’ятнадцять” немотивоване вже меншою мірою, бо викликає в пам’яті слова, з яких воно складається, і ті, які з ним асоціюються, наприклад *dix* “десять”, *neuf* “дев’ять”, *vingt-neuf* “двадцять дев’ять”, *dix-huit* “вісімнадцять”, *soixante-dix* “сімдесят” тощо; узяті окремо *dix* і *neuf* нічим не відрізняються від *vingt*, але *dix-neuf* становить вже випадок відносної мотивованості. Те ж можна сказати і про французьке слово *poirier* “груша” (дерево), яке нагадує просте слово *poire* “груша” (плід) і чий суфікс *-ier* викликає в пам’яті *cerisier* “вишня” (дерево), *potmier* “яблуня” тощо. Для таких слів, як *frêne* “ясень”, *chêne* “дуб” тощо, картина зовсім інша.

Порівняймо ще повністю немотивоване *berger* “вівчар” і відносно мотивоване *vacher* “чередник” або такі пари, як *geôle* “в’язниця” і *cachot* “тюрма” (пор. *catcher* “сховати”), *hache* “сокира” і *couperet* “сокира” (пор. *couper* “рубати”), *concierge* “консьєрж” і *portier* “порт’є” (пор. *porte* “двері”), *jadis* “колись” і *autrefois* “колись” (пор. *autre* “інший” + *fois* “раз”), *souvent* “часто” і *fréquemment* “часто” (пор. *fréquent* “частий”), *sourd* “глухий” і *bossu* “горбатий” (пор. *bosse* “горб”), *aveugle* “сліпий” і *boiteux* “кривий” (пор. *boiter* “кульгати”), *second* “другий” і *deuxieme* “другий” (пор. *deux* “два”), нім. *Laub* і франц. *feuille* “листя” (пор. *feuille* “листок”), франц. *métier* і нім. *Handwerk* “ремесло” (пор. *Hand* “рука” + *Werk* “робота”). Англійська множина *ships* “кораблі” нагадує своєю формою цілу низку слів: *flags* “прапори”, *birds* “птахи”, *books* “книжки” тощо, тоді як *men* “люди”, *sheep* “вівці” не нагадує нічого.

У грецькій мові *dōso* “дам” виражає ідею майбутнього часу знаком, який викликає асоціацію з *lūso* “розв’яжу”, *stēso* “поставлю”, *tūpsō* “ударю” тощо, тоді як *eīmi* “підую” зовсім ізолюване.

Тут не місце з’ясувати чинники, що зумовлюють у кожному випадку мотивацію; вона завжди тим повніша, чим легший синтагматичний аналіз і очевидніший сенс елементів нижчого класу. Справді, якщо існують такі прозорі форманти, як *-ier* у *poir-ier* поряд з *ceris-ier*, *potm-ier* тощо, то є й інші форманти, чия значення затемнене або зовсім ніяке; так, наприклад, якою мірою суфікс *-ot* відповідає елементові сенсу в слові *cachot* “в’язниця”? Зіставляючи такі слова, як *coutelas* “тесак”, *fatras* “купа мотлоху”, *platras* “штукатурне сміття”, *canavas* “канва”, ми неясно відчуваємо, що *-as* — це властивий іменникам формант, але визначити його точніше не можемо. Проте навіть у найсприятливіших випадках мотивація ніколи не абсолютна. Не лише елементи мотивованого знака самі по собі довільні (пор. *dix* “десять” і *neuf* “дев’ять” у *dix-neuf* “дев’ятнадцять”), але і мовна вартість повного знака ніколи не дорівнює сумі

мовних вартостей його складових частин; *poir* x *ier* не дорівнює *poir* + *ier* (див. с. 162).

Щодо самого явища, то воно пояснюється викладеними в попередньому параграфі принципами: поняття відносно мотивованого припускає 1) аналіз даного елемента, отже, синтагматичне відношення; 2) звертання до одного чи кількох інших елементів, отже, асоціативне відношення. Це не що інше, як механізм, завдяки якому будь-який елемент стає придатним для вираження поняття. Досі мовні одиниці поставали перед нами як мовні вартості, тобто як елементи системи, і розглядали ми їх головним чином у протиставленнях; тепер же ми розпізнаємо зв'язки солідарності, що існують між ними; серед цих зв'язків є як асоціативні, так і синтагматичні, і довільність знака обмежується саме завдяки їм. *Dix-neuf* асоціативно пов'язане з *dix-huit*, *soixante-dix* тощо, а синтагматично — зі своїми елементами *dix* і *neuf* (див. с. 163). Це подвійне відношення становить певну частину його мовної вартості.

Усе причетне до мови як системи повинно розглядатися, і ми в цьому переконані, саме з цього погляду, який майже не цікавить лінгвістів, з погляду обмеження довільності знака. Це найкраща основа для дослідження. Справді, вся система мови ґрунтується на ірраціональному принципі довільності знака, який в разі необмеженого використання міг би призвести до непереборних ускладнень; однак розуму вдається запровадити принципи порядку й регулярності до деякої частини всієї маси знаків, і саме в цьому виявляється важливість відносно мотивованого. Коли б механізм мови був цілком раціональний, його можна було б вивчати в самому собі; однак оскільки він становить лише часткове виправлення хаотичної від природи системи, ми приймаємо точку зору, нав'язану самою природою мови, і вивчаємо цей механізм як обмеження довільності знака.

Немає такої мови, де не було б нічого мотивованого; але й неможливо уявити, щоб у якійсь мові все було повністю мотивованим. Між двома крайніми точками — найменшою організацією і найменшою довільністю — перебувають усі проміжні випадки. Всі

мови завжди містять у собі елементи подвійної природи — докорінно довільні і відносно мотивовані, але у вельми різних пропорціях. Цю важливу особливість мов можна враховувати при їх класифікуванні.

У певному сенсі — аж ніяк не абсолютизуючи чіткішого окреслення форм цього протиставлення, можна сказати, що ті мови, в яких немотивованість сягає максимуму, більш лексичні, а ті, де вона знижується до мінімуму, більш граматичні. Але це не означає, що “лексика” і “довільність”, з одного боку, “граматика” і “відносна мотивація”, з іншого, завжди синонімічні; однак у принципі між ними існує щось загальне. Це неначе два полюси, між якими рухається вся система, дві супротивні течії, що вбирають у себе рух мови: схильність до вживання лексичних засобів, тобто немотивованого знака, і надання переваги граматичним засобам, тобто правилам конструювання.

Можна побачити, наприклад, що англійська мова допускає набагато більше немотивованого, ніж німецька; ультралексичним типом можна назвати китайську мову, тоді як індоєвропейська прामова і санскрит являють собою взірці ультраграматичних мов. Всередині самої мови весь її еволюційний рух може позначатися безперервним переходом від мотивованого до довільного і від довільного до мотивованого. Досить часто внаслідок цього відбуваються відчутні зрушення у співвідношенні обох категорій знаків. Так, французька мова порівняно з латинню характеризується, між іншим, величезним зростанням довільного: лат. *inimicus* “ворог” відразу викликає у свідомості *in-* та *amicus* і ними мотивується, тоді як франц. *ennemi* не мотивоване нічим; воно належить до сфери цілковито довільного, яке, зрештою, є найважливішою умовою існування лінгвістичного знака. Це зрушення можна констатувати в сотні інших прикладів: пор. лат. *constare* (*stare* “стояти”): франц. *coûter* “коштувати”, лат. *fabrica* (*faber* “коваль”): франц. *forge* “кузня”, лат. *magister* (*magis* “більше”): франц. *maitre* “вчитель”, нар. лат. *berbīcarius* (*berbix* “вівця”): франц. *berger* “пастух” тощо. Такі зміни надають французькій мові цілком особливого характеру.

ГРАМАТИКА ТА ЇЇ РОЗДІЛИ

§ 1. Визначення граматики;
традиційний поділ граматики

Статичну лінгвістику, або опис певного стану мови, можна назвати *граматикою* в тому досить точному і до того ж звичайному розумінні цього слова, що трапляється у виразах на зразок “граматика шахової гри”, “граматика біржі” тощо, де йдеться про якийсь складний і системний об’єкт, що урухомлює вартості, які співіснують.

ГраMATика вивчає мову як систему засобів вираження; поняття граMATичного передбачає поняття синхронічного і значущого, і оскільки немає системи, яка б охоплювала відразу кілька історичних періодів, ми відкидаємо можливість існування “історичної граматики”; те, що так називають, насправді є не що інше, як діахронічна лінгвістика.

Наше визначення не узгоджується з тим вужчим визначенням, яке звичайно дають граматиці. Справді, граMATикою прийнято називати *морфологію*, поєднану з *синтаксисом*, а от *лексикологію*, або науку про слова, з неї вилучають.

Однак перш за все, наскільки цей поділ відповідає дійсності? Чи узгоджується він зі щойно визначеними принципами?

Морфологія оперує різними категоріями слів (дієслова, іменники, прикметники, займенники тощо) і різними формами словозміни (дієвідміна, відміна). Аби відокремити морфологію від синтаксису, посилаються на те, що об’єкт останнього складають властиві мовним елементам функції, тоді як морфологія розглядає лише їхню форму: їй досить, наприклад, твердити, що родовий відмінок від грецького слова *phúlaχ* “сторож” буде *phúlakos*, а синтаксис вже повідомляє про вживання цих двох форм.

Проте це розрізнення ілюзорне: зміна форм іменника *phúlaχ* стає парадигмою відміни лише завдяки порівнянню функцій, властивих цим формам; з іншого боку, самі їхні функції належать до морфології лише за умови, що кожній з них відповідає визначений звуковий знак. Відміна — це ані перелік форм, ані ряд логічних абстракцій, але сполучення того й іншого (див. с. 130); форми та функції тісно пов’язані між собою, і роз’єднати їх досить важко, щоб не сказати — неможливо. З лінгвістичного погляду, морфологія не має реального й самостійного об’єкта; вона не може становити відмінну від синтаксису дисципліну.

Але з іншого боку, чи логічно усувати з граматики лексикологію? На перший погляд, слова, як вони увійшли до словника, начебто не дають підстав для їх граMATичного вивчення, яке звичайно зводиться до існуючих відношень між елементами. Однак ми відразу ж помічаємо, що чимало відношень можуть виражатися як словами, так і граMATичними засобами. Так, два різні латинські слова *fiō* “стаю” (= мене роблять) і *faciō* “роблю” протиставлені одне одному так само, як *dīcor* “про мене кажуть” і *dīcō* “кажу”, які становлять граMATичні форми одного слова; у російській мові розрізнення доконаного й недоконаного видів виражене граMATично у парі: *спросить* — *спрашивать* і лексично у парі: *скажут* — *говорить*. Прийменники звичайно відносять до граматики; однак складний прийменник *en considération de* “стосовно чогось” по суті своїй лексичний, адже слово *considération* “відношення” фігурує тут у своєму прямому значенні. Якщо порівняти грецьке *peithō* “переконую”: *peithomai* “слухаюсь” з французьким *je persuade* “переконую”: *j’obeis* “слухаюсь”, то ми побачимо, що в першому випадку протиставлення виражене граMATично, а в другому — лексично. Чимало відношень, виражених в одних мовах відмінками чи прийменниками, в інших мовах передаються складними словами, які значно ближчі до власне слів (франц. *royaume des cieux* і нім. *Himmelreich* “царство

небесне”), або похідними словами (франц. *moulin à vent* і польськ. *wiatr-ak* “вітряк”), або, нарешті, простими словами (франц. *bois de chauffage* “дрова” і рос. *дрова*, франц. *bois de construction* “будівельний ліс” і рос. *строевой лес*). Окрім того, відбувається постійна взаємозаміна простих слів і складних мовних виразів (пор. *зважувати* і *брати до уваги*, *помститися* і *вчинити помсту*).

Отже, ми бачимо, що з погляду функції лексичний факт може ототожнюватися з фактом синтаксичним. З іншого боку, будь-яке слово, що не є простим і подільним елементом, істотно не відрізняється від члена речення, тобто від синтаксичного факту; порядок розташування елементів речення, тобто членів речення, підлягає тим самим основним принципам, що й утворення словосполучень зі слів.

Підсумовуючи викладене, можна сказати, що традиційний поділ граматики практично прийнятний, але не відповідає природному поділу і не спирається на логічний зв'язок. Граматика має будуватися на інших, ґрунтовніших принципах.

§ 2. Раціональний поділ граматики

Взаємопроникнення морфології, синтаксису і лексикології пояснюється, по суті, тотожним характером усіх синхронічних фактів. Між ними не може бути жодної наперед окресленої межі. Лише встановлене вище розрізнення між синтаксичними й асоціативними відношеннями може правити за природну підставу класифікації, що здатна розглядатися як основа всієї граматичної системи.

Все, в чому виявляється певний стан мови, треба вміти звести до теорії синтагм і теорії асоціацій. Деякі частини традиційної граматики, здається, вже зараз можна розподілити за цими двома розділами: словозміна — це, звичайно, типовий приклад асоціації форм у свідомості мовців, з іншого боку, синтаксис, який, згідно з найуживанішим визначенням, трактується як теорія словосполучень, входить до синтагматики, адже словосполучення завжди передбачають щонайменше дві розподілені у просторі оди-

ниці. Не всі факти синтагматики входять до синтаксису, але всі факти синтаксису належать синтагматиці.

На прикладі будь-якого розділу граматики можна показати важливість розгляду кожного питання під цим подвійним кутом зору. Так, поняття слова ставить дві різні проблеми, залежно від того, чи розглядаємо ми його асоціативно чи синтагматично; французький прикметник *grand* “великий” в синтагмі з'являється у двох різновидах (*œ grā garsō* “*un grand garçon*” і *œ grāt afa* “*un grand enfant*”), а в асоціативному ряду — в інших двох (чоловічий рід *grā* “*grand*”, жіночий рід *grād* “*grande*”).

Отже, треба вміти зводити кожний акт до його ряду, синтагматичного чи асоціативного, і погоджувати цілий зміст граматики з її двома природними осями; лише такий розподіл показав би нам, що треба змінити у звичайних рамках синхронічної лінгвістики. Звичайно, ми не можемо зараз приступити до цієї справи, тож обмежимося лише встановленням найзагальніших принципів.

РОЛЬ АБСТРАКТНИХ СУТНОСТЕЙ У ГРАМАТИЦІ

Ми ще не розглянули один важливий пункт, який переконливо свідчить про необхідність вивчати кожне граматичне питання з двох описаних вище точок зору. Йдеться про абстрактні сутності в граматиці. Розгляньмо їх спочатку з асоціативного боку.

Асоціювати дві форми — це означає не лише усвідомлювати, що вони мають дещо спільне, але й розрізнити природу відношень, які керують цими асоціаціями. Так, мовці усвідомлюють, що відношення між *enseigner* “викладати” і *enseignement* “викладання” або *juger* “судити” і *jugement* “суд” не тотожне тому відношенню, яке вони констатують між *enseignement* і *jugement* (див. с. 159). Саме тут система асоціацій і пов'язується з граматичною системою. Можна вважати, що сума усвідомлених і методичних класифікацій, зроблених граматистом, який вивчає певний стан мови без залучення історії, має збігатися з сумою асоціацій, усвідомлених чи ні, здійснюваних у мовленні. Саме ці асоціації фіксують у нашій свідомості гнізда слів, парадигми словозміни, морфологічні елементи: корені, суфікси, закінчення тощо (див. с. 233).

Та чи лише матеріальні елементи виділяє асоціація? Звичайно, ні! Ми вже бачили, що асоціація зближує лише ті слова, які пов'язані між собою за змістом (пор. *enseignement* “викладання”, *apprentissage* “навчання”, *éducation* “освіта”). Так само повинно бути і в граматиці; візьмімо три латинські форми родового відмінка: *domin-ī* “господаря”, *rēg-is* “царя”, *ros-ārum* “троянд”. У звучанні цих трьох закінчень немає нічого спільного, що давало б підстави для асоціації, проте вони пов'язані спільною для них вартістю, яка й диктує тотожне вживання. Цього досить для створення асоціації без усякої матеріальної опори, і власне в такий спосіб саме поняття родового відмінка отримує своє місце в мові. Цілком аналогічно

закінчення *-us*, *-ī*, *-ō* та ін. (в *dominus*, *dominī*, *dominō* тощо) пов'язуються у свідомості й породжують загальніші поняття відмінка і відмінкового закінчення. Асоціації такого роду, але ще ширші, поєднують усі іменники, всі прийменники тощо і приводять до поняття частин мови.

Все це існує в мові, але у вигляді абстрактних сутностей: вивчати їх нелегко, оскільки не можна знати достеменно, чи заходить свідомість мовців настільки ж далеко, як і аналіз граматиста. Однак найважливіше полягає в тому, що абстрактні сутності, кінець кінцем, завжди ґрунтуються на сутностях конкретних. Жодна граматична абстракція неможлива без цілої низки матеріальних елементів, використовуваних нею як субстрат, і до яких, врешті-решт, завжди доводиться повертатися.

Станьмо тепер на синтагматичну точку зору. Мовну вартість синтагми часто пов'язують з порядком її елементів. Аналізуючи синтагму, мовець не обмежується виділенням її частин; він встановлює, крім того, певний порядок їх чергування. Значення французького слова *désir-eux* “бажаючий” або латинського *signi-fer* “прапорonosець” залежить від взаємного розташування елементів нижчого рівня: не можна сказати *eux-désir* “ючий-бажа” або *fer-signum* — “носець-прапоро”. Мовна вартість може навіть зовсім не мати вираження в конкретному елементі (такому, як *-eux* або *-fer*), а визначатися лише порядком членів синтагми. Так, наприклад, у французькій мові словосполучення *je dois* “я мушу” і *dois-je?* “чи я мушу?” мають різні значення, що цілком залежить від порядку слів. Певне поняття може виражатися в одній мові послідовністю слів, а в іншій — одним або декількома словами; в таких синтагмах, як *gooseberry wine* “агрусовий сидр”, *gold watch* “золотий годинник” тощо, англійська мова виражає лише порядком слів ті відношення, які сучасна французька позначає прийменниками: *vin de groseilles*, *montre en or*. У свою чергу, в сучасній французькій поняття прямого додатка виражається виключно розташуванням іменника після перехідного дієслова (пор. *je*

cueille une fleur “я зриваю квітку”), тоді як латинь та інші мови вживають для цього знахідний відмінок з особливими закінченнями. Та коли порядок слів, без сумніву, становить абстрактну сутність, то не меншою мірою правильно й те, що вона зобов'язана своїм існуванням конкретним одиницям, які містять її у собі й розгортаються в одному вимірі саме в такій послідовності. Було б помилковим вважати, що поза цими матеріальними одиницями, розміщеними в просторі, існує якийсь безтілесний синтаксис. Англійське *the man I have seen* “людина, яку я бачив” показує нам синтаксичне явище, що на перший погляд виражається займенником *que*. Однак це помилкове уявлення, бо щось може виражатися через ніщо, виникає власне через порівняння з фактами французького синтаксису; насправді цю мовну вагність створюють розташовані в певному порядку матеріальні елементи. Обговорювати питання синтаксису поза сукупністю конкретних слів не можна. Проте саме той факт, що ми розуміємо такі мовні послідовності (як, наприклад, наведений англійський вираз), доводить, що цей послідовний ряд слів адекватно виражає думку.

Матеріальний елемент існує завдяки своєму сенсу, завдяки функції, яку він отримує; цей принцип особливо важливий для виділення простих елементів, оскільки може здатися, що вони існують завдяки своїй матеріальності, що, наприклад, *aimer* “кохати” існує нібито лише завдяки складовим звукам. І навіпаки, як ми щойно бачили, сенс і функція завжди спираються на якусь матеріальну форму; і якщо ми сформулювали цей принцип стосовно довших синтагм або синтаксичних конструкцій, то це лише через те, що існує тенденція вбачати в них нематеріальні абстракції, завислі десь понад членами речення. Обидва ці принципи, доповнюючи один одного, відповідають нашим твердженням про розмежування одиниць.

Частина третя ДІАХРОНІЧНА ЛІНГВІСТИКА

Розділ I

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Діахронічна лінгвістика вивчає відношення не між елементами певного стану мови, що співіснують між собою, а між послідовними елементами, які змінюють один одного в часі.

Справді, абсолютної нерухомості не існує (див. с. 98); всі сторони мови зазнають змін; кожному періоду відповідає більш або менш помітна еволюція. Вона може бути різною щодо темпу та інтенсивності, але самому принципу це не шкодить, потік мови тече в часі безупинно, а як він тече — спокійно чи бурхливо — це питання другорядне.

Правда, ця безперервна еволюція часто схована від нас через те, що ми зосереджуємося на літературній мові; як побачимо згодом (див. с. 245), літературна мова нашаровується на народну, тобто природну, мову і стає підвладною вже іншим умовам існування. Від часу свого формування літературна мова в цілому виявляє достатню сталість і прагне залишатися тою ж самою самій собі, а її залежність від письма зумовлює ще більшу її стабільність. Таким чином, літературна мова не може правити за взірць мінливості природних мов, вільних від будь-якої літературної регламентації.

Об'єктом діахронічної лінгвістики є передусім фонетика, причому вся фонетика в цілому. Справді, еволюція звуків несумісна з поняттям “стану”; порівняння фонем або фонетичних груп з тим, чим вони були раніше, зводиться до встановлення діахронічного факту. Попередня епоха може бути більш-менш близькою, але коли вона зливається з наступною, то фонетичному явищу немає місця: залишається лише опис звуків певного стану мови, а це вже царина фонології.

Діахронічний характер фонетики добре узгоджується з тим принципом, що ніщо фонетичне не є значущим або граматичним у повному розумінні цього слова (див. с. 31). При вивченні історії звуків слова можна, нехтуючи його значенням, розглядати лише його матеріальну оболонку, тобто членувати слово на звукові відрізки безвідносно до того, мають вони значення чи ні. Можна, наприклад, вивчати, в що переходить в аттичному діалекті давньогрецької мови сполучення звуків *-ewo-*, не пов'язане з жодним сенсом. Якби еволюція мови зводилася лише до еволюції звуків, протиставлення об'єктів обох частин лінгвістики негайно стало б очевидним: ми б ясно побачили, що діахронічне рівноцінне неграматичному, а синхронічне — граматичному.

Але хіба лише звуки можуть змінюватися в часі? Змінюють своє значення слова, еволюціонують граматичні категорії; можна побачити, що деякі з них зникають разом з формами, які їх виражали (наприклад, двоїна в латині). А якщо всі факти асоціативної і синтагматичної синхронії мають свою історію, тож як тоді зберегти абсолютне розрізнення діахронії та синхронії? Це дуже важко зробити, коли вийти за межі чистої фонетики.

Зауважимо, однак, що чимало змін, які вважають граматичними, зводяться до фонетичних. Утворення в німецькій мові граматичного типу *Hand: Hände* замість *hant: hanti* (див. с. 107) повністю пояснюється фонетичним фактом. Так само фонетичний факт лежить в основі таких складних слів, як *Springbrunnen* “фонтан”, *Reitschule* “школа верховної їзди” тощо. У давньоверхньонімецькій мові перший елемент у словах такого типу був не дієслівним, а іменним: *beta-hūs* означало “дім молитви”, однак, коли внаслідок фонетичного розвитку кінцева голосна відпала (*beta* → *bet-* тощо), встановився семантичний контакт з дієсловом (*beten* “молитися” тощо), і *Bethaus* стало означати “дім, де моляться; молитовний дім”.

Щось цілком подібне сталося і в тих складних словах, які у давньогерманській мові утворювалися зі словом *lich* “зовнішній вигляд” (пор. *mannlich* “той,

що має чоловічий вигляд”, *redolich* “той, що має розумний вигляд”). Тепер у численних прикметниках (пор. *verzeihlich* “пробачний”, *glaublich* “імовірний” тощо) *-lich* стало суфіксом, який можна порівняти з французьким суфіксом *-able* в словах *pardonn-able* “пробачний”, *croy-able* “імовірний” тощо; одночасно змінилася інтерпретація першого елемента: тут вбачають уже не іменник, а дієслівний корінь; річ у тім, що в певних випадках внаслідок падіння кінцевої голосної першого елемента (напр., *redo-*, *red-*) він збігся з дієслівним коренем (*red-* від *reden*).

Так, *glaub-* у слові *glaublich* ближче до *glauben* “вірити”, аніж до *Glaube* “віра”, а *sichtlich* “видимий”, всупереч відмінності кореня, пов'язується вже з *sehen* “бачити”, а не з *Sicht* “вигляд”.

В усіх цих випадках, і в багатьох інших однотипних, відмінність обох планів очевидна; про це слід пам'ятати, аби легковажно не стверджувати, що хтось вивчає історичну граматику, коли в дійсності він спочатку рухається в діахронічній площині, тобто аналізує фонетичні зміни, а потім — в синхронічній, тобто розглядає наслідки, які звідси випливають. Але це обмеження не усуває всіх труднощів. Еволюція будь-якого граматичного факту, асоціативної групи або синтагматичного типу незрівняна з еволюцією звука. Вона не є простим явищем; вона розкладається на безліч окремих фактів, серед яких лише частину можна віднести до фонетики. У генезисі такого словосполучення, як французький майбутній час *prendre ai*, що перетворилося на *prendrai* “візьму”, розрізняють принаймні два факти: психологічний — синтез двох поняттєвих елементів, і фонетичний, залежний від першого, — зведення двох наголосів до одного (*prendre ai* → *prendrai*).

Дієвідміна германського сильного дієслова (тип сучасного німецького *geben* “давати”: *geben, gab, gegeben* тощо; пор. грецьке *λείρω* “залишаю”: *λείρω, έλιπον, έλεοιρα* тощо), значною мірою ґрунтується на аблауті голосних основи. Ці чергування (див. с. 197), система яких була спочатку досить простою, безперечно, виникли внаслідок дії суто фонетичного чинника; але

для того, щоб ці протиставлення отримали функціональне навантаження, необхідно було, щоб первісна система дієвідміни спростилась через цілу низку різних перетворень: зникнення численних різновидів форм теперішнього часу і пов'язаних з ними змістових нюансів, зникнення імперфекта, майбутнього часу, аориста, зникнення подвоєння у перфекті тощо. Ці зміни, які не мають нічого власне фонетичного, зменшили кількість форм дієвідміни, а чергування основ отримало першорядну змістову вартість. Можна, наприклад, твердити, що протиставлення *e : a* вагомніше в *geben*: *gab*, ніж протиставлення *e : o* в грецькому *leipō*: *leloipa* через відсутність подвоєння у німецькому перфекті.

Отож, хоча фонетика весь час якось і втручається в еволюцію, вона все ж не може її пояснити до кінця; коли ж відкинути фонетичний чинник, ми отримаємо залишок, що, здається, виправдовує поняття "історія граматики"; ось тут і прихована справжня трудність; розрізнення між діяхронічним і синхронічним, — якого слід дотримуватись, — вимагало б досить складних пояснень, що виходить за межі цього курсу¹.

Далі ми послідовно розглянемо фонетичні зміни, чергування і факти аналогій, а наприкінці торкнемося коротко народної етимології та аглютинації.

¹ До цього зовнішнього дидактичного міркування можна, напевно, додати й інше: Ф. де Сосюр ніколи не торкався у своїх лекціях лінгвістики мовлення (див. с. 31 і далі). Ми пам'ятаємо, що нова норма завжди починається з низки індивідуальних фактів (див. с. 125). Можна було б погодитися з тим, що автор відмовляє їм у статусі граматичних фактів у тому розумінні, що ізольований акт принципово чужий для мови та її системи, яка залежить лише від сукупності колективних звичок. Оскільки факти стосуються мовлення, вони становлять лише спеціальні й зовсім випадкові засоби використання вже встановленої системи. Лише тоді, коли якась новація, часто повторюючись, фіксується в пам'яті і входить у систему, вона призводить до порушення рівноваги мовних вартостей, і мова *ipso facto* і спонтанно виявляється зміненою. До граматичної еволюції можна застосувати сказане на с. 31 і 109 про еволюцію фонетичну: її перебіг відбувається поза системою, бо остання недосяжна для спостереження у розвитку; вона постає перед нами щораз іншою. А втім, спроба пояснити це місце "Курсу" являє собою лише наше припущення. — *Прим. вид.*

ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ

§ 1. Абсолютна регулярність фонетичних змін

Як ми вже бачили (с. 120), фонетичних змін зазнають не слова, а звуки. Змінюється лише фонема: це окрема подія, як і всі діяхронічні події; але внаслідок неї зазнають таких же змін усі слова, в яких зустрічається дана фонема; саме в цьому розумінні фонетичні зміни абсолютно регулярні.

В німецькій мові всі *i* перейшли в *ei*, а потім в *ai*: *wīn*, *trīben*, *līhen*, *zīt* → *Wein* "вино", *treiben* "гнати", *leihen* "позичити", *Zeit* "час"; всі *ū* перейшли в *au*: *hūs*, *zūn*, *rūch* → *Haus* "дім", *Zaun* "паркан", *Rauch* "дим"; так само *ü* стали *eu*: *hūsir* → *Hauser* "будинки" тощо. І навпаки, дифтонг *ie* перейшов в *i*, яке й досі пишеться, як *ie*: пор.: *biegen* "гнути", *lieb* "милий", *Tier* "тварина". Паралельно всі *uo* перейшли в *ū*: *muot* → *Mut* "мужність" тощо. Будь-яке *z* (див. с. 51) дало *s* (пишеться *ss*): *wazer* → *Wasser* "вода", *fliezen* → *fliessen* "текти" тощо. Будь-яке *h* між голосними зникло: *līhen*, *sehen* → *leien* (пишеться *leihen*) "позичати", *seen* "бачити" (пишеться *sehen*). Будь-яке *w* стало губно-зубним *v* (пишеться *w*): *wazer* → *wast* (пишеться *Wasser*) "вода".

У французькій мові будь-яке пом'якшене *l* дало *j* (йот): *piller* "грабувати", *bouillir* "кипіти" (вимовляється *pije*, *bujir* тощо).

В латині інтервокальне *s* дало *r*: **genesis* → *generis*, **asēna* → *arēna* тощо.

Будь-яка фонетична зміна, якщо її розглядати в правильному світлі, може підтвердити цілковиту регулярність цих перетворень.

§ 2. Умови фонетичних змін

Попередні приклади свідчать, що фонетичні явища далеко не завжди абсолютні й найчастіше залежать

від певних умов: інакше кажучи, зазнає зміни не фонологічний тип, а фонема така, якою вона з'являється за певних умов, визначених оточенням, наявністю або відсутністю наголосу тощо. Саме так, наприклад, *s* перейшло в латині в *τ* лише між голосними і в деяких інших позиціях; деінде воно зберігається (пор. *est, senex, equos*).

Абсолютні зміни надзвичайно рідкісні; часто вони видаються абсолютними лише завдяки тому, що їх зумовленість або неявна, або надто загальна; так, у німецькій мові *i* переходить в *ei, ai* — але тільки в наголошеному складі; індоєвропейське k_1 у германських мовах дає *h* (пор. *i.-e.* k₁olsom*, лат. *collum*, нім. *Hals* “шия”) — однак після *s* ця зміна не відбувається (пор. грецьке *skōtos* “пітьма”, гот. *skadus* “тінь”).

Зрештою, поділ фонетичних змін на абсолютні й відносні ґрунтується на поверховому погляді на речі; раціональніше говорити, як це стає дедалі більше прийнятним, про спонтанні та комбінаторні фонетичні явища. Фонетичні зміни вважаються спонтанними, коли вони викликані внутрішньою причиною, і комбінаторними, коли вони виникають завдяки поєднанню з однією чи кількома іншими фонемами. Так, перехід індоєвропейського *o* в германське *a* (пор. гот. *skadus* “тінь”, нім. *Hals* “шия” тощо) — це факт спонтанний. Германські мутації приголосних (так звані “*Lautverschiebungen*”) — це також приклад спонтанної зміни: так, індоєвропейське k_1 дає *h* у протогерманській мові (пор. лат. *collum* “шия” і гот. *hals* “шия”), прагерманське *t*, яке залишилося в англійській мові, у верхньонімецькій мові перейшло в *z* (вимовляється *ц*) (пор. гот. *taihun*, англ. *ten*, нім. *zehn* “десять”). Навпаки, перехід латин. *ct, pt* в іт. *tt* (пор. *factum* → *fatto* “зроблений”, *captivum* → *cattivo* “поганій”) являє собою факт комбінаторний, оскільки перший елемент уподібнюється до другого. Німецький умлаут викликаний також зовнішньою причиною, а саме — наявністю *i* в наступному складі: *gast* не змінюється, тоді як *gasti* дає *gesti, Gaste*.

Зазначимо, що в першому і другому випадках наслідок не відіграє жодної ролі, і неважливо, виникає

зміна чи ні. Якщо, наприклад, порівняти гот. *fisks* “риба” з лат. *piscis* “риба” і гот. *skadus* “тінь” з грец. *skōtos* — “пітьма”, то ми побачимо в першому випадку збереження *i*, а в другому — перехід *o* в *a*; з цих двох звуків перший — *i* — залишився таким, яким і був, другий — *o* — змінився; однак істотно, що і збереження, і зміна сталися самі собою, тобто спонтанно.

Якщо фонетичний факт комбінаторний, то він завжди чимось зумовлений, якщо ж він спонтанний, то не обов'язково абсолютний, бо може зумовлюватися негативно, тобто відсутністю певних чинників зміни. Так, індоєвропейське k_2 у латині спонтанно переходить у *qu* (пор. *quattuor* “чотири”, *inquitina* “помешкання”), але якщо за ним ще йде, наприклад, *o* або *u* (пор. *cottidie* “щоденно”, *colo* “обробляю”). Так само збереження *i.-e. i* у гот. *fisks* і под. пов'язане з такою умовою: за *i* не повинно йти *τ* або *h*, бо інакше *i* дасть *e* (пишеться *ai*) пор. *waig* = лат. *vir* “чоловік” і *maihstus* = нім. *Mist* “гній”).

§ 3. Питання методу

При формулюванні фонетичних явищ слід враховувати вищевказані відмінності, інакше факти поставляють у неправильному світлі.

Ось декілька прикладів таких неточностей. Згідно з колишнім формулюванням закону Вернера, “в германській мові будь-яке непочаткове *ř* ставало *d*, якщо за ним ішов наголос”: пор., з одного боку, **fařer* → **fader* (нім. *Vater* “батько”), **liřumē* → **lidumē* (нім. *litten* “страждали”), але з іншого боку, **řris* (нім. *drei* “три”), **brōřer* (нім. *Bruder* “брат”), **liřo* (нім. *leide* “страждаю”), де *ř* зберігається. Таке формулювання приписує наголосу активну роль і впроваджує обмежувальну умову стосовно початкового *ř*. У дійсності ж тут відбувається зовсім інше явище: в германській, як і в латині, *ř* тяжіло до спонтанного озвучення всередині слова; перешкодити цьому міг лише наголос на попередній голосній. Отже, виходить, що все навпаки: факт цей спонтанний, а не

комбінаторний, і наголос тут перешкода, а не спонукальна причина. Закон слід сформулювати так: "Будь-яке *h* всередині слова переходило в *ĥ*, якщо цьому не перешкоджав наголос на попередній голосній". Для того щоб розрізняти явища спонтанні й комбінаторні, слід проаналізувати фази перетворення і не приймати опосередкований результат за безпосередній. Так, для пояснення ротацізму (пор. лат. **genesis* → *generis*) буде неточним твердити, нібито *s* між двома голосними дало *r* з тої причини, що *s* глухе ніколи не може відразу перейти в *r*. Насправді мали місце дві події: *s* перейшло в *z* внаслідок комбінаторної зміни, а *z*, що не збереглося у звуковій системі латині, було замінене досить близьким звуком *r* — а це вже спонтанна зміна. Отже, раніше внаслідок помилкового погляду в одному явищі змішували два різні факти; помилка полягала в тому, що, з одного боку, опосередкований наслідок було прийнято за безпосередній (*s* → *z* замість *z* → *r*), а з іншого боку, все явище вважали комбінаторним, тоді як комбінаторною є лише його перша частина. Це так само, як твердити, нібито у французькій мові *e* перейшло в *a* перед носовим приголосним. У дійсності, спочатку сталася комбінаторна зміна, тобто назалізація *e* перед *n* (пор. лат. *ventum* "вітер" → франц. *vēnt*, лат. *fēmina* "жінка" → фр. *femə* → *fēmə*), а потім спонтанна зміна *ē* на *ā* (пор. *vānt*, *fātə*, тепер *va*, *fat*). Даремно було б заперечувати, що це могло статися лише перед носовою приголосною: справа не в тому, аби знайти причину назалізації *e*, а в тому, щоб з'ясувати, спонтанним чи комбінаторним є перехід *ē* в *ā*.

Найсерйозніша методологічна помилка, про яку необхідно тут згадати, хоч вона і не пов'язана з вище викладеними принципами, полягає в тому, що фонетичний закон формулюють у теперішньому часі, немовби охоплені ним факти існували раз і назавжди, тоді як насправді вони виникають і зникають у певному проміжку часу. Це справжнє безладдя, бо в такий спосіб усувається будь-яка хронологічна послідовність подій. Ми вже про це говорили (с. 124 і

далі). коли аналізували низку послідовних явищ, які пояснюють пару *trikhes* : *triksi*. Коли говорять: "s у латині переходить в r", то цим прагнуть переконати, нібито ротацізм впливає з самої природи мови, але через це опиняються в безвиході перед такими винятками, як *causa* "причина", *rīsus* "сміх" тощо. Лише формулювання "інтервокальне латинське s у певний період перейшло в r" дозволяє припустити, що в той момент, коли s переходило в r, слова *causa*, *rīsus* і под. ще не мали інтервокального s і були захищені від зміни; справді, тоді ще казали *caussa*, *rīssus*. Саме з тієї ж причини слід казати: "в іонічному діалекті давньогрецької мови ā перейшло в ē (пор. *māter* → *mētēr* "мати"), бо інакше не можна пояснити такі форми, як *pāsa* "вся", *phāsi* "вони говорять" тощо (які в епоху зміни звучали ще як *pansa*, *phansi* тощо).

§ 4. Причини фоетичних змін

Пошук причин фонетичних змін становить одну з найскладніших проблем лінгвістики. Було запропоновано декілька пояснень, але жодне не висвітлює цього питання повністю.

1. Гадали, що схильності, які визначають напрям фонетичних змін, закладені в расових особливостях мовців. Але тут виникає запитання до порівняльної антропології: хіба мовленнєвий апарат у різних рас відмінний? Ні, не більше, ніж у різних індивідів. Так, наприклад, негр, який живе у Франції від свого народження, говорить французькою так само добре, як і місцеві мешканці. Крім того, коли вживають такі вирази, як "органи мовлення італійців" або "вуста германців цього не допускають", то існує ризик подати суто історичний факт як постійну характеристику. Ця помилка подібна до тієї, яку роблять при формулюванні фонетичного явища в теперішньому часі; твердити, що мовленнєві органи іонійських греків чужі для ā і через те змінюють його на ē, так

само помилково, як казати, що в іонічному діалекті давньогрецької мови \bar{a} “переходить” в \bar{e} .

Мовленнєві органи іонійців зовсім не відмовлялися вимовляти \bar{a} , і в деяких випадках вони допускають цей звук. Отже, справа тут не в антропологічній нездатності, а в зміні артикуляційних навичок. Так і латинь, не зберігши інтервокальне s (**genesis* → *genetis*) згодом знову запроваджує цей звук (пор. **rissus* → *rissus*); ці зміни вказують на відсутність у римлян сталої схильності до певної артикуляційної навички.

Звичайно, кожний народ у певну епоху виявляє загальну спрямованість фонетичних змін; монофтонгізація дифтонгів у сучасній французькій є проявом сталої тенденції; однак у політичній історії теж можна знайти аналогічні загальні течії, не ставлячи під сумнів їхню суто історичний характер і не пояснюючи їх безпосереднім впливом раси.

2. Фонетичні зміни часто розглядали як результат пристосування до природних і кліматичних умов. Деякі північні мови нагромаджують приголосні, деякі південні мови ширше вживають голосні, чим і пояснюється їхня гармонійність. Звичайно, на мову можуть впливати і клімат, і умови життя, однак при детальнішому розгляді проблема ускладнюється: поряд із скандинавськими мовами, так багатими на приголосні, саамська і фінська мови рясніють голосними навіть більше, ніж італійська. Зазначимо також, що нагромадження приголосних у сучасній німецькій мові є в багатьох випадках зовсім новий факт, викликаний випадінням голосних у позиції після наголосу; деякі діалекти південної частини Франції допускають скупчення приголосних частіше, ніж північні французькі діалекти; у сербській мові їх виявляється стільки ж, як і в московській російській тощо.

3. Інколи посилаються на закон найменшого зусилля, згідно з яким дві артикуляції замінюються одною, важка артикуляція — легшою. Що б там не казали про цю точку зору, вона заслуговує на розгляд: деякою мірою вона може з'ясувати причину явища або

принаймні вказати правильний напрямок для її пошуків.

Закон найменшого зусилля, здається, пояснює деякі випадки: перехід змичного приголосного в спірант (лат. *habere* → франц. *avoir* “мати”), масове випадіння кінцевих приголосних у багатьох мовах, явища асиміляції (наприклад, *ly* → *ll*, **alyos* → грец. *allos* “інший”, *tn* → *nn*, **atnos* → лат. *annus* “рік”), монофтонгізацію дифтонгів, яка становить лише окремих випадок асиміляції (напр., *ai* → ϵ , франц. *maizōn* → *mēzō* “будинок” (пишеться *maison*) тощо).

Однак тут можна навести стільки ж випадків, коли відбувається якраз протилежне. Монофтонгізації можна протиставити, наприклад, зміну \bar{i} , \bar{u} , \bar{y} на *ei*, *ai*, *eu* в німецькій мові. Якщо твердити, що скорочення \bar{a} , \bar{e} в \bar{a} , \bar{e} в слов'янських мовах викликане діями закону найменшого зусилля, то протилежне явище, наявне у німецькій мові, слід визнати проявом найбільшого зусилля (*fāter* → *Vāter* “батько”, *gēben* → *gēben* “давати”). Якщо вважати, що дзвінка вимовляється легше, ніж глуха (пор. *opera* “праці” → пров. *obra* “праця”), то протилежний випадок має бути проявом найбільшого зусилля; а втім в іспанській мові \bar{z} перейшло в χ (пор. *hiço* “син” (пишеться *hijo*), а в германських мовах *b*, *d*, *g* дали відповідно *p*, *t*, *k*). Якщо втрата придихання (пор. і.-е. **bherō* → герм. *beran* “нести”) розглядається як зменшення зусилля, то що тоді казати про німецьку мову, в якій придихання з'являється там, де раніше його не було (*Tanne* “ялинка”, *Pute* “індикка” тощо вимовляються як *Thanne*, *Phute* тощо)?

Ці зауваження не мають на меті спростувати запропонований розв'язок питання про причини фонетичних змін. Насправді для кожної мови просто неможливо визначити, що в ній вимовляється важче, а що легше. Коли теза про те, що скорочення звука відповідає меншому зусиллю щодо тривалості, слухна, то не менш правильним буде і твердження про те, що недбала вимова спричиняється до подовження голосних і що вимова коротких голосних вимагає

більшої уваги. Таким чином, допускаючи різні схильності, можна подати два протилежні факти в однаковому світлі. У випадку, коли *k* переходить в *tʃ* (пор. лат. *cedere* → іт. *cedere* “поступатися”), може видатися, що відбувається збільшення зусилля, якщо враховувати лише крайні точки цієї зміни; однак таке враження може змінитися, коли відновити ланцюжок перетворень: *k* стає палатальним *k'* внаслідок асиміляції з наступною голосною; *k'* переходить в *kj*, причому вимова від цього не ускладнюється, бо обидва колишні складники *k'* чітко розмежовуються в *kj*; і потім *kj* переходить в *tj*, *tʃ'*, *tʃ* — і весь цей ланцюжок ілюструє зменшення зусиль. Тут перед нами відкривається широке поле для досліджень, які для повноти мають врахувати і фізіологічну точку зору (питання артикуляції), і психологічну (питання уваги).

4. В останні роки поширилася думка, нібито зміни у вимові пояснюються нашим фонетичним вихованням у дитинстві. Лише після численних спроб, помилок і виправлень дитині вдається вимовляти те, що вона чує навколо себе; отже, тут і має критися джерело фонетичних змін; деякі не виправлені в дитинстві неточності у вимові індивіда залишаються і закріплюються потім у вимові молодшого покоління. Наші діти часто вимовляють *t* замість *k*, однак в історії наших мов відповідної фонетичної зміни немає. Цього не можна сказати про деякі інші відхилення від норм: у Парижі багато дітей вимовляють *fl'eur*, *bl'anc* з пом'якшеним *l*; але якраз внаслідок аналогічного процесу лат. *florem* перейшло в італійській мові у *fl'ore*, потім у *fiore* “квітка”.

Ці спостереження заслуговують на увагу, однак проблеми не з'ясовують; і дійсно, ми не можемо зрозуміти, чому певне покоління людей утримує лише певні не виправлені в дитинстві неточності, а не якісь інші, так само природні. Вибір помилкових вимов виявляється, отже, довільним і раціонально не обгрунтованим. До всього, чому саме певне явище прокладає собі шлях власне тепер, а не раніше?

Зрештою, це зауваження стосується і всіх названих причин фонетичних змін, коли визнати ефективність їхньої дії. Вплив клімату, расова схильність, тенденція до найменшого зусилля існують постійно або принаймні довго, — тоді чому ж вони діють лише час від часу, то в одній точці фонологічної системи, то в іншій? В історичній події повинна існувати причина, що її зумовила, — проте ми так і не знаємо, що ж саме в кожному випадку спонукає до зміни, причина якої в загальному вигляді існує вже віддавна. Але це, власне, питання і слід з'ясувати.

5. Інколи однією з причин вважають загальні умови існування певного народу в даний історичний момент. Мови можуть переживати більш або менш бурхливі епохи: такі епохи прагнуть пов'язати з неспокійними часами зовнішньої політичної історії і встановити, таким чином, зв'язок між політичною нестабільністю і нестабільністю мови. Зробивши це, вважають, ніби до фонетичних змін можна застосовувати висновки, зроблені щодо мови взагалі. Посилаються, наприклад, на той факт, що найбільші зміни в латині в період її перетворення в романські мови збігаються з досить неспокійною епохою варварських навал. Аби не заплутатися в цьому питанні, слід брати до уваги такі два положення:

а. Політична стабільність впливає на мову зовсім не так, як політична нестабільність; тут немає ніякої симетрії. Коли політична рівновага уповільнює розвиток мови, то йдеться про позитивну, хоча й зовнішню, причину, тоді як політична нестабільність, з протилежним ефектом, може діяти лише негативно. Нерухомість або відносна фіксованість певної мови може впливати із зовнішніх щодо мови явищ (вплив королівського двору, шкільної освіти, діяльності академії, писемності тощо), яким, у свою чергу, сприяє суспільна й політична рівновага. І навпаки, коли якийсь зовнішній струє в історії народу прискорює еволюцію мови, то це пояснюється тим, що мова знову віднайшла стан свободи і продовжує свою нормальну течію. Викликана зовнішніми явищами неру-

хомість латині в класичну епоху не може порівнюватися з її пізнішими змінами, оскільки ці зміни виникли самі по собі через відсутність певних зовнішніх чинників.

6. Тут ідеться лише про фонетичні явища, а не про всілякі інші мовні зміни. Ще можна погодитися, що названі причини зумовлюють граматичні зміни; факти граматики якоюсь стороною завжди пов'язані з думкою і чутливіші до зовнішніх потрясінь, адже вони безпосередньо впливають на свідомість людей. Однак ніщо не дає нам права стверджувати, нібито на бурхливі часи історії народу припадає прискорення фонетичних змін його мови.

Зрештою, неможливо назвати жодної епохи, — навіть серед тих, де мова штучно унеруховлена, — протягом якої не сталися б хоч якісь фонетичні зміни.

6. Існує також гіпотеза про “попередній мовний субстрат”: деякі зміни нібито є наслідком асиміляції прибульцями тубільного населення. Так, відмінність між *langue d'oc* (говірки Південної Франції) і *langue d'oïl* (говірки Північної Франції) немовби відповідає різній пропорції тубільного кельтського елемента в південній і північній частині Галлії; цією теорією намагалися також пояснити діалектні відмінності італійської мови, зводячи їх залежно від регіонів до лігурійського, етрусського та інших впливів. Передусім ця гіпотеза апелює до рідко спостережуваних обставин. Окрім того, слід уточнити, що саме мають на увазі, говорячи про мовний субстрат: чи не хочуть цим сказати, що, приймаючи нову мову, тубільці впроваджують до неї якісь свої артикуляційні навички? Коли так, то це досить природно й допустимо; коли ж і тут починають посилатися на невлесні чинники раси тощо, то ми знову стикаємося зі згаданими труднощами.

7. Останнє можливе пояснення, яке навіть і не заслуговує на цю назву, прирівнює фонетичні зміни до змін моди. Однак досі ще ніхто не зміг пояснити, чим же викликані зміни моди: відомо лише, що вони керуються законами наслідування, що їх досліджу-

ють численні психологи. В усякому разі, якщо це пояснення й не розв'язує даної проблеми, воно має ту перевагу, що робить її частиною ширшої проблеми: причина фонетичних змін може мати суто психічний характер. Таємницею залишається лише, де саме шукати відповідну точку наслідування — як для фонетичних змін, так і для змін моди.

§ 5. Необмеженість дії фонетичних змін

При оцінці меж впливу фонетичних змін стає очевидним, що вони безмежні й незліченні: інакше кажучи, неможливо передбачити, де вони припиняться.

Наївно вважати, що слово може змінюватися лише до певної межі, немовби в ньому самому є щось, здатне вберегти його від змін. Ця особливість фонетичних перетворень впливає з довільного характеру мовного знака, ніяк не пов'язаного зі значенням.

У кожний даний момент можна констатувати, що саме і до якої міри зазнало змін у звучанні слова, однак неможливо передбачити заздалегідь, наскільки це слово стало або ще стане невпізнаним.

Індоевропейське **aiwot* (пор. лат. *aevot*) “вічність” у германській мові перейшло в **aiwan*, **aiwa*, **aiw*, як і всі слова з цим закінченням; потім **aiw*, як і всі слова з цією групою звуків, стало в давньо-німецькій *ew* “вічність”, “час”; далі, оскільки будь-яке кінцеве *w* змінювалося на *o*, вийшло *eo*; *eo*, в свою чергу, перейшло в *eo*, *io* відповідно до інших, так само загальних законів; потім *io* дало *ie*, *je* і, кінець кінцем, стало в сучасній німецькій *jē* (пор. *das schönste, was ich je gesehen habe* “найпрекрасніше з того, що я будь-коли бачив”).

Якщо розглядати лише вихідну й кінцеву точки, слово в сучасному вигляді не має жодного з його первісних елементів; однак кожний етап, узятий окремо, абсолютно визначений і регулярний; крім того, кожний з них обмежений у своїй дії, але їх сукупність створює враження безмежної суми модифікацій. Подібні спостереження можна зробити на прикладі лат. *calidum* (зн. в. від *calidus* “теплій”), по-

рівнюючи його спочатку безпосередньо з тим, у що воно перейшло в сучасній французькій мові (fo, пишеться *chaud* “теплий”), а потім встановлюючи етапи: *calidum, calidu, caldu, cald, calt, tʃalt, tʃaut, ʃaut, ʃōt, ʃo*. Пор. також нар.-лат. **waidanju* → *gē* (пишеться *gain*) “виграш”, *minus* → *twē* (пишеться *moins*) “менше”, *hoc illi* → *wi* (пишеться *oui*) “так”.

Дія фонетичних змін безмежна й незліченна ще і в тому розумінні, що вона захоплює всі типи знаків, не розрізняючи прикметників, іменників, основ, суфіксів, закінчень тощо. А ригорі так воно й повинно бути, бо коли б сюди втрутилася граматика, фонетичне явище збіглося б із синхронічним явищем, що цілком неможливо. В цьому й полягає “сліпий” характер звукових змін.

Так, у грецькій мові *s* випало після *n* не лише в **khānses* “гуси”, **mēnses* “місяці” (звідки *khēnes, mēnes*), де воно не мало ніякої граматичної ролі, але і в дієслівних формах типу **etensa, ephansa* тощо (звідки *éteina, éphēna* тощо), де воно було ознакою аориста. В середньовісній німецькій мові післянаголосові голосні *i, e, ā, ō* збіглися в *e* (*gibil* → *Giebel* “фронтон, шпиль”, *meistar* → *Meister* “майстер”), хоча тембровою відмінністю характеризувалося багато закінчень; внаслідок цього, наприклад, форми знахідного відмінка однини *boton* “вісника, гінця” та родового — давального відмінка однини *boten* “віснику, гінцю” збіглися в *boten*.

Отже, якщо фонетичні явища не зустрічають будь-яких обмежень, вони повинні спричиняти глибокі потрясіння в граматичному організмі. Під цим кутом зору ми й почнемо їх зараз розглядати.

ГРАМАТИЧНІ НАСЛІДКИ ФОНЕТИЧНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ

§ 1. Розрив граматичного зв'язку

Першим наслідком фонетичної зміни є розрив граматичного зв'язку, що існує між двома або кількома словами. Це призводить до того, що слово вже не сприймається як похідне від іншого, наприклад:

лат. *mansiō* “житло” — **mansiōnāticus*

франц. *maison* “будинок” || *ménage* “господарство”.

Мовна свідомість вбачала раніше в **mansiōnāticus* слово, похідне від *mansiō*, однак згодом мінливості фонетичної долі їх роз'єднали. Інший приклад:

(*vervex* — *vervecārius*)

нар.-лат. *berbix* “баран” — *berbīcārius* “чабан”

франц. *brebis* “вівця” || *berger* “чабан”.

Такий розрив зв'язку, природна річ, позначається і на вартості; так, у деяких французьких говірках *berger* може означати “чередник”.

Ще інший приклад:

лат. *Gratiānopolis* “Граціанополь” — *gratiānopolitānus* “Граціанопільський округ”

франц. *Grenoble* “Гренобль” || *Grésivaudan* “Грезиводан”

лат. *decem* “десять” — *undecim* “одинадцять”

франц. *dix* “десять” || *onze* “одинадцять”.

Аналогічний випадок являє собою готське слово *bitan* “кусати” — *bitum* “ми кусали” — *bitr* “кусючий”, “гіркий”; внаслідок зміни *t* → *ts(z)*, з одного боку, і збереження групи *tr*, з іншого боку, в західногерманській виникло: *bīzan, bīzum* || *bitr*.

Фонетична еволюція розриває також колишній нормальний зв'язок між двома формами одного слова. Так, форми називного відмінка латинського *comes* “супутник” — знахідного відмінка *comiten* “супутника” переходять у давньофранцузькій у *siens* “граф” (прямий відмінок) || *comte* “графа” (непрямий відмінок); так само нар.-лат. *barō* “вільнонароджений” — *barōnet* “вільнонародженого” дають давньофранц.

ber “барон” || *baron* “барона”, лат. *presbiter* “старійшина”, “пресвітер” — зн. в. *presbiterum* “пресвітера” — давньофранц. *prestre* “священик” || *provoire* “священика”.

В інших випадках поділу зазнає флексія. В індоєвропейській мові всі форми знахідного відмінка характеризувалися кінцевим звуком — m^1 (**ek₁wom*, **owim*, **podm*, **māterm* тощо). У латині закінчення не зазнає жодних істотних змін; однак у грецькій мові досить різне трактування носового сонанта і носового консонанта породжує два ряди різних форм: *híppon* “коня”, *ó(w)in* “вівцю”: *póda* “ногу”, *mātera* “мати”. Знахідний відмінок множини являє собою щось подібне (пор. *híppous* “коней”, але *pódas* “ноги”)¹.

§ 2. Стирання складної будови слів

Інший граматичний наслідок фонетичної зміни полягає в тому, що стає неможливим виділити окремі змістові частини слова, які раніше брали участь у формуванні його системної вартості: слово стає неподільним цілим. Приклади: франц. *ennemi* “ворог” (пор. лат. *in-imīcus* “недруг” — *amīcus* “друг”), лат. *perdere* “губити” (пор. старіше *per-dare* — *dare* “давати”), *amicū* “огортаю” (замість **ambjacīō* — *jacīō* “кидаю, кладу”), нім. *Drittel* “третина” (замість *drit-teil* “треть частина” — *teil* “частина”).

Неважко помітити, що цей випадок зводиться до розглянутого в попередньому параграфі: відколи, наприклад, *ennemi* неподільне, то це означає, що його більше не можна зближувати, подібно до *in-imīcus*, з *amīcus*; формула

amīcus — *inimīcus*

ami || *ennemi*

цілком відповідає формулі:

mansiō — *mansiōnāticus*

maison || *ménage*.

Пор. ще *decem* — *undecim*: *dix* || *onze*

¹ Чи — n? Див. с. 117, прим. — Прим. вид.

Прості форми класичної латини *hunc* “цей”, *hunc* “це”, *hāc* “тут” тощо, які походять від *hōn-se*, *hān-se*, *hā-se*, за свідченням епіграфічних пам’яток, виникли внаслідок аглютинації займенника з часткою *-se*; раніше можна було зблизити *hōn-se* тощо з *es-se*, але згодом це стало неможливим, оскільки *-e* фонетично відпало; все це означає, що колишні складові слів *hunc*, *hanc*, *hāc* тощо перестали розрізнятися.

Перш ніж цілком унеможливити поділ слова на осмислені складові, фонетична еволюція починає з того, що дедалі утруднює його. Індоевропейське відмінювання становить яскравий цьому приклад.

Індоевропейський іменник **pod_s* “нога” відмінювався так: наз. в. одн. **pod-s*, зн. в. одн. **pod-m*, дав. в. одн. **pod-ai*, місц. в. одн. **pod-i*, наз. в. мн. **pod-es*, зн. в. мн. **pod-ns* і так далі; відмінювання **ek₁wos* спочатку було повністю подібним до відмінювання **pod_s*: наз. в. одн. **ek₁wos*, зн. в. одн. **ek₁wo-m*, дав. в. одн. **ek₁wo-ai*, місц. в. од. **ek₁wo-i*, наз. в. мн. **ek₁wo-es*, зн. в. мн. **ek₁wo-ns* і так далі. В ту епоху основа **ek₁wo-* виділялася так само легко, як і **pod-*. Однак згодом стягнення голосних змінили це становище: ми отримуємо дав. в. мн. **ek₁wōi*, місц. в. одн. **ek₁woi*, назв. в. мн. **ek₁wōs*. Відтоді чистота основи **ek₁wo-* вже не є бездоганною, і поділити слово на основу і флексію стає дедалі важче. Ще пізніше такі зміни, як диференціація закінчень у знахідному відмінку (див. с. 194), стирають останні залишки первісного стану. Сучасникам Ксенофонта, можливо, здавалося, що основою є *hipp-* і що закінчення вокалічні (*hipp-os* тощо), чим пояснюється повне розходження типів **ek₁wo-s* і **pod-s*. У галузі словозміни, як і в усіх інших галузях, все, що ускладнює поділ на елементи, сприяє послабленню граматичних зв’язків.

§ 3. Фонетичних дублетів не буває

В обох випадках, розглянутих нами в § 1 і § 2, еволюція має своїм наслідком повне розходження двох елементів мови, спочатку граматично пов’яза-

них. Це явище може спричинитися до серйозних помилок в інтерпретації фактів.

Коли ми констатуємо відносну тотожність нар.-лат. *barō* “вільнонароджений”: *barōnem* “вільнонародженого” і несхожість старофр. *ber* “барон”: *baron* “барона”, чи не маємо ми на увазі те, що одна вихідна одиниця (*bar-*) розвинулася у двох відмінних напрямках і створила дві форми? Звичайно, ні, оскільки один елемент не може водночас і в одному місці зазнавати різних перетворень; це суперечило б самому визначенню фонетичної зміни. Сама по собі еволюція звуків неспроможна створити дві форми замість однієї.

Проти нашої тези можна висунути кілька заперечень. Припустімо, що вони ґрунтуються на прикладах: так, нам можуть сказати, що *collocāre* “ставити” дало у французькій мові *coucher* “класти” і *colloquer* “розміщувати”. Ні, це слушно лише щодо *coucher*; а *colloquer* — це просто книжне запозичення з латині (пор. франц. *rançon* “викуп” і *redemption* “покута”).

А хіба латинське слово *cathedra* “крісло” не дало два справжніх французьких слова: *chaire* “кафедра” і *chaise* “стілець”? Ні! В дійсності *chaise* являє собою діалектну форму. В паризькій говірці інтервокальне *r* змінювалося на *z*; казали, наприклад, *pèse*, *mèse* замість *père* “батько”, *mère* “мати”; французька літературна мова зберегла лише два взірці цієї місцевої вимови: *chaise* “стілець” і *bésicles* “окуляри” (дублет *béricles* походить від *beryl* “берил”). Цей випадок цілком зіставний з недавнім переходом у французьку пікардійського слова *rescapé* (“той, що врятувався, вийшов неушкодженим”), яке опиняється у прямому протиставленні з *réchappé*. Якщо ми і маємо такі пари слова, як *cavalier* “вершник” і *chevalier* “лицар”, *cavalcade* “кавалькада” і *chevauchée* “їзда верхи”, то лише через те, що *cavalier* і *cavalcade* — італійські запозичення. По суті, цей випадок подібний до лат. *calidum* (зн. в. від *calidus* “теплий”), що дало у французькій *chaud*, а в італійській — *caldo*. У всіх наведених вище прикладах ідеться про запозичення.

Якщо хтось стане твердити, що латинський займенник *mē* “мене” представлений у французькій двома формами: *me* і *moi* (пор. *il me voit* “він мене бачить” і *c'est moi qu'il voit* “він бачить саме мене”), то наша відповідь буде такою: ненаголошений латинський займенник *mē* дав французьке *me*, французьке **moi* походить від наголошеного лат. *mē*; щодо наявності або відсутності наголосу, то вони залежать не від фонетичних законів, які спрямовували перехід *mē* в *me* і *moi*, а від ролі цього слова в реченні; це явище ми назвемо граматичною двоїстістю. Так само і в німецькій мові: **ut-* під наголосом стало *er-* (пор. *Urlaub* “відпустка” і *erlauben* “дозволяти”); однак саме розташування наголосу пов'язане з типами сполучень, до яких входило *ut-*, а отже, з граматичною і з синхронічною ситуацією. Нарешті, повертаючись до нашого першого прикладу, слід зазначити, що відмінності у формах та наголосі пари *barō*: *barōnem* явно передують фонетичній зміні.

По суті, ніде не можна виявити фонетичних дублетів. Еволюція звуків лише підкреслює існуючі до неї відмінності. Усюди, де ці відмінності не породжуються зовнішніми причинами, як це сталося у випадку з запозиченнями, вони передбачають наявність граматичних і синхронічних двоїстостей, цілком сторонніх щодо фонетичних змін.

§ 4. Чергування

У таких двох словах, як *maison* “будинок” і *ménage* “господарство”, не варто й шукати, в чому їхня відмінність; як через те, що диференційні елементи (*-ezō* і *-en-*) малопридатні для порівняння, так і тому, що жодна інша пара не виявляє аналогічного протиставлення. Але часто трапляється, що два близьких слова відрізняються лише одним або двома елементами, які легко виділити, і сама ця відмінність регулярно повторюється в цілій низці аналогічних пар; в такому разі йдеться про найпоширеніше і найбільш пересічне з-поміж тих граматичних явищ, у яких

беруть участь фонетичні зміни: це явище називається чергуванням.

У французькій мові будь-яке латинське *o* у відкритому складі стало *eu* під наголосом і *oi* в переднаголошеній позиції; звідси такі пари, як *ouvrons* “ми можемо”: *peuvent* “вони можуть”, *œuvre* “робота”: *ouvrier* “робітник”, *neuf* “новий”: *nouveau* “новий” тощо, в яких можна легко виділити елемент відмінності та регулярної варіації. В латині таке явище, як ротацізм, зумовило чергування *gerō* “ношу”: *gestus* (дієприкметник від *gerō*), *operis* “тягаря”: *opus* “тягар”, *maeror* “смуток”: *maestus* “смутний” тощо. Внаслідок відмінного трактування *s* залежно від місця наголосу в германських мовах ми маємо в середньовісній німецькій *ferhiesen* “губити”: *ferloren* (дієпр. мин. часу від *ferhiesen*), *kiesen* “обирати”: *gekoren* (дієпр. мин. часу від *kiesen*), *friesen* “мерзнути”: *gefroren* (дієпр. мин. часу від *friesen*) тощо. Втрата *i*-*e*. *e* відбувається в сучасній німецькій мові у протиставленнях: *beissen* “кусати”: *biss* “кусав”, *leiden* “страждати”: *litt* “страждав”, *reiten* “їхати (верхи)”: *ritt* “їхав” тощо.

В усіх цих випадках мають місце чергування елемента основи; однак само собою зрозуміло, що аналогічні протиставлення можуть виявляти всі частини слова. Цілком пересічним явищем є, наприклад, те, що залежно від характеру початкового звука основи префікс отримує різні форми (пор. грец. *apo-didōmi* “віддавати”: *ap-érchomai* “повертатися”, “їти”, франц. *in-coppi* “невідомий”: *inutile* “непотрібний”). Індоевропейське чергування *e* : *o*, яке зводиться, кінець кінцем, до фонетичних причин, зустрічається у багатьох суфіксальних елементах (грец. *hippos* “кінь” (наз. в. одн.): *hippe* “коню” (клич. в. одн.), *phér-o-men* “несе-мо”: *phér-e-te* “несете”, *gēn-os* “рід”: *gēn-e-os* (замість **gēn-es-os* “роду” тощо). У старофранцузькій мові в особливий спосіб трактується латинське наголошене *a* після палатальних; звідси чергування *e*: *ie* в численних закінченнях (пор. *chant-er* “співати”: *jug-ier* “судити”, *chant-é* “проспіваний”: *jug-ie* “вирішений”; *chant-ez* “співаєте”: *jug-iez* “судите”, “вирішуєте” тощо).

Отже, чергування може бути визначене як відповідність між двома звуками або групами певних звуків, які зазнають регулярної пермутації за двома рядами форм, що співіснують.

Подібно до того, як фонетичне явище не пояснює саме по собі дублетів, очевидно, що воно не може бути ні єдиною, ні основною причиною чергування. Коли говорять, що лат. *pov-* внаслідок фонетичної зміни перейшло в *neuv-* і *pouv-* (*neuve* і *pouveau*), то тим самим створюють уявну одиницю і нехтують попередньою синхронічною двоїстістю; позиційна відмінність *pov-* у лат. *pov-us* “новий” і *pov-ellus* “новий, молодий” передують фонетичній зміні і є виключно граматичним фактом (пор. *barō* : *barōnem*). Саме ця двоїстість породжує й уможлиблює будь-яке чергування. Фонетична зміна не знищила попередньої одиниці, вона лише зробила відчутнішим протиставлення елементів, які співіснують, віддаливши їхнє звучання. Багато лінгвістів досі дотримуються тієї помилкової думки, що чергування — це явище фонетичного порядку просто тому, що для свого матеріалу воно використовує звуки, а зміни цих звуків беруть участь у його гένезисі. Однак насправді, розглядаємо ми чергування в його початковій чи кінцевій точці, воно завжди належить граматиці й синхронії.

§ 5. Закони чергування

Чи можна звести чергування до законів? Якщо так, то якої природи ці закони?

Розгляньмо досить звичайне для сучасної німецької мови чергування *e* : *i*, беручи всі випадки підряд (*geben* “давати”: *gibt* “дає”, *Feld* “поле” : *Gefilde* “поле”, “нива”, *Wetter* “погода”: *wittern* “відчувати”, *helfen* “допомагати”: *Hilf* “допомога”, *sehen* “бачити”: *Sicht* “вигляд” тощо), ми не можемо сформулювати жодного загального принципу. Однак якщо з цієї маси виділити пару *geben* : *gibt* і протиставити їй парам *schelten* “лаяти” : *schilt* “лає”, *helfen* “допомагати” : *hilft* “допомагає”, *nehmen* “брати” : *nimmt* “бере” та ін., то ми побачимо, що це чергування відповідає роз-

різненню часу, особи тощо; в *lang* “довгий” : *Lange* “довжина”, *stark* “сильний” : *Stärke* “сила”, *hart* “твердий” : *Härte* “твердість” тощо аналогічне протиставлення *a* : *e* пов’язане з утворенням іменників від прикметників, а в *Hand* “рука” : *Hande* “руки”, *Gast* “гість” : *Gäste* “гості” тощо — з утворенням множини, — і так в усіх численних випадках, які германісти називають аблаутом (пор. ще *finden* “знаходити” : *fand* “найшов” або *finden* “знаходити” : *Fund* “знахідка”, *binden* “зв’язувати” : *band* “зв’язав”, або *binden* “зв’язувати” : *Bund* “в’язка”; *schliessen* “стріляти” : *schooss* “стріляв” : *Schuss* “постріл”; *fliessen* “текти” : *floss* “тік” і *Fluss* “потік” тощо). Аблаут, або зміна голосних основи, що збігається з граматичним протиставленням, може правити за чудовий приклад чергування; від ширшого явища чергування аблаут не відрізняється жодною характерною рисою.

Ми бачимо, що чергування звичайно розподіляється між кількома елементами мови в регулярний спосіб і збігається з істотними протиставленнями у функціях, категоріях, детермінації. Завдяки цьому можна говорити про граматичні закони чергування; але ці закони являють собою лише випадковий наслідок фонетичних фактів, що їх зумовили. Оскільки ці останні створюють регулярне звукове протиставлення між двома рядами мовних елементів, протиставлених і за своєю вартістю, свідомість охоплює цю матеріальну відмінність, аби надати їй значення і пов’язати її з поняттєвою відмінністю (див. с. 109 і под.). Як і всі інші синхронічні закони, граматичні закони чергування — це звичайні принципи розташування (елементів), які не мають обов’язкового характеру. Тож буде неправильним твердити, як це часто роблять, буцімто *a* слова *Nacht* “ніч” змінюється на *ā* у множині — *Nächte*, оскільки таке твердження може створити ілюзію, нібито перехід одного елемента в інший спрямовується якимось спонукальним принципом. Насправді ж ми маємо справу з простим протиставленням форм, що виникло внаслідок фонетичної еволюції. Щоправда, аналогія, про яку йтиметься далі, може сприяти утворенню нових пар,

що матимуть таку ж саму звукову відмінність (пор. *Kranz* “вінок” : *Kränze* “вінки” подібно до *Gast* “гість” : *Gäste* “гості” тощо). Може скластися враження, ніби закон застосовується як правило, що впливає на встановлений звичай аж до його зміни. Проте не слід забувати, що в мові всі ці перmutації можуть зазнати й аналогічних зворотних впливів. Цього досить, аби вказати на те, що такого роду правила завжди хисткі й цілком відповідають наведеному вище визначенню синхронічного закону.

Може статися так, що фонетична умова, яка викликала чергування, ще діє. Так, вказані на с. 199 пари в давньверхньонімецькій мові мали таку форму: *geban* “давати” : *gibit* “дав”; *feld* “поле” : *gafildi* “нива” тощо. В ту епоху, якщо основа передувала *i*, в ній самій з’являлося *i* замість *e*, тоді як в інших випадках *e* зберігалось. Латинське чергування *faciō* “робити” : *conficiō* “зробити”, *amicus* “друг” : *inimicus* “недруг”, *facilis* “легкий” : *difficilis* “важкий” тощо однаково пов’язані зі звуковою умовою, яку тодішні мовці визначили б так: *a* в словах типу *faciō*, *amicus* тощо чергується з *i* в словах того самого гнізда, де це *a* виявляється у внутрішньому складі.

Однак ці звукові протиставлення заслуговують на такі самі зауваження, що й усі граматичні закони: вони синхронічні. Тільки-но про це забувають, як виникає ризик помилкової інтерпретації фактів, про що вже говорилося вище на с. 123. Розглядаючи такі пари, як *faciō* : *conficiō*, треба остерігатися змішування відношень між цими елементами, що співіснують, тими відношеннями, які пов’язують послідовні в часі елементи діахронічного факту (*confaciō* → *conficiō*). Це зауваження викликане тим, що причина фонетичної диференціації в цій парі ще досить відчутна; однак її дія належить минулому, а для мовців тут виникає лише просте синхронічне протиставлення.

Все це лише підтверджує викладені положення про суто граматичний характер чергування. Для його позначення ми вжили термін “перmutація”, термін,

на нашу думку, досить точний, але краще його уникати. Саме тому, що його часто застосовували до фонетичної зміни і що він породжує хибне уявлення про рух у тому місці, де є лише стан.

§ 6. Чергування і граматичний зв'язок

Ми вже бачили, як фонетична еволюція, змінюючи форму слів, може призвести до розриву граматичних зв'язків, що їх об'єднували. Однак це правильно лише щодо таких ізольованих пар, як *maison* “будинок” : *ménage* “господарство”, *Teil* “частина” : *Drittel* “третина” тощо. Інша річ — чергування.

Передусім очевидно, що будь-яке хоч трохи регулярне звукове протиставлення двох елементів сприяє налагодженню зв'язку між ними. *Wetter* “погода” інстинктивно зближається з *wittern* “відчувати”, оскільки чергування *e* з *i* стало цілком звичайним явищем. Відколи ж мовці помічають, що звукове протиставлення керується загальним законом, то з'являється ще вагоміша підстава для зміцнення, а не послаблення граматичного зв'язку. Саме тому німецький аблаут (див. с. 200 і далі) і підкреслює сприйняття єдності основи через її звукові варіанти.

Те саме можна сказати і про не пов'язані зі зміною значень чергування, які зумовлені виключно фонетично. Французький префікс *re-* (*reprendre* “знову брати”, *regagner* “знову отримувати”, *retoucher* “знову торкатися” тощо) скорочується перед голосною до *r-* (*rouvrir* “знову відкривати”, *racheter* “знову купляти” тощо). Так само і префікс *in-*, досить вживаний, незважаючи на своє книжне походження, за тих самих умов постає у двох різних формах: *ε* (в *inconnu* “невідомий”, *indigne* “негідний”, *invertèbre* “безхребетний” тощо) та *in-* (*inavouable* “ганебний”, *inutile* “непотрібний”, *inesthétique* “неестетичний” тощо). Такі відомості ніяк не порушують змістової єдності, адже зміст і функція сприймаються як тожні, а умови використання тієї чи іншої форми чітко фіксовані в мові.

§ 1. Визначення аналогії та приклади

З викладеного матеріалу випливає, що фонетична зміна виступає як чинник дестабілізації у розвитку мови. Усюди, де фонетична зміна не створює чергувань, вона сприяє послабленню граматичних зв'язків, що поєднують між собою слова; внаслідок цього невіправдано зростає кількість форм, мовний механізм за-тьмарюється та ускладнюється настільки, що породжені фонетичною зміною неправильності починають переважати над формами, орієнтованими на регулярні зразки — до такої міри, що абсолютна довільність заступає собою довільність відносну (див. с. 168).

На щастя, дія цих змін урівноважена дією аналогії. Аналогією пояснюють усі нормальні модифікації зовнішнього вигляду слів, що не мають фонетичного характеру.

Аналогія передбачає зразок і регулярне наслідування його. *Аналогічна форма — це форма, утворена за взірцем однієї чи кількох інших форм згідно з визначеним правилом.*

Так, номінатив латинського *honor* “честь” утворено за аналогією. Спочатку казали *honōs* (наз. в.) “честь”: *honōsem* (зн. в.) “честі”, потім внаслідок ротацізму *s* — *honōs*: *honōrem*. Основа отримала, таким чином, подвійну форму; згодом ця двоїстість була усунута новою формою *honor*, створеною за зразком *orator* “оратор” : *orātōrem* “оратора” тощо в спосіб, який ми розглянемо нижче, а зараз зведемо до формули обчислення четвертої величини у пропорції:

$$\begin{aligned} \text{orātōrem} : \text{orātor} &= \text{honōrem} : x \\ x &= \text{honor}. \end{aligned}$$

Отже, ми бачимо, що, прагнучи врівноважити дію фонетичної зміни, що призводить до фонетичних розбіжностей (*honōs* : *honōrem*), аналогія знову об'єднала форми і встановила регулярність (*honor* : *honōrem*).

По-французьки довгий час казали: *il prouve* “він доводить”, *nous prouvons* “ми доводимо”, *ils prouvent* “вони доводять”. Тепер уже кажуть: *il prouve, ils prouvent*, що фонетично пояснити не можна. *Il aime* “він любить” походить від лат. *amat*, тоді як *nous aimons* “ми любимо” утворилося за аналогією замість *amons*; слід було б також казати *amable* замість *aimable* “люб’язний”. У грецькій мові *s* між двома голосними зникає: *-eso-* перейшло і *-eo-* (пор. *genéos* “роду” замість **genesos*). Однак це інтервокальне *s* зустрічається в майбутньому часі й аористі всіх дієслів з початковою голосною: майб. час *lūsō*, аор. *ētūsa* (від *lūō* “розв’язувати”) тощо. Річ у тім, що аналогія з формами майб. часу типу *tūpsō*, аор. *ētupsa* (від *tūptō* “бити”), де *s* не випадало, зберегла тут *s* у формі майбутнього часу і в аористі. В німецькій мові такі пари, як *Gast* “гість” : *Gaste* “гості”, *Balg* “шкура” : *Bälge* “шкурки” тощо, пояснюються фонетично, тоді як пари *Kranz* “вінок” : *Kränze* “вінки” (раніше *kranz* : *kranza*), *Hals* “шия” : *Halse* “шиї” (раніше *halsa*) своїм існуванням завдячують наслідуванню.

Аналогія орієнтує свою дію на регулярність і прагне уніфікувати способи словотворення та словозміни. Однак у неї є і свої примхи: поряд з *Kranz* : *Kränze* тощо ми маємо *Tag* “день” : *Tage* “дні”, *Salz* “сіль” : *Salze* “солі” тощо, які з тої чи іншої причини вчинили опір аналогії. Отже, не можна передбачити, до яких меж поширюватиметься наслідування зразка і на які типи буде орієнтуватися аналогія. Так, найчисленніші форми далеко не завжди виявляються взірцем для наслідування. У грецькому перфекті поряд з активним станом *perheuga* “я втік”, *perheugas* “ти втік”, *perheugaten* “ми втекли”, тощо весь середній стан дієвідмінюється без *a* : *perhugtai* “я втік”, *perhugmetha* “ми втекли” тощо, і мова Гомера показує нам, що цього “*a*” раніше не було у множині і двоїні активного стану (пор. *idmen* “ми знаємо”, *eikto* “ми обидва) схожі” тощо).

Таким чином, поштовх до появи аналогії дала форма першої особи однини активного стану; вона підпорядкувала собі майже всю парадигму перфекта

дійсного способу. Серед іншого цей випадок вартий уваги ще й тому, що внаслідок дії аналогії до основи долучається елемент *-a-*, який первісно був елементом словозміни, звідки *perheuga-ten*. Як ми побачимо згодом, частіше трапляється зворотний випадок, коли елемент основи відходить до суфікса (с. 215).

Часто буває досить двох або трьох ізольованих слів, аби утворити загальну форму, наприклад закінчення. У давньовірхньонімецькій мові слабкі дієслова типу *habēn* “мати”, *lobōn* “хвалити” тощо в першій особі однини теперішнього часу мають *-m* : *habēm*, *lobōm*. Це *-m* походить від деяких дієслів (аналогічних до грецьких дієслів на *-mi* : *bim* “я є”, *stām* “я стою”, *gēm* “я їду”, *tuom* “я роблю”), під впливом яких це закінчення поширилося на всю слабку дієвідміну. Зауважимо, що тут аналогія не усунула фонетичної різноманітності, а просто узагальнила один із способів формоутворення.

§ 2. Явища аналогії — це не зміни

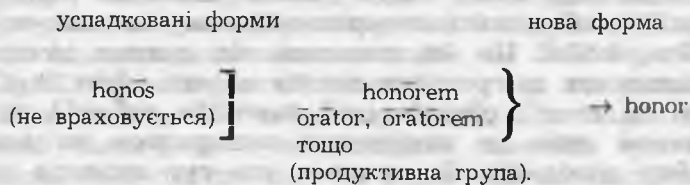
Перші лінгвісти не зрозуміли природи явища аналогії і назвали його “хитною аналогією”. Вони вважали, що, застосовуючи форму *hopor* замість *hopōs*, латинь “зробила помилку”. Все, що відхилялося від встановленого порядку, сприймалося ними як порушення певної ідеальної форми. Річ у тім, що внаслідок досить характерної для цієї епохи ілюзії первинний стан мови розглядали як щось вище й досконале; ніхто навіть не запитував себе, чи не передував цьому стану якийсь інший стан. Таким чином, усяке відхилення від норми виглядало як аномалія. Справжнє місце аналогії серед усіх інших явищ мови було вперше визначено молодогограматиками, які показали, що вона, поряд із фонетичними змінами, є могутнім чинником еволюції мов, способом переходу мови від одного організаційного стану до іншого.

Однак яка ж природа аналогії? Чи є вона, як звичайно гадають, зміною?

Будь-який факт аналогії — це подія, у якій беруть участь три особи: 1) успадкований законний тради-

ційний тип (напр. *honōs*); 2) конкурент (*honor*); 3) колективний персонаж, утворений формами, які породили цього конкурента (*honōrem, orator, oratorem* тощо). Є поширеною точка зору вважати *honor* модифікацією, “метаплазмою” *honōs*, з якого *honor* нібито успадкувало найбільшу частину своєї субстанції. Проте єдина форма, не причетна до утворення *honor*, — це, власне, *honōs*!

Це лише можна зобразити такою схемою:

Як бачимо, тут виникає “параплазма”, поряд з традиційною формою усталюється конкурент, інакше кажучи — новоутворення. Тоді як фонетична зміна не запроваджує нічого нового без скасування попереднього стану (*honorem* заміняє *honōsem*), виникнення форми за аналогією не призводить до обов’язкового зникнення попередньої, дубльованої форми. *Honor* і *honōs* співіснували протягом певного часу і могли один одного замінити. Проте оскільки мові не властиво зберігати два позначення для одного поняття, звичайно первісна форма, як менш регулярна, поступово виходить з ужитку, а потім і повністю зникає. Саме цей результат і створює враження перетворень: щойно виникає аналогія, як починає здаватися, що попередній стан (*honōs* : *honōrem*) і новий стан (*honor* : *honōrem*) перебувають у протиставленні, подібному до того, що є наслідком еволюції звуків. Однак з появою *honor* нічого не змінилося, оскільки це новоутворення ще нічого не заміняє; зникнення *honōs* поготів не є зміною, оскільки це явище не залежить від першого. Всюди, де можна простежити за ходом мовних подій, ми бачимо, що утворення за аналогією і зникненням старої фор-

ми — це два окремі явища і що ніякого перетворення тут не видно.

Для аналогії майже зовсім не властива заміна однієї форми іншою, адже утворені за аналогією нові форми, як правило, не скасовують старої. В німецькій мові від будь-якого іменника з конкретним значенням можна утворити пестливе слово на *-chen*, і коли б форма *Elefantchen* “слоненя” увійшла до німецької мови, вона б нічого вже наявного не замінила. Так само і у французькій мові за зразком *pension* “пенсія” : *pensionnaire* “пенсіонер”, *reaction* “реакція” : *reactionnaire* “реакціонер” тощо можна утворити *interventionnaire* “прихильник інтервенції” або *repressionnaire* “прихильник репресій”. Очевидно, що цей процес подібний до того, з яким ми пов’язуємо утворення *honor*; обидва вони зводяться до формули:

$$\begin{aligned} \text{reaction} : \text{reactionnaire} &= \text{repression} : x \\ x &= \text{repressionnaire}. \end{aligned}$$

І в тому, і в іншому випадку немає жодної підстави говорити про зміну; *repressionnaire* нічого не заміняє. Інший приклад: з одного боку, часто вживають замість *finals* аналогічну йому форму *finalux* “кінцеві”, яка вважається правильнішою; з іншого боку, від іменника *firmament* “небесне склепіння” можна утворити прикметник *firmamental*, а від нього множину *firmamentaux*. Чи можна тоді говорити, що у випадку *finalux* перед нами зміна, а у випадку *firmamentaux* — новоутворення? Аж ніяк, бо в обох випадках ідеться про новоутворення. За зразком *mur* “мур” : *entourer* “оточувати муром” утворилося *tour* “коло” : *entourer* “оточувати”, *jour* “ажурна вишивка” : *ajourer* “робити ажурним” (пор. *un travail ajouré* “ажурна робота”); ці відносно недавні похідні слова видаються нам новоутвореннями. Однак якщо колись виявиться, що в попередню епоху мова мала дієслова *entourer* і *ajourer*, утворені від іменників *torn* і *jorn*, то чи повинні ми тоді змінити думку й оголосити, що *entourer* і *ajourer* є лише модифікації цих старіших слів? Отже, ілюзія про аналогічну “зміну” виникає внаслідок встановлення зв’язку між новим та усуну-

тим членами; однак це не більше ніж ілюзія, адже утворення, кваліфіковані як зміни (типу *honor*), виявляють однакову природу з тими, які ми називаємо новоутвореннями (типу *répressionnaire*).

§ 3. Аналогія як принцип новоутворень у мові

Коли ми почнемо вивчати аналогію з позитивної точки зору, спочатку з'ясувавши, чим вона не може бути, то відразу побачимо, що принцип аналогії просто збігається з принципом мовних новоутворень взагалі. У чому ж він полягає?

Аналогія належить до явищ психологічного порядку; однак цього ще не досить, аби відрізнити її від фонетичних змін, бо останні також можна розглядати як психологічні (див. с. 191). Треба піти далі й сказати, що аналогія — це явище граматичного порядку: вона передбачає усвідомлення та розуміння відношень, які пов'язують форми між собою.

Думка не бере участі у фонетичній зміні, тоді як для створення чогось за аналогією вона просто необхідна.

Ми бачимо, що у фонетичному переході латинського інтервокального *s* у *r* (пор. *honōset* → *honōrem*) не беруть участі ні порівняння з іншими формами, ні значення слів: можна сказати, що лише труп форми *honōset* переходить у *honōrem*. І навпаки, щоб зрозуміти появу *honor* поряд з *honōs*, треба звернутися до інших форм, як це показано формулою четвертої величини у пропорції:

$$\begin{aligned} \bar{o}r\bar{a}t\bar{o}r\bar{e}m : \bar{o}r\bar{a}t\bar{o}r &= hon\bar{o}rem : x \\ x &= honor. \end{aligned}$$

Ця пропорція не виникла б, якби наш розум не асоціював за змістом ті форми, що входять до її складу.

Отже, в аналогії все є граматичним. Проте відразу ж додамо, що новоутворення, являючи собою завершення аналогії, спочатку належить лише до сфери мовлення: воно є випадковим витвором окремого мовця. Саме в цій сфері й поза мовою слід шукати по-

чаток цього явища. Проте тут слід розрізнити дві речі: 1) розуміння відношення, яке пов'язує між собою продуктивні форми; 2) наслідок, підказаний порівнянням, тобто форму, імпровізовану мовцем для вираження своєї думки. Лише цей результат і належить до сфери мовлення.

Отже, на прикладі аналогії ми зайвий раз переконалися в необхідності розрізнення мови й мовлення (див. с. 31 і далі); аналогія показує нам залежність мовлення від мови і дозволяє детально ознайомитися з функціонуванням мовного механізму, як воно описано нами на с. 164. Будь-якому новоутворенню повинно передувати несвідоме порівняння даних, розміщених у скарбниці мови, де продуктивні форми впорядковані відповідно до їхніх синтагматичних і асоціативних відношень.

Таким чином, значна частина процесу утворення за аналогією відбувається ще до того, як з'являється нова форма. Безупинна діяльність мови, що розкладає дані їй одиниці на елементи, містить у собі не лише всі можливості для функціонування мови, як б відповідало вжитку, а й можливості аналогічних утворень. Отже, буде помилкою вважати, що словотворчий процес має місце щойно в момент появи новоутворення: елементи новоутворення були дані ще до цього. Придумане мною слово *in-décor-able* “ненатороджуваний; кого не можна нагородити” потенційно вже існує в мові; всі його елементи можна знайти в таких синтагмах, як *décor-er* “нагородити”, *décoration* “нагорода” : *pardonn-able* “пробачний”, *mani-able* “зручний, замашний” : *in-connu* “невідомий”, *in-sensé* “безглуздий” тощо, а його реалізація у мовленні є факт незначний порівняно з самою можливістю його утворення.

Підсумовуючи, слід визнати, що аналогія, взята сама по собі, є лише одним з аспектів явища інтерпретації, тобто проявом загальної діяльності, яка забезпечує розрізнення мовних одиниць, аби потім використати їх у мовленні. Ось чому ми й кажемо, що аналогія є цілковито граматичним і синхронічним явищем.

Така характеристика аналогії підводить нас до двох спостережень, які лише підтверджують нашу думку про довільність абсолютну та довільність відносну (див. с. 166 і далі).

1. Усі слова можна класифікувати залежно від їхньої відносної здатності утворювати нові слова, що зумовлено їх власним меншим або більшим поділом на окремі частини. Прості слова за своєю природою непродуктивні (пор. *magasin* “комора”, *arbre* “дерево”, *racine* “корінь” тощо). *Magasinier* “комірник” не утворене від *magasin*, воно виникло за взірцем *prison* “тюрма” : *prisonnier* “в’язень” тощо. Так само *emmagasiner* “розміщувати на складі” завдячує своїм існуванням аналогії з *emmailloter* “сповивати”, *encadrer* “вставляти в рамку”, *encapuchonner* “надягати капюшон” тощо, які містять у собі *maillot* “майка”, *cadre* “рама”, *capuchon* “капюшон”.

Отже, кожна мова має продуктивні слова і слова “безплідні”; пропорція між тими й іншими буває різна. В цілому це зводиться до розрізнення мов “лексичних” і “граматичних” (див. с. 169). У китайській мові слова здебільшого неподільні, тоді як, наприклад, у штучній мові майже всі слова піддаються поділу. Есперантист має повну свободу створювати нові слова на базі даної основи.

2. Ми вже зазначали на с. 203, що будь-яке новоутворення за аналогією може бути зображене у вигляді операції, подібної до обчислювання четвертої величини у пропорції. Досить часто цю формулу використовують для пояснення самого явища аналогії; ми ж спробували пояснити це явище можливістю поділу одиниці на окремі елементи і здатністю цих елементів утворювати нові одиниці.

Між обома цими концепціями існує суперечність. Якщо формула четвертої величини в пропорції достатня для повного пояснення, то навіщо тоді гіпотеза про поділ на елементи? Для утворення такого слова, як *indécorable*, немає жодної необхідності здобувати окремі елементи: *in-décor-able*; досить лише взяти його цілком і вставити у рівняння:

pardonner : *impardonnable* тощо - *décorer* : *x*
x = *indécorable*.

Даючи таке пояснення, ми не передбачаємо у мовця наявності складної розумової операції, надто схожої на свідомий аналіз граматиста. В такому випадку, як *Kranz* “вінок” : *Kränze* “вінки” за зразком *Gast* “гість” : *Gäste* “гості”, поділ видається менш можливим, аніж використання формули, адже основою взірця є або *Gast-*, або *Gäst-*; може також видатися, що звуковий характер *Gäste* був просто перенесений на *Kränze*.

Яка з цих двох теорій відповідає дійсності? Передусім зазначимо, що у випадку з *Kranz* можливість аналізу не заперечується. Ми встановили наявність чергувань в основах і префіксах (див. с. 198), а відчуття чергування може добре співіснувати з поділом на осмислені елементи.

Ці дві протилежні концепції відбиваються у двох різних граматичних доктринах. Наші європейські граматики оперують пропорціями і четвертою величиною; так, вони можуть пояснити утворення німецького минулого часу, виходячи з цілих слів; учневі говорять: за зразком *setzen* “поставити” : *setzte* “поставив” треба утворити минулий час дієслова *lachen* “сміятися” тощо. І навпаки, граматика німецької мови, написана давньоіндійським ученим, аналізувала б основи (*setz*, *lach* тощо) і закінчення минулого часу (*-te* тощо) у двох окремих розділах; вона пропонувала б нам лише отримані внаслідок поділу елементи, з яких треба було б відтворити цілі слова. У всіх санскритських словниках дієслова розташовані в порядку, визначеному їхніми коренями.

Залежно від переважної тенденції певної мови, граматики схиляються до одного з цих двох методів.

Давня латинь, здається, сприяла аналітичному методу. За доказ цього може правити такий промовистий факт: у словах *factus* “майстерно оброблений” і *actus* “рух” кількість першого голосного неоднакова, хоч у *faciō* “роблю” і *agō* “рухаю” а коротке; треба припустити, що *actus* походить від **agtos* і пояснити подовження голосної наявністю наступної дзвінкої

приголосної; ця гіпотеза повністю підтверджується романськими мовами; протиставлення *spēs* "оглядаю" : *spētus* "оглянутий" поряд з *tēgō* "крию" : *tēctus* "критий" відбивається у французькій мові у вигляді *dēpit* "прикрість" (= *despētus*) і *toit* "покрівля" (= *tēctum*); пор. *conficō* "здійснюю" : *confēctus* "здійснений" (франц. *confit* "варений у цукрі") поряд з *rēgō* "спрямовую, керую" : *rēctus* "прямий, правильний" (*directus* "прямий" — франц. *droit* "прямий"). Однак **agtos*, **tegtos*, **regtos* не успадковані латинню з індоевропейської, де вони, безумовно, вимовлялися як **actos*, **tektos* тощо; їх запровадила давня латинь, незважаючи на труднощі у вимові дзвінкої перед глухою. Подібне могло статися лише при чіткому усвідомленні одиниць основи *ad-*, *teg-*. Отже, рання латинь сприяла загостреному відчуттю частин слів (основ, суфіксів тощо) та їхньої взаємодії. Можливо, в сучасних мовах ця схильність не так чітко виражена, однак у німецькій мові вона помітніша, ніж у французькій (див. с. 235).

АНАЛОГІЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ

§ 1. У який спосіб новоутворення за аналогією стає фактом мови?

Ніщо не може стати елементом мови без попереднього випробування у мовленні, і всі еволюційні явища започатковуються у сфері діяльності індивіда. Цей принцип, викладений нами вище (див. с. 125), особливо слушний щодо новоутворень за аналогією. Перш ніж *honor* стало конкурентом, здатним замінити *honōs*, його просто зімпровізував хтось із мовців, інші стали це наслідувати й повторювати, аж поки воно не ввійшло у звичай.

Але це зовсім не означає, що всім новоутворенням за аналогією так само таланить. Щомиті ми стикаємося з випадковими нетривкими комбінаціями, які мова, судячи з усього, не прийме. Мова дітей, наприклад, просто рясніє такими новоутвореннями, оскільки діти ще недостатньо обізнані у звичаї і ще ним не поневолені; вони кажуть *viendre* замість *venir* "приходити", *mouru* замість *mort* "мертвий" тощо. Проте і в мові дорослих такі приклади є. Так, багато хто говорить *traisait* (є воно, між іншим, і в Руссо) замість *trayait* ("доїв, доїла", 3 ос. одн. мин. часу від *traire* "доїти"). Усі ці новоутворення по суті цілком правильні; вони пояснюються так само, як і прийняті мовою; так, *viendre* ґрунтується на пропорції:

$$\begin{aligned} \text{eteindra}i &: \text{eteindre} = \text{viendra}i : x \\ x &= \text{viendre}; \end{aligned}$$

а *traisait* було утворене за зразком *plaire* : *plaisait* тощо.

У мові осідає лише незначна частина новоутворень мовлення, але ті, що мовою таки прийняті, виявляються досить численними, аби з часом усією своєю сукупністю надати словнику та граматиці зовсім іншого вигляду.

Увесь попередній розділ ясно свідчить, що аналогія не може бути сама по собі чинником еволюції; це ані-

трохи не суперечить тому факту, що безупинна заміна старих форм новими являє собою одне з найразючіших явищ з-поміж цих перетворень у мові. Щоразу, як остаточно усталюється новоутворення, усунувши свого конкурента, справді з'являється щось нове, а щось старе відкидається; саме на цій підставі аналогія посідає провідне місце в теорії мовної еволюції.

Якраз це положення ми й хотіли б особливо підкреслити.

§ 2. Новоутворення за аналогією — симптоми змін інтерпретації

Мова безперервно інтерпретує і розкладає дані їй одиниці. Однак чому ця інтерпретація весь час змінюється від одного покоління до іншого?

Причину цього слід шукати у величезній масі чинників, що постійно впливають на той тип аналізу, який був прийнятий певним станом мови. Нагадаймо деякі з цих чинників.

Першим і найважливішим є фонетична зміна (див. розд. II). Надаючи двозначності одним типам аналізу та унеможливаючи інші, цей чинник змінює умови поділу на окремі одиниці й тим самим його наслідки; звідси й переміщення меж всередині окремих одиниць і зміна їхнього характеру.

Повернімося до сказаного вище на с. 178 про такі складні слова, як *beta-hūs* і *redo-lich*, та на с. 195 про індоєвропейську відміну.

Однак, окрім фонетичного чинника є ще аглютинація, про яку йтиметься пізніше; внаслідок аглютинації зі сполучення елементів утворюється ціла одиниця. Потім слід згадати про різноманітні обставини, зовнішні щодо слова, але здатні змінити його аналіз. І справді, оскільки поділ є результатом цілої низки порівнянь, то стає очевидним, що в кожний момент він залежить від асоціативного оточення слова. Так, вищий ступінь порівняння індоєвропейського **swād-ís-to-s* містив у собі два незалежних суфікси: *-ís*, показник ступеня порівняння (пор. лат. *mag-ís*

“більш”), і *-to-*, показник порядкового місця предмета серед інших (пор. грец. *tri-to-s* “третій”), Ці два суфікси зазнали аглютинації (пор. грец. *hēd-isto-s* або швидше *hēd-ist-os* “найприємніший”). Однак, у свою чергу, цій аглютинації надзвичайно сприяє факт, сторонній для найвищого ступеня: форми вищого ступеня на *-s* вийшли з ужитку, витіснені утворенням на *-jōs*; тоді *-ís* перестало відчуватися як самостійний елемент, і його вже не виділяли в *-isto-*.

Значимо побіжно, що існує загальна тенденція скорочувати основу на користь форманта, особливо тоді, коли основа закінчується на голосну. Так, у латині суфікс *-tāt* (*vēri-tāt-em* “правду” замість **vēr-itāt-em*; пор. грец. *deinó-tēt-a* “силу”) перетягає до свого складу *i* основи, через що слово *vēri-tāt-em* стали аналізувати як *vēr-itāt-em*; так само *Rōmā-nus* “римський”, *Albā-nus* “албанський” (пор. *aēnus* “мідний” замість **aes-no-s*) стали *Rōm-ānus*, *Alb-ānus*.

А втім, якою б не була причина цих змін в інтерпретації, вони завжди виявляють себе через появу аналогічних форм. Справді, не лише одиниці, сприймані мовцями як живі у кожний даний момент, можуть породжувати утворення за аналогією; правильно й те, що і будь-який усталений розподіл одиниць передбачає можливість поширення їхнього вжитку. Таким чином, аналогія може правити за безперечний доказ того, що формант у даний момент часу існує як одиниця зі значенням. *Meridiōnālis* “полудневий” у Лактанція замість *meridiālis* показує, що в той час римляни вже поділяли *septentri-ōnālis* “північний”, *regi-ōnālis* “крайовий”, а для того, щоб показати, що суфікс *-tāt* позичив у основи елемент *i*, досить послатися на *celer-itātem* “швидкість”; *pāg-ānus* “сільський” від *pāg-us* “село” чітко вказує, яким чином римляни аналізували *Rōm-ānus*; аналіз німецького *redlich* “чесний” (с. 179) підтверджується існуванням *sterblich* “смертний”, утвореного від дієслівного кореня. Ще один вельми цікавий приклад показує, як аналогія охоплює з часом дедалі більше одиниць. У сучасній французькій мові *somnolent* “сонливий” поділяється як *somnol-ent*, немовби це діє-

прикметник теперішнього часу; за доказ цього править наявність дієслова *somnoler* “дрімати”. Однак у латині *somnolentus* поділяли як *somno-lentus* за зразком *succu-lentus* “соковитий”; ще раніше — як *somnolentus* “такий, що пахне сном” (від *olere* “пахнути”) за зразком *vīn-olentus* “той, що пахне вином”.

Таким чином, найвідчутніша і найважливіша дія аналогії полягає у зміні давніх нерегулярних і застарілих форм на утворення більш регулярних і складених з живих елементів.

Безперечно, не завжди все буває так просто: дія мови супроводжується безліччю вагань, неточних і половинчастих поділів. Жодна мова ніколи не мала чітко зафіксованої системи одиниць. Згадаймо про сказане (див. с. 195) щодо відміни **ek,wos* поряд з відміною **pods*. Ці недосконалі поділи інколи призводять до нечітких аналогічних утворень. Індоевропейські форми **geus-etai*, **gus-tos*, **gus-tis* дозволяють виділити корінь *geus-*, *gus-* (франц. *gouter* “куштувати”), однак у грецькій мові інтервокальне *s* випадає, що ускладнює поділ *geiōtai*, *geustós*; в результаті виникає вагання, і як корінь виділяють або *geus-*, або *geu-*. У свою чергу, утворення за аналогією теж можуть засвідчити факт вагання, і ми навіть бачимо, як основи на *eu* приймають це кінцеве *s*, наприклад: *pneu-*, *pneyta* “подих”, віддієслівний прикметник *pneus-tós*.

Та навіть і за цих вагань аналогія здійснює свій вплив на мову. Таким чином, хоча вона сама й не становить факту еволюції, все одно у кожний момент вона відбиває зміни, що сталися у функціональній системі мови, і фіксує їх у нових комбінаціях. Вона активно підтримує всі ті сили, які безперервно видозмінюють будову мови. Саме на цій підставі аналогію можна вважати могутнім чинником еволюції.

§ 3. Аналогія як основа і оновлення, і збереження

Може виникнути запитання, чи дійсно аналогія має те значення, що впливає з викладеного, і чи справді

її дія така ж далекосяжна, як і дія фонетичних змін. Фактично історія кожної мови дозволяє виявити безліч згромаджених аналогічних фактів. Узяті в цілому, ці безупинні перебудови відіграють в еволюції мови значну роль, вагомішу навіть, аніж звукові зміни.

Однак лінгвіста найбільш цікавить таке: у великій масі аналогічних явищ, які віддзеркалюють сторіччя еволюції, майже всі старі елементи зберігаються, вони лише інакше розподілені. Породжені аналогією новоутворення скоріше позірні, ніж реальні.

Мова нагадує одяг, вкритий латками з його власного матеріалу. Якщо звернутися до матеріалу, з якого складаються французькі речення, то ми виявимо, що 4/5 французької мови походить від індоевропейської, тоді як усі слова, що дійшли до французької з прамови в чистому вигляді, без якихось змін за аналогією, могли б розміститися на одній сторінці (наприклад, *est* = **esti*, числівники і ще кілька слів, як-от *ours* “ведмідь”, *nez* “ніс”, *père* “батько”, *chien* “собака” тощо). Більшість французьких слів так чи інакше являє собою нові комбінації звукових елементів, видобутих зі старіших форм. У цьому розумінні можна сказати, що аналогія, — саме тому, що для своїх інновацій вона завжди використовує старий матеріал, — є значною мірою консервативним явищем.

Не менш активно аналогія діє і як виключно консервативний чинник; можна сказати, що аналогія втручається не лише там, де наявний раніше матеріал вже розподілений серед нових одиниць, але і в тому разі, коли форми залишаються тотожними самим собі. В обох випадках ідеться про один психологічний процес. Аби в цьому переконалися, досить згадати, що принцип аналогії, по суті, нічим не відрізняється від принципу, що лежить в основі механізму мовленнєвої діяльності (див. с. 208).

Латинське *agunt* “рухають” дійшло до римської епохи майже без змін від доісторичних часів (коли говорили **agonti*). Протягом цілого періоду покоління за поколінням використовувало це слово і жодна кон-

куруюча форма не змогла його витіснити. Але хіба аналогія ніяк не причетна до цього збереження? Адже стабільність *agunt* так само викликана аналогією, як і будь-яка інновація. *Agunt* обмежене рамками системи; воно пов'язане з такими формами, як *dicunt* “говорять”, *legunt* “читають” тощо, і з такими, як *agimus* “рухаємо”, *agitis* “рухаєте” тощо. Без цього оточення воно б мало більше шансів бути витісненим іншою формою, складеною з нових елементів. У латині збереглося не *agunt*, а *ag-unt*: форма не змінилася тому, що *ag-* та *-unt* постійно підтверджувалися в інших рядах; саме ця низка пов'язаних з нею форм і забезпечила *agunt* на тривалому шляху. Порівняймо ще *sex-tus* “шостий”, яке теж спирається на компактні ряди: з одного боку, *sex* “шість”, *sex-āginta* “шістдесят” тощо, а з іншого — *quar-tus* “четвертий”, *quin-tus* “п'ятий” тощо.

Таким чином, форми зберігаються тому, що безперервно відновлюються за аналогією; слово водночас усвідомлюється і як одиниця, і як синтагма, а зберігається воно тою мірою, у якій його елементи не змінюються. І навпаки, його існування ставиться під сумнів лише тоді, коли його складники виходять з ужитку. Погляньмо на те, що відбувається з французькими формами *dites* “говорите” і *faites* “робіть”, які відповідають латинським формам *dic-itis*, *fac-itis*, але вже не мають точки опори в сучасному дієвідмінюванні; мова намагається їх замінити; починають говорити *disez*, *faisez* за зразком *plaisez* “подобаетесь”, *lisez* “читаєте” тощо, і це закінчення стає вже загальноживаним у більшості похідних дієслів (*contredisez* “суперечите” тощо).

Єдині форми, на які аналогія не поширюється, це, природно, ізольовані слова, такі як власні імена, зокрема географічні назви (пор. *Paris*, *Geneve*, *Agen* тощо). Вони не піддаються будь-якому осмисленому поділу і, отже, жодній інтерпретації складників; поряд з ними не виникає жодного конкуруючого новоутворення.

Таким чином, збереження певної форми може пояснюватися двома протилежними причинами: повною

ізоляцією або ж приналежністю до системи, яка залишається незайманою у своїх основних частинах і постійно приходиться їй на допомогу. Найбільш плідно перетворювальна дія аналогії може виявлятися саме у проміжній галузі, до якої належать форми, що не мають достатньої асоціативної опори.

Однак хоч ідеться про збереження форми, складеної з кількох елементів, хоч про перерозподіл мовного матеріалу за новими конструкціями, роль аналогії надзвичайно велика, і наслідки її відчутні повсюдно.

НАРОДНА ЕТИМОЛОГІЯ

Інколи ми спотворюємо слова, форма і зміст яких нам мало відомі, звичай може згодом узаконити ці деформації. Так, старофранцузьке *coute-pointe* “стьобана ковдра” (від *coute*, варіант *couette* “покришка” і *pointe* — дієприкм. мин. часу від *poindre* “стьобати”) змінилося на *courte-pointe*, начебто це було складене слово, утворене від прикметника *court* “короткий” та іменника *pointe* “вістря”. Такі інновації, якими б дивовижними вони не були, не виникають зовсім випадково; вони є свого роду спробами приблизно пояснити малозрозуміле слово, пов'язавши його з чимось знайомим.

Цьому явищу дали назву народної етимології. На перший погляд, воно майже нічим не відрізняється від аналогії. Якщо мовець французькою, забуваючи про існування такого слова, як *surdité* “глухота”, утворює за аналогією *sourdité*, результат виходить той самий, ніби він, погано розуміючи *surdité*, деформував це слово під враженням прикметника *sourd* “глухий”; єдина відмінність, здавалося б, полягає в тому, що утворення за аналогією раціональні, а народна етимологія діє дещо навмання і призводить до нісенітниць.

Однак ця відмінність, стосуючись лише результатів, не найголовніша. Найглибша тут відмінність за сутністю. Аби показати, в чому вона полягає, наведемо спочатку декілька прикладів основних типів народної етимології.

Насамперед, існують випадки, коли слово отримує нову інтерпретацію, не змінюючи своєї форми. В німецькій мові *durchbläuen* “побити” етимологічно походить від *blüwan* “батожити”; однак тепер його пов'язують з *blau* “синій” через синці від ударів. У середні віки німецька мова запозичила з французької *aventure* “пригода” і перетворила на *abentüre*, яке згодом стало *Abenteuer*; не деформуєчи слова, його по-

в'язали з *Abend* “вечір” (“те, що розповідають вечорами”) і аж до XVIII століття його навіть писали *Abendteuer*. Старофранцузьке *soufraite* “злидні” (лат. *suffracta* від *subfrangere* “надламувати”) дало прикметник *souffreteux* “німецький”; його пов'язують тепер з дієсловом *souffrir* “страждати”, з яким він, однак, не має нічого спільного. *Lais* “відказане за заповітом” — це віддієслівний іменник від *laisser* “залишати”, але зараз його розглядають як похідне від *léguer* “заповідати” і пишуть *legs*; дехто навіть вимовляє *leg-s*; це може привести до думки, що тут нібито відбулася зміна форми внаслідок нової інтерпретації; але насправді тут ідеться про вплив письмової форми, за допомогою якої хотіли, не змінюючи вимови, вказати на гадане походження цього слова. Подібним чином французьке *homard* “омар”, запозичене з давньоскандинавської *humarr* (пор. датськ. *hummer*), прийняло кінцеве *d* за аналогією до французьких слів на *-ard*; лише в даному випадку помилка в інтерпретації, яку видно в орфографії, стосується кінцевого складу слова, сплутаного зі звичайним суфіксом (пор. *bavard* “балакучий” тощо).

Однак найчастіше слово деформується задля його пристосування до елементів, які нібито в ньому наявні. Так сталося з французьким *choucroute* “кисла капуста” (від нім. *Sauerkraut*); лат. *dromedarius* “двогорбий верблюд” перетворилося у німецькій мові у *Trampeltier* “тварина, яка тупцює”; складне слово нове, але воно містить у собі вже існуючі елементи: *trampeln* і *Tier*. Давньовірхньонімецька перетворила лат. *margarita* “перлина” на *marigræoz* “морський камінець”, комбінуючи два вже відомі слова.

А ось ще один випадок, особливо повчальний: лат. *carbunculus* “вуглинка” дало в німецькій *Karfunkel* (внаслідок асоціації з *funkeln* “блискати”), а у французькій — *escarboucle*, пов'язане з *boucle* “кучер(ик)”. *Calfeter*, *calfetrer* “конопатити” під впливом *feutre* “повсть” стало *calfeutrer*. В усіх цих прикладах з першого погляду вражає те, що кожний з них містить у собі поряд зі зрозумілим елементом, присутнім в інших словах, іншу, вільну від усього старого

частину (*Kar-*, *escar-*, *cal-*). Однак було б помилкою думати, що ці елементи мають дещо новоутворене, виникнення якого пов'язане з даним явищем; насправді все навпаки: перед нами лише неінтерпретовані уривки; це, сказати б, народні етимології, що спинилися на півдорозі. *Karfunkel* тут нічим не відрізняється від *Abenteuer*, якщо допустити, що *teuer* — це покинутий без пояснення залишок; його ще можна порівняти з *homard*, де *hom-* не відповідає нічому.

Отже, ступінь деформації не створює істотних відмінностей між словами, спотвореними народною етимологією; усі вони мають характер суто природних інтерпретацій незрозумілих форм через форми вже відомі.

Тепер ми бачимо, в чому народна етимологія подібна до аналогії і в чому вона від неї відрізняється.

Обидва ці явища мають лише одну загальну рису: вони використовують надані мовою значеннєві елементи, — але в усьому іншому вони діаметрально протилежні.

Аналогія завжди передбачає забуття попередньої форми; в основі аналогічної форми *il traisait* (див. с. 213) немає жодного поділу колишньої форми *il trayait*; забуття цієї форми навіть необхідне для появи її конкурента. Аналогія нічого не добуває з субстанції замінюваних нею знаків. Навпаки, народна етимологія зводиться до інтерпретації попередньої форми, спогад про яку, нехай навіть і розпливчастий, є вихідною точкою для її деформації. Таким чином, в одному випадку аналіз ґрунтується на спогаді, а в іншому — на забутті; і ця відмінність — фундаментальна.

Народна етимологія функціонує лише за певних умов і зачіпає лише рідкісні слова, технічні терміни або запозичення з іноземних мов, важко засвоєвані мовцями. Аналіз, навпаки, являє собою дуже поширене явище, пов'язане з нормальним функціонуванням мови. Обидва ці явища, дуже подібні в деяких своїх проявах, по суті взаємно протилежні, їх слід чітко розрізняти.

АГЛЮТИНАЦІЯ

§ 1. Визначення аглютинації

Поряд з аналогією, важливість якої ми щойно відзначили, у створенні нових одиниць бере участь ще один чинник: аглютинація.

Жоден інший спосіб утворення слів не може зрівнятися з названим: випадки звуконаслідування (див. с. 91) і слова, створені окремими мовцями з випадкових елементів без будь-якого втручання аналогії (напр. газ), та навіть і народна етимологія мають порівняно з ними зовсім невелике значення.

Аглютинація полягає в тому, що два або кілька слів спочатку відмінних, але часто вживаних всередині речення в одній синтагмі, об'єднуються в цілковито або майже цілком неподільну одиницю. Таким є аглютинаційний процес: ми кажемо процес, а не засіб, оскільки слово "засіб" передбачає наявність волевияву й наміру, тоді як саме відсутність волевого акту якраз і є найтипівішою рисою аглютинації.

Ось кілька прикладів. По-французьки спочатку говорили *se ci* "це ось", вживаючи тут два слова, звідки пізніше *sesi* — нове слово, хоча його матеріал і складники не змінилися. Порівняйте ще франц. *tous jours* → *toujours* "завжди", *au jour d'hui* → *aujourd'hui* "сьогодні", *des ja* → *déjà* "вже", *vert jus* → *verjus* "кисле вино".

Аглютинація може склеювати також одиниці нижчого рівня всередині слова: ми таке вже бачили на с. 214-215 у випадку з і.-с. найвищим ступенем **swād-is-to-s* і грецьким найвищим ступенем *hed-isto-s*.

Розглянувши це явище уважніше, можна виявити в ньому такі три фази:

1. Сполучення кількох елементів в одній синтагмі, що не відрізняється від усіх інших.

2. Власне аглютинація, тобто синтез елементів синтагми в одну нову одиницю. Цей синтез відбувається сам собою внаслідок механічної тенденції: коли

складне поняття виражене досить звичайною низкою значенневих одиниць, наш розум, ідучи, так би мовити, навпростець, відмовляється від аналізу і пов'язує поняття в цілому зі сполученням знаків, яке стає в такий спосіб неподільною одиницею.

3. Решта змін, які дедалі більше сприяють перетворенню колишнього сполучення в просте слово: уніфікація наголосу (*vert-jús* — *verjús*), особливі фонетичні зміни тощо.

Нерідко можна почути, нібито фонетичні й акцентні зміни (3) передують змінам у сфері понять (2) і нібито семантичний синтез слід пояснювати аглютинацією та синтезом звукового матеріалу. Цілком може бути, що це зовсім не так: такі сполучення, як *vert jus, tous jours* тощо, стали простими словами саме через те, що в них почали вбачати єдине поняття; було б помилкою переставляти складники цього відношення.

§ 2. Аглютинація та аналогія

Контраст між аналогією і аглютинацією разючий:

1. При аглютинації дві або кілька одиниць зливаються в одну одиницю (напр., *encore* “ще” від *hanc horam*) або ж дві одиниці нижчого рівня стають однією одиницею того самого рівня (пор. *héd-isto-s* “найприємніший” від **swād-is-to-s*). Навпаки, аналогія виходить з одиниць нижчого рівня і утворює з них одиниці вищого рівня. Для утворення лат. *rāg-ānus* “сільський” аналогія поєднала корінь *rāg-* і суфікс *-ānus*.

2. Аглютинація відбувається виключно в синтагматичній сфері: її дія спрямована на дане сполучення, все інше її не стосується. Навпаки, аналогія апелює до асоціативних рядів так само, як і до синтагм.

3. Аглютинація взагалі не виявляє нічого навмисного ані активного; як ми вже казали, це простий механічний процес, у якому ціле складається саме собою. Навпаки, аналогія є засіб, який передбачає аналіз і сполучення, розумову діяльність і намір.

У зв'язку з утворенням нових слів часто використовують терміни *конструкція* і *структура*; однак ці терміни мають різне значення залежно від того, застосовуються вони до аглютинації чи до аналогії. У першому випадку вони позначають повільне цементування елементів, які внаслідок взаємного дотику і синтагми синтезуються, що може призводити аж до повного стирання меж вихідних одиниць. У випадку ж аналогії “конструкція” означає дещо інше, а саме — угруповання, отримане негайно, у єдиному мовленнєвому акті шляхом поєднання кількох елементів з різних асоціативних рядів.

Ми бачимо, наскільки важливо розрізняти ці два способи утворення слів. Так, наприклад, латинське *possum* являє собою не що інше, як зрощення двох слів *potis sum* “я є владний”, — це аглютиноване слово; навпаки, *signifer* “прапороносець”, *agricola* “хлібороб” тощо утворені шляхом аналогії, це конструкції, побудовані за наданими мовою зразками. Лише до утворень за аналогією і слід застосовувати терміни *складне слово* і *похідне слово*¹.

Часто буває важко визначити, з'явилася аналізована форма внаслідок аглютинації чи виникла вона як аналогічне утворення? Лінгвісти вели нескінченні суперечки навколо індоєвропейських форм **es-mi*, **es-ti*, **ed-mi* тощо. Чи були елементи *es-*, *ed-* тощо

¹ Це означає, що обидва ці явища взаємно проникають одне в одне в історії розвитку мови; однак аглютинація завжди передує аналогії і забезпечує її готовими зразками. Так, композитний тип, що утворив грецьке слово *hippó-dromo-s*, був породжений частковою аглютинацією в період індоєвропейської прамови, якій не були відомі закінчення (*ekwo dromo* можна було б зіставити з таким англійським складним словом, як *country house*). Однак аби повністю злитися, елементи повинні стати частинами продуктивного новоутворення за аналогією. Так сталося і з французьким майбутнім часом (*je ferai* “я зроблю” тощо), утвореним шляхом аглютинації від народно-латинського інфінітива теперішнього часу (*facere habeo* “я маю зробити”). Таким чином, саме завдяки втручанню аналогії аглютинація створює синтаксичні типи та організує свої дії на користь граматики; сама по собі аглютинація доводить синтез елементів до появи простої одиниці, яка може бути лише неподільним і непродуктивним словом (тип *hanc horam* → *encore*); інакше кажучи, аглютинація збагачує лексику. — Прим. вид.

в далеку епоху справжніми словами, які потім аглютинувалися до інших слів *mi*, *ti* тощо, або ж **es-mi*, **es-ti* виникли внаслідок сполучення з елементами інших складних одиниць того самого порядку, що пов'язувало б аглютинацію з епохою до утворення індоєвропейських закінчень? За відсутністю історичної документації це питання, очевидно, так і залишиться нерозв'язаним.

Лише історія може сказати щось з цього приводу. Кожного разу, коли вона дозволяє твердити, що певний простий елемент складався колись з двох або кількох елементів, ми опиняємося перед аглютинацією: наприклад, лат. *hic* "це", яке походить від *hot se* (*se* було засвідчене епіграфічно). Проте коли бракує історичної інформації, досить важко визначити, що є аглютинацією, а що аналогією.

ОДИНИЦІ, ТОТОЖНОСТІ, ДІАХРОНІЧНІ РЕАЛІЇ

Статична лінгвістика оперує одиницями, що існують у синхронічному ряду. Все сказане підтверджує, що в діахронічній послідовності ми маємо справу не з елементами, розмежованими раз і назавжди, як показано на схемі:

Навпаки, ці елементи розподіляються щоразу інакше внаслідок розіграних у мові подій; тож вони скоріше відповідають такій схемі:

Це впливає з усього сказаного про наслідки фонетичної еволюції, аналогії, аглютинації тощо.

Майже всі наведені досі приклади стосувалися лише утворення слів; розгляньмо тепер інший приклад, узятий з синтаксису. В індоєвропейській прамові не було прийменників; позначувані ними відношення виражались через численні відмінки, наділені широким спектром значень. Не було також дієслів з префіксами, а були лише частки, короткі слова, які додавалися до речень, уточнюючи та відтіняючи позначену дієсловом дію. Отже, тоді не було нічого, що відповідало б латинському *ire ob mortem* "іти назуст-

річ смерті” або *obīre mortem* із тим же значенням; було щось на зразок *īre mortem ob*. Такий же найдавніший стан грецької мови: (1) *óreos bainō káta*; *óreos bainō* само по собі означає “іду з гори”, де родовий відмінок має значення аблатива; *káta* додає відтінок “униз”. У наступну епоху ми вже маємо (2) *katá óreos bainō*, де *katá* відіграє роль прийменника, а ще пізніше (3) *kata-bainō óreos* — результат аглютинації дієслова з часткою, яка стала префіксом. Тут ідеться про два або три різні явища, які всі ґрунтуються на інтерпретації одиниць:

(1) утворення нового класу слів — прийменників — шляхом простої перестановки даних одиниць; особливо розташування слів, спочатку вільне, можливо, було викликане випадковою причиною і породило нове сполучення: *kata*, первинно не пов'язане ні з чим, поєднується з іменником *óreos* і разом з ним сполучається з *bainō*, стаючи його додатком;

2) поява нового дієслівного типу *katabainō*; це вже інше психологічне сполучення, якому до того ж сприяє особливий розподіл одиниць, що закріплюється аглютинацією;

3) як природний наслідок попереднього — послаблюється значення флексії родового відмінка (*óre-os*); відтепер *katá* має виражати основне поняття, яке раніше передавав лише родовий відмінок: настільки ж зменшилась і важливість закінчення *-os*, його зникнення в майбутньому вже закладене в цьому явищі.

Отже, в усіх трьох випадках ідеться про перерозподіл одиниць. Це та сама субстанція, але вже з іншими функціями; адже слід підкреслити, що до появи будь-якого з цих звуків не причетна жодна фонетична зміна. З іншого боку, хоча звуковий матеріал і не змінився, не слід вважати, що все відбувається у царині змісту: синтаксичні явища не існують без єдності певного ланцюжка поняття з певним ланцюжком звукових одиниць (див. с. 176), саме це відношення й зазнало тут змін. Звуки залишаються ті самі, а от значеннєві одиниці вже не ті.

Ми зазначали (див. с. 97), що мінливість знака — це зсув відношень між позначеним і позначенням.

Це визначення застосовне не лише до мінливості елементів системи, але й до розвитку самої системи; а саме в цьому й полягає діахронія як така.

Однак самої лише констатації зсуву синхронічних одиниць далеко не достатньо, аби зрозуміти, що ж, власне, відбулося у мові. Існує проблема *діахронічної одиниці* як такої: стосовно кожної події треба визначити, який елемент безпосередньо зазнав трансформативної дії. Ми вже стикалися з проблемою такого роду у зв'язку з фонетичними змінами (див. с. 120); вони стосувалися лише ізольованих фонем, а не слова в цілому. Оскільки існує велика різноманітність діахронічних подій, треба буде розв'язувати безліч аналогічних проблем, і одиниці, розмежовані в цій галузі, не обов'язково відповідатимуть одиницям синхронічного порядку. Згідно з встановленим у першій частині книги принципом, поняття одиниці не може бути однаковим в синхронії та діахронії. В усякому разі, воно не буде повністю зрозуміле, поки ми не вивчимо його у двох аспектах, статичному та еволюційному. Лише розв'язавши проблему діахронічної одиниці, ми зможемо подолати позірність явища еволюції і досягти його суті. Тут, як і в синхронії, знайомство з одиницями необхідне для розмежування ілюзорного й реального (див. с. 139).

Однак існує інше, надзвичайно складне питання — питання про *діахронічну тотожність*. Справді, аби я міг сказати, що дана одиниця залишилася тотожною самій собі чи, продовжуючи своє існування як окрема одиниця, вона змінилася за формою і змістом (всі ці випадки можливі), мені потрібно знати, на чому я можу ґрунтувати свої твердження про те, що узятий з певної епохи елемент, напр. франц. *chaud* “теплий”, є той самий, що й узятий з попередньої епохи, напр. лат. *calidum* (зн. в. від *calidus* “теплий”).

На це питання, звичайно, відповідь буде така: *calidum* повинно було стати *chaud* внаслідок дії фонетичних законів, і отже, *chaud* = *calidum*. Це зветься фонетичною тотожністю. Так само і у випадку з

франц. *sevrer* “відлучати дитину” і лат. *sēparāre* “відокремлювати”; і навпаки, стосовно франц. *fleurir* “цвісти” скажуть, що це не те саме, що лат. *flōrēre* (яке дало б **flouoir*).

На перший погляд може здатися, що така відповідність покриває поняття діахронічної тотожності взагалі. Однак насправді тотожність неможливо визначити на підставі самих лише звукових відповідностей. Безперечно, ми з повним правом можемо сказати, що лат. *mare* “море” повинно мати у французькій форму *mer*, оскільки за певних умов усяке *a* переходить в *e*, а ненаголошене *e* випадає тощо; однак твердити, що саме відношення *a* → *e*, *e* → *нуль* тощо складають тотожність, означатиме переставити причину і наслідок, бо, навпаки, якраз відповідність *mare* : *mer* дозволяє мені зробити висновок, що *a* перейшло в *e*, а кінцеве *e* відпало тощо.

Якщо з двох французів, вихідців з різних районів Франції, один говорить *se fācher* “сердитися”, а другий — *se fōcher*, то різниця у їхній вимові буде дуже незначною порівняно з граматичними фактами, які дозволяють визнати у цих двох різних формах ту саму мовну одиницю. Діахронічна ж тотожність двох таких відмінних слів, як *calidum* і *chaud*, просто означає, що перехід від одного до другого проліг через цілу низку синхронічних тотожностей у сфері мовлення; причому зв'язок між ними ніколи не розривався всупереч щораз новим фонетичним змінам. Ось чому ми могли стверджувати на с. 137, що так само цікаво дізнатися, чому повторюване кілька разів підряд у тій самій промові слово *Messieurs!* “панове” залишається тотожним самому собі, як і з'ясувати, чому французьке заперечення *pas* тотожне іменникові *pas* або, що те саме, чому французьке *chaud* тотожне латинському *calidum*. Друге питання насправді є лише продовженням і ускладненням першого.

ДОДАТОК ДО ДРУГОЇ І ТРЕТЬОЇ ЧАСТИН

А. Аналіз суб'єктивний і аналіз об'єктивний

Аналіз мовних одиниць, щомиті здійснюваний мовцями, можна назвати *суб'єктивним аналізом*; не слід змішувати його з *аналізом об'єктивним*, який ґрунтується на історії мови. В такій грецькій формі, як *hippos* “кінь”, граматист розрізняє три елементи: основу, суфікс і закінчення — *hipp-o-s*, тоді як давній грек помічав у ній лише два елементи: *hipp-os* (див. с. 195). У лат. *amābās* “ти любив” об'єктивний аналіз вбачає чотири одиниці нижчого рівня: *am-ā-bā-s*, римляни ж ділили це слово на три одиниці: *amā-bā-s*; імовірно навіть, що вони розглядали *-bās* як флексійне ціле, протиставлене основі. У таких французьких словах, як *entier* “цілий” (від лат. *integer* “незайманий”), *enfant* “дитина” (від лат. *in-fans* “немовля”), *enceite* “вагітна” (від лат. *in-cincta* “неоперезана”), історик мови виділить спільний префікс *en-*, тотожний латинському заперечному префіксу *in-*; суб'єктивний аналіз мовців його не помічає.

Граматист часто схильний вбачати помилки у спонтанному аналізі мови; насправді суб'єктивний аналіз не більш хибний, ніж “хибна” аналогія (див. с. 205). Мова не помиляється, а лише має іншу точку зору. Аналіз мовців і аналіз історика мови несумірні, хоча в обох випадках вжито однаковий метод: зіставлення рядів, що містять той самий елемент. Обидва види аналізу виправдані, і кожний з них зберігає свою цінність; проте в кінцевому підсумку перевагу отримує аналіз мовців, бо він ґрунтується на безпосередніх фактах мови.

Мовно-історичний аналіз є лише похідною формою щодо аналізу мовців. По суті, він полягає у відображенні на одній площині побудов різних епох. Як і спонтанний аналіз мови, історичний аналіз прагне пізнати одиниці нижчого рівня, що складають слово; однак, на відміну від першого, історичний аналіз синтезує всі членування, зроблені впродовж сторіч, аби

віднайти найдавніший спосіб поділу слова на частини. Слово можна порівняти з будинком, внутрішня будова та призначення якого змінювалися кілька разів. Об'єктивний аналіз підсумовує і накладає одну на одну ці послідовні в часі перебудови. Однак мешканці будинку знають щоразу лише одну його перебудову.

Розглянутий вище аналіз грецького *hípp-o-s* не є хибним, адже, за уявленням мовців, він був саме таким; він лише “анахронічний”, бо належить не до тієї епохи, з якої взято дане слово. Це *hípp-o-s* не суперечить грецькому класичному *hípp-os*, але судити про нього слід інакше. Таким чином, ми знову повертаємося до фундаментальної відмінності між діахронією та синхронією.

Це дозволяє, крім усього, розв'язати важливе методологічне питання. Стара школа при поділі слів на основи, корені, суфікси тощо абсолютизувала самі ці елементи. Читаючи роботи Бопі і його послідовників, можна подумати, що греки принесли з собою споконвічний багаж коренів та суфіксів і що вони займалися масовим виготовленням своїх слів у мовленні; що, наприклад, слово *patēr*, “батько” було для них: корінь *pa* + суфікс *ter*, а *dōso* “дам” у їх вустах поставало як сума *dō* + *so* + особове закінчення тощо.

Безперечно, треба було якось реагувати на подібні викривлення, і слухним гаслом цієї реакції стала така вимога: спостерігайте за тим, що відбувається у сучасних мовах, в нашій повсякденній мові, і не приписуйте давнім періодам мови жодних процесів, жодних явищ, не виявлених у наш час. А оскільки жива мова переважно не дає підстав для аналізу, що його провадив Боп, молодогограматики, дотримуючись свого принципу, почали заявляти, що корені, основи, суфікси тощо — це чисті абстракції нашого розуму і що коли ми їх і вживаємо, то виключно заради зручності у викладі. Однак якщо запровадження цих категорій не виправдовується, то навіщо ж тоді їх запроваджувати? А коли ж це все-таки зроблено, то на якій підставі можна твердити,

що, наприклад, поділ *hípp-o-s* кращий, ніж поділ *hípp-os*?

Нова школа, визнавши недоліки попередньої доктрини, що було неважко зробити, задовольнилася відмовою від неї в теорії, залишившись на практиці обтяженою науковим апаратом, якого, всупереч усьому, ніяк не могла позбутися. Досить замислитися над цими “абстракціями”, як стає видно, якій саме реальності вони відповідають, і тоді для того, аби наділити ці штучні утворення граматистів виправданням і точним змістом, вистачить незначних коректив. Власне, це ми й намагалися зробити вище, показавши, що об'єктивний аналіз, внутрішньо поєднаний з суб'єктивним аналізом живої мови, посідає належне йому місце в лінгвістичній методології.

Б. Суб'єктивний аналіз та виділення одиниць нижчого рівня

Отож у галузі аналізу можна встановити метод і сформулювати визначення, лише виходячи з позицій синхронії. Це ми й хочемо показати, навівши ряд міркувань щодо частин слова: префіксів, коренів, основ, суфіксів, закінчення¹.

Почнімо з закінчення, тобто словозмінної характеристики або змінного елемента наприкінці слова, який дозволяє відрізнити форми іменної та дієслівної парадигми. У грецькому дієвідмінюванні *zeígnū-mi*, *zeígnū-s*, *zeígnū-si*, *zeígnū-men* тощо “запрягаю, запрягаєш, запрягає” закінчення — *mi*, *-s*, *-si* тощо окреслюються просто через те, що протиставлені одне одному і попередній частині слова (*zeígnū-*). На с. 111 та 150 ми вже бачили, що у випадку протиставлення чеського *žep* (род. в. мн.) і *žepa* (наз. в.

¹ Ф. де Сосюр не торкався, принаймні з синхронічної точки зору, питання про складні слова. Ця сторона проблеми залишається, отже, поза розглядом; зрозуміло, що встановлену вище діахронічну відмінність між складними та аглютинованими словами не слід прямолінійно застосовувати тут, де йдеться про аналіз стану мови. Навряд чи слід нагадувати, що цей виклад про одиниці нижчого рівня не претендує на розв'язок складнішої проблеми, порушеної на с. 133 і 141 про визначення слова як одиниці. — *Прим. вид.*

одн.) відсутність закінчення може відігравати ту саму роль, що і звичайне закінчення. Так, грецьке *zeúgnū!* “запрягай!”, протиставлене *zeúgnu-te!* “запрягайте!” тощо, або кличний відмінок *rhētor!* “промовцю!”, протиставлене формі *rhētor-os* та іншим відмінкам, і франц. *marš* (пишеться *marche!*) “іди!”, протиставлене *maršō* (пишеться “*marchons!*”) “ходімо!”, становлять словозмінні форми з нульовим закінченням.

Відокремлюючи закінчення, ми отримуємо базу словозміни, або основу, яка звичайно становить спільний елемент, виділений у безпосередньому порівнянні цілої низки споріднених слів, змінних чи ні, і пов'язує всі ці слова спільним поняттям. У такому ряді французьких слів, як *roulis* “хитавиця”, *rouleau* “згорток, валок”, *rouler* “котити”, *roulage* “уторування ґрунту”, неважко виділити основу *roul-*. Однак аналіз мовців часто розрізняє в одному гнізді слів основи кількох типів, або, краще сказати, декількох ступенів. Елемент *zeúgnū*, виділений нами вище з *zeúgnū-ti*, *zeúgnū-s* тощо, становить основу першого ступеня. Вона не є нерозкладною, адже з порівняння її з іншими рядами (*zeúgnū-ti* “запрягаю”, *zeuktōs* “запряжений”, *zeuksis* “запрягання”, *zeuktēr* “запрягач”, *zigón* “ярмо” тощо, з одного боку, та *zeúgnū-ti* “запрягаю”, *deiknū-ti* “показую”, *ōrnū-ti* “піднімаю” тощо, з іншого боку) сам собою впливає поділ *zeug-ni*. Таким чином, *zeug* (зі своїми перемінними формами *zeug-*, *zeuk-*, *zig-* (див. с. 202) є основа другого ступеня; однак далі вона вже нерозкладна, бо її подальший поділ через порівняння зі спорідненими формами стає неможливим.

Цей неподільний і спільний для всіх слів однієї групи елемент називається *коренем*. З іншого боку, оскільки всякий суб'єктивний і синхронічний поділ може членувати звукові елементи лише з огляду на частку змісту, притаманну кожному з цих елементів, то корінь виявляється тим елементом, де спільний для всіх споріднених слів зміст досягає найвищого ступеня абстракції та узагальнення. Природно, що ця змістова невизначеність у кожного кореня неоднакова, крім того, вона певною мірою залежить від

ступеня поділу основи: що численніших розтинів знає основа, то більше шансів стати абстрактним має її сенс. Так, грецьке *zeugmation* означає “запряжка”, *zeúgma* “упряж” без спеціального уточнення і, нарешті, *zeug-* виражає невизначене поняття про запрягання.

З цього випливає, що корінь як такий не може утворювати слово і безпосередньо приймати закінчення. І справді, слово завжди виражає відносно окреслене поняття, принаймні з граматичної точки зору, що суперечить властивим кореню загальності та абстрактності. Що ж тоді казати про досить численні випадки, коли корінь і основа словозміни тяжіють до тотожності, як це ми бачимо, напр., у грец. *phlóks* “полум'я”, род. в. *phlogos*, порівнюючи їх з коренем *phleg*: *phlog*, який зустрічається в усіх словах тієї самої групи (пор. *phleg-ō* “палю” тощо)? Чи не суперечить це щойно встановленій нами відмінності? Анітрохи, бо слід розрізняти *phleg-*: *phlog-* у загальному розумінні та *phlog-* у спеціальному, інакше це буде розгляд виключно звукових форм поза їхнім сенсом. Той самий звуковий елемент отримує тут дві різні вартості; таким чином, він утворює два різні мовні елементи (див. с. 133). Як і у випадку з *zeúgnū!* “запрягай!”, розглянутого нами як дієвідмінюване слово з нульовим закінченням, тут ми теж можемо сказати, що *phlōg* “полум'я” є основою з *нульовим суфіксом*. Жодне змішування неможливе: основа залишається відмінною від кореня, навіть якщо й збігається з ним за звучанням.

Таким чином, для свідомості мовців корінь є реальністю. Щоправда, мовці не завжди виділяють його з однаковою точністю; з цього погляду існують відмінності як всередині однієї мови, так і між мовами.

В деяких мовах корінь виявляє певні властивості, які привертають увагу мовців. Зокрема це стосується німецької мови, де корінь має однотипні характеристики: він майже завжди односкладовий (пор. *streit-*, *bind-*, *haft-* тощо), його структура підпорядковується певним правилам: фонемі не можуть розташовуватися в ньому в довільному порядку; деякі сполучення

приголосних, наприклад змична плюс плавна, в кінці кореня неможливі: *werk-* можливе, а *wekr-* ні; зустрічаються *help-*, *werd-*, але *hefl-*, *wedr-* не зустрічаються.

Нагадаємо; що регулярні чергування, особливо голосних, швидше зміцнюються, ніж послаблюються, відчуття кореня і взагалі одиниць нижчого рівня.

З цього погляду німецька мова з різноманітною грою аблаута (див. с. 200) глибоко відрізняється від французької. Такі особливості ще більшою мірою властиві семітичним кореням. Чергування в них досить регулярні й викликають численні складні протиставлення (пор. дав.-євр. *qatal* “він убив”, *qaltem* “ви (чоловіки) вбили”, *q'tol* “вбити”, “вбий! (до чоловіка)”, *qit'lū* “вбийте! (до чоловіків)” тощо — всі форми одного дієслова зі значенням “вбити”); крім того, вони виявляють ще одну особливість, подібну до німецької односкладовості, але виразнішу: семітичні корені завжди мають три приголосні (див. с. 289).

З цього погляду, французька мова цілком відмінна. В ній мало чергувань, а поряд з односкладовими коренями (*roul-*, *march-*, *mang-* тощо) є багато дво- і навіть трискладових коренів (*commenc-*, *hésit-*, *éprouvant-*). Крім того, форми цих коренів становлять, особливо у своїх фіналах, надто різноманітні сполучення, щоб їх можна було звести до певних правил (пор. *tu-er*, *règn-er*, *guid-er*, *grond-er*, *souffl-er*, *tard-er*, *entr-er* тощо). Тож годі дивуватися, що у французькій мові відчуття кореня розвинуте досить слабо.

Виділення кореня веде, у свою чергу, до виділення префіксів і суфіксів. Префікс передує тій частині слова, яку визнано за основу, наприклад *hipo-* в грецькому *hipo-zeigpiti* “запрягаю”. Суфікс — це елемент, який додається до кореня для перетворення його на основу (наприклад, *zeig-mat-*) або до основи першого ступеня для перетворення її на основу другого ступеня (наприклад, *zeigmat-io-*). Ми вже бачили, що цей елемент, як і закінчення, може бути нульовим. Виділення суфікса є, таким чином, лише зворотною стороною аналізу основи.

Суфікс має часом конкретний сенс, тобто семантичну вартість, як-от в *zeuk-tër* “запрягач”, де *-tër-* означає дійову особу, а часом — граматичну функцію, як-от у *zeig-nū(-mi)* “я запрягаю”, де *-nū-* означає ідею теперішнього часу. Префікс також може відігравати і ту, й іншу роль, однак наші мови досить рідко наділяють його граматичною функцією; приклади: *ge-* німецького дієприкметника минулого часу (*ge-setzt*), дієслівні префікси доконаного виду в слов'янських мовах (рос. *на-писать*).

Префікс відрізняється від суфікса ще однією особливістю, не абсолютною, але досить поширеною: він чіткіше окреслений, бо найлегше відділяється від слова в цілому. Це залежить від самої природи префікса; в більшості випадків залишок після відокремлення префікса має вигляд закінченого слова (пор. франц. *recommencer* “починати знову”: *commencer* “починати”, *indigne* “негідний”: *digne* “гідний”, *maladroit* “невправний”: *adroit* “вправний”, *contrepoids* “противага”: *roids* “вага” тощо). Ще яскравіше це проявляється в латині, грецькій та німецькій мовах. Додамо тут, що деякі префікси можуть функціонувати як незалежні слова: пор. франц. *contre* “біля”, *mal* “погано”, *avant* “перед”, *sur* “на”, нім. *unter* “під”, *vor* “перед” тощо, грец. *kata* “з (чого-небудь)”, *pro* “перед” тощо. Зовсім інакші властивості має суфікс: основа не буде закінченим словом, якщо відкинути цей елемент: напр., франц. *organisation* “організація”: *organis-* “організ-”, нім. *Trennung* “роз'єднання”: *trenn-*, “роз'єдн-”, грец. *zeigma* “запряжка”: *zeig-* “запряж-” тощо; з іншого боку, сам суфікс не має самостійного існування.

З усього сказаного випливає, що найчастіше основа у своїй початковій частині заздалегідь відмежована: навіть без будь-якого порівняння з іншими формами мовець уже знає, де проходить межа між префіксом і подальшою частиною слова. Інша справа з кінцем слова: жодну межу не можна тут встановити, не звертаючись до форм з такою ж основою або таким же суфіксом; ці зіставлення мають наслідком те чи інше розмежування, залежно від особливостей зіставлених елементів.

З погляду суб'єктивного аналізу суфікси й основи варті чогось лише завдяки своїм синтагматичним та асоціативним протиставленням: принагідно можна знайти формативний елемент і основу у двох протиставлених частинах слова, які б вони не були, аби лише вони уможливили протиставлення. Наприклад, у лат. *dictatōrem* “диктатора” можна побачити основу *dictatōr (-em)*, якщо його зіставити з *consul-em* “консула”, *ped-em* “ногу” тощо, або основу *dictā (-tōrem)*, якщо його наблизити до *lic-tōrem* “ліктора”, *scrip-tōrem* “писаря” тощо, або нарешті основу *dic-(tātōrem)*, якщо згадати про *pō-tātōrem* “пияка”, *can-tātōrem* “співця” тощо. Взагалі кажучи, за сприятливих умов мовець має змогу робити всі можливі поділи (наприклад, *dict-ātōrem* згідно з *am-ōrem* “любов” (зн. в.), *ard-ōrem* “вогонь” (зн. в.) тощо, *dict-ātōrem* згідно з *ōr-ātōrem* “промовця”, *ar-ātōrem* “орача” тощо). Ми вже бачили (див. с. 215), що результати цих спонтанних аналізів виявляються в аналогічних утвореннях кожної епохи; саме вони й дозволяють нам розрізняти одиниці нижчого рівня (корені, префікси, суфікси, закінчення), усвідомлювані мовою, і ті вартості, які вона їм надає.

В. Етимологія

Етимологія не є окремою дисципліною, ані частиною еволюційної лінгвістики; це лише спеціальне застосування принципів, причетних до синхронічних і діахронічних фактів. Етимологія звертається до минулого слів, поки не знайде їм необхідного пояснення.

Коли говорять про походження певного слова і твердять, що воно “походить” від іншого слова, то під цим можна розуміти різні речі: так, франц. *sel* “сіль” походить від лат. *sal* внаслідок простої звукової зміни; франц. *labourer* “обробляти землю” походить від старофранц. *labourer* “працювати взагалі” лише внаслідок зміни значення; *couvert* “висиджувати яйця” походить від лат. *cubare* “лежати” через зміну значення і звучання; нарешті, коли говорять, що *potmier* “яблуня” походить від *potte* “яблуко”, то

встановлюють відношення граматичної деривації. У трьох перших випадках ми оперуємо діахронічними тотожностями, а четвертий уже ґрунтується на синхронічному відношенні кількох різних елементів; сказане вище про аналогію показує, що вона і є найважливішим розділом етимологічного дослідження.

Етимологія лат. *bonus* “добрий” не вважається встановленою, якщо ми твердимо лише, що воно походить від **dvenos*; однак якщо ми виявляємо, що *bis* “двічі” походить від **dvis* і тим самим встановлюємо зв'язок з *duo* “два”, то це можна назвати етимологічною операцією; те саме можна сказати і про зближення франц. *oiseau* “птаха” з лат. *avicellus* “пташка”, оскільки воно дозволяє знайти сполучну ланку між *oiseau* і *avis*.

Отже, етимологія — це перш за все пояснення слова через вияв його відношення до інших слів. Пояснити — означає звести до знайомих елементів, а в лінгвістиці пояснити слово — означає звести його до інших слів, оскільки відношень необхідності між звуком і змістом не існує (принцип довільності знака; див. с. 89).

Етимологія не обмежується поясненням окремих слів; вона вивчає ще історію груп споріднених слів, а також історію формантів, префіксів, суфіксів тощо.

Подібно до статичної та еволюційної лінгвістики, етимологія описує факти, але цей опис не є систематичним, бо не робиться в певному визначеному напрямку. Стосовно певного слова, узятого як предмет дослідження, етимологія дістає інформацію то з фонетики, то з морфології, то з семантики. Для досягнення своєї мети вона використовує всі засоби, надані лінгвістикою, однак не затримує своєї уваги на з'ясуванні характеру операцій, які має робити.

Розділ I

ПРО РІЗНОМАНІТНІСТЬ МОВ

Пристаючи до питання про зв'язок мовного явища з простором, ми виходимо за межі внутрішньої лінгвістики і опиняємося в царині лінгвістики зовнішньої, про великий обсяг і різноманітність якої вже було сказано у п'ятому розділі вступу.

При вивченні мов насамперед вражає їхня різноманітність та мовні відмінності, які виявляються між різними країнами і навіть між частинами однієї країни. Якщо розходження в часі часто лишаються непоміченими, то розходження в просторі відразу ж впадають у вічі; їх помічають навіть дикуни при контактах з іншомовними племенами. Саме внаслідок таких зіставлень народ починає усвідомлювати свою власну мову.

Зазначимо побіжно, що це усвідомлення мови породжує у первісних народів думку, нібито мова — це певна звичка або звичай, подібний до звичаю носити одяг чи зброю. Французьке слово *idiome* “(конкретна) мова” добре передає саме таке розуміння мови як особливої риси певної громади (грец. *idiōta* вже означало “особливий звичай”). Тут прихована слушна думка, яка, проте, може перерости в помилку, коли вбачати в цьому ознаку не народу, а раси, ставлячи мову в один ряд з кольором шкіри або формою голови.

Додамо також, що кожний народ вірить у перевагу своєї мови. Людина, що говорить іншою мовою, часто розглядається як неспроможна говорити взагалі; так, грецьке слово *barbaros* “варвар, не грек” спочатку, очевидно, означало “заїка” і було споріднене з латинським словом *balbus* з тим же значенням; по-

сійськи мешканці Німеччини зветься *немцы* (“німці”), тобто “німі”.

Таким чином, перше, що засвідчила лінгвістика, була географічна різноманітність мов. Це визначило початковий напрям наукових досліджень у галузі мови вже у греків; щоправда, греки звертали увагу лише на відмінності між різними еллінськими діалектами; однак річ у тім, що їхні інтереси взагалі не виходили за межі самої Греції.

Переконалившись у відмінності якихось двох мов, ми інстинктивно переходимо до виявлення в них аналогій. У цьому виявляється природна тенденція мовців. Селянам подобається порівнювати свою говірку з говіркою сусіднього села; люди, які користуються кількома мовами, помічають наявні в них спільні риси. Цікаво зазначити, що пройшло чимало часу перш ніж наука почала використовувати спостереження такого роду; так, греки, помітивши багато збіжностей між латинським і грецьким словником, не спромоглися тут дійти жодного лінгвістичного висновку.

Наукове спостереження цих аналогій дозволяє стверджувати в деяких випадках, що дві або кілька мов пов'язані родинними зв'язками, тобто мають спільне походження. Група мов, об'єднаних у такий спосіб, називається *родиною*. Сучасна лінгвістика вже встановила ланцюжок таких родин: індоєвропейської, семітичної, банту¹ та ін. Ці родини, в свою чергу, піддаються взаємному порівнянню, виявляючи іноді ширші й давніші зв'язки. Були спроби відшукати спільні риси між фінно-угорською² та індоєвропейською родиною мов, між індоєвропейською та семітичною родиною мов тощо. Але такого роду зіставлення відразу ж наражаються на нездоланні перешкоди. Не слід змішувати можливе з доводжува-

¹ Банту — це сукупність мов, якими говорять народи Південної та Екваторіальної Африки, зокрема кафри. — *Прим. вид.*

² Фінно-угорські мови, до яких належать, зокрема, фінська або суомі, мордовська, лапландська та інші, складають одну родину мов, поширену на півночі Росії та в Сибіру, і походять від однієї прамови; їх відносять до ще ширшої урало-алтайської групи, спільне походження мов якої не доведене, хоча вони й мають деякі риси подібності. — *Прим. вид.*

ним. Загальна спорідненість мов малоюмовірна, але навіть коли б вона й мала місце, — як то вважає італійський лінгвіст Тромбетті³, — її неможливо було б довести через незліченні зміни у мовах.

Таким чином, поряд з відмінністю між спорідненими мовами, існує абсолютна відмінність між такими мовами, будь-яку спорідненість яких неможливо ані показати, ані довести. Яким же має бути метод лінгвістики в обох випадках? Почнімо з другого, найпоширенішого випадку. Існує, як сказано, безліч взаємно несумірних мов і мовних родин. Такою є, наприклад, китайська мова щодо індоевропейських. Але ж це не має означати, що від порівняння її слід цілком відмовитися; воно завжди можливе, корисне і може стосуватися як граматичної структури й загальних типів вираження думки, так і звукової системи. У такий же спосіб можна порівняти факти діахронічного порядку, фонетичну еволюцію двох мов тощо. Однак можливості в цій галузі, хоча й незліченні, обмежуються певними постійними звуковими та психічними даними, що зумовлюють організацію будь-якої мови; зі свого боку, саме виявлення цих сталих даних стає головною метою всякого порівняння взаємно несумірних мов.

Щодо відмінностей іншого роду, — тих, які спостерігаються всередині мовних родин, — то вони являють собою необмежене поле для порівнянь. Дві мови можуть взаємно відрізнятися на всіх рівнях: вони можуть дивним чином бути подібними одна до одної, як, наприклад, зендська мова і санскрит, або здаватися цілком відмінними, як санскрит та ірландська мова; можливі всілякі проміжні варіанти: так, грецька і латинь ближчі одна до одної, ніж кожна з них до санскриту тощо. Мови, відмінні незначною мірою, називаються діалектами; але не слід надавати цьому терміну завеликої точності; ми побачимо далі (с. 255), що між діалектом і мовою існує лише кількісна, а не якісна відмінність.

³ Див. його працю "L'unità d'origine del linguaggio", Bologna, 1905. — Прим. вид.

УСКЛАДНЕННЯ ЧЕРЕЗ ГЕОГРАФІЧНУ РІЗНОМАНІТНІСТЬ МОВ

§ 1. Співіснування кількох мов в одному географічному пункті

Досі географічна різноманітність мов зображалася нами в ідеальному вигляді: скільки територій, стільки й різних мов. Ми мали право так зробити, бо географічний розподіл залишається найзагальнішим чинником мовної різноманітності. Розгляньмо тепер явища вторинні, які порушують цю відповідність і спричиняються до співіснування кількох мов на одній території.

Тут не йдеться про реальне органічне змішування, ані про взаємопроникнення двох мов, що має наслідком зміну мовної системи (пор. англійську мову по норманському завоюванні). Не йдеться тут і про кілька чітко територіально відокремлених мов, що існують у межах однієї держави, як це має місце у Швейцарії. Ми торкнемося лише такого стану, коли дві мови існують разом в одному місці і, співіснуючи так, не змішуються. Це можна спостерігати досить часто, і тут слід розрізняти два випадки.

Передусім може статися, що мова пізніших переселенців накладається на мову тубільного населення. Так, у Південній Африці поряд з кількома негритянськими мовами існують голландська та англійська мови, які закріпилися там після двох послідовних колонізацій; у такий же спосіб іспанська вкорінилася в Мексиці. Не слід гадати, що такого роду мовні вторгнення властиві лише сучасній добі. За будь-яких часів мало місце змішування народів без злиття їхніх мов. Аби в цьому пересвідчитися, досить кинути погляд на карту сучасної Європи: в Ірландії говорять кельтською та англійською; багато ірландців володіє обома мовами. У Бретані вживають бретонську і французьку мови; в області басків говорять французькою або іспанською поряд з баскійською. У Фінляндії віддавна співіснують шведська і фінська

мови; згодом до них приєдналася і російська. В Курляндії та Лівонії говорять латинською, німецькою і російською; німецька мова, занесена сюди в середні віки колоністами під егідою Ганзейської ліги, поширена тепер серед певного класу населення; російська з'явилася пізніше внаслідок завоювання. В Литві поряд з литовською мовою закріпилася польська — внаслідок колишньої унії Литви з Польщею, і російська — результат приєднання до московської імперії. Аж до XVIII ст. в усій Східній Німеччині за Ельбою говорили по-слов'янськи і по-німецьки. В деяких країнах мішанина мов була ще більша. В Македонії поширені найрізноманітніші мови: турецька, болгарська, сербська, грецька, албанська, румунська та інші — у різних пропорціях залежно від району.

Ці мови не завжди повністю перемішуються; їх співіснування у певній області не заперечує можливості їхнього відносного розмежування. Трапляється, наприклад, що з двох мов однією говорять у містечку, іншою — в селах; однак цей розподіл не завжди чіткий.

У стародавні часи відбувалося те саме. Якби ми мали мовну карту Римської імперії, ми б побачили явища цілком подібні до явищ сучасної епохи. Так, наприклад, у Кампанії наприкінці Римської Республіки говорили такими мовами: оскійською, про що свідчать написи в Помпеях, грецькою, мовою колоністів і засновників Неаполя та низки інших міст, латинською і, можливо, навіть етрусською, яка панувала в цій області до появи римлян. У Карфагені пунічна мова, тобто фінікійська, продовжувала існувати поряд з латинською і була поширена ще в епоху арабського завоювання, не кажучи вже про те, що на карфагенській території говорили звичайно і нумідійською. Є підстави припускати, що за античних часів в середземноморському басейні одномовні країни становили виняток.

Найчастіше таке нашарування мов було викликано навалом завойовників; однак поряд з цим відбувалися і колонізація — мирне проникнення мови і міграції кочових племен, які приходили разом зі своєю мовою. Така була доля циган, які осіли переважно в

Угорщині, утворивши там цілі села; вивчення їх мови показало, що в невідому епоху вони прийшли з Індії. У Добруджі, в гирлі Дунаю, трапляються татарські села, позначені плямками на лінгвістичній карті цієї області.

§ 2. Літературна мова і місцева говірка

Це ще не все: мовна єдність може бути порушена, якщо природна місцева говірка зазнає впливу літературної мови. Це неминуче відбувається щоразу, коли народ досягає певного шабля цивілізованості. Під «літературною мовою» ми розуміємо не лише мову літератури, а й ширше — будь-яку опрацьовану мову, офіційну чи ні, якою користується ціла спільнота. Залишена напризволяще мова перебуває в стані подрібнення на діалекти, жоден з яких не втручається до царини інших; за таких умов вона приречена на дедалі більше подрібнення. Однак оскільки розвиток цивілізації сприяє спілкуванню між людьми, один з існуючих діалектів внаслідок своєрідної мовчазної угоди стає рушійним засобом передачі всього того, що цікавить народ у цілому. Мотиви вибору певного діалекту різні: часом перевага надається діалекту області з найбільш розвинутою культурою, іноді діалекту тієї місцевості, яка здійснює політичну гегемонію і де перебуває центральна влада; трапляється, що королівський двір може нав'язати народові свою мову. Отримавши статус офіційної спільної мови, привілейований діалект рідко залишається у своєму первісному стані. До нього долучаються елементи інших обласних діалектів; він стає дедалі складнішим, не втрачаючи, однак, повністю своїх первісних рис; так, у французькій літературній мові легко розпізнається діалект Іль-де-Франсу, а в загальноіталійській мові — тосканський діалект. Що б там не було, літературна мова не поширюється всюди негайно, тож значна частина населення виявляється двомовною, бо говорить водночас загальною мовою та місцевою говіркою. Таке можна спостерігати в багатьох областях Франції, наприклад у Савойї, де запроваджена ззовні французька мова ще не усу-

нула тамтешні говірки. Таке ж можна спостерігати в Німеччині або в Італії, де повсюдно діалект існує поряд з офіційною мовою.

Аналогічні факти мали місце в усі часи і в усіх народів, що досягли певного рівня розвитку культури. У греків було своє койне, яке походило від аттичного та іонійського діалектів, поряд з яким продовжували існувати місцеві діалекти. Навіть у давньому Вавилоні є змога встановити наявність офіційної мови поряд з обласними діалектами.

Чи обов'язково існування загальної мови пов'язане з наявністю письма? Гомерівські поеми немовби свідчать про зворотне: хоча вони й з'явилися у часи, коли писемності зовсім або майже не було, однак їхня мова має риси умовності і виявляє всі ознаки літературної мови.

Викладені в цьому розділі факти настільки поширені, що могли б вважатися нормальним явищем в історії мов. Проте ми абстрагуємося тут від усього, що заважає побачити цілісну картину природної географічної розмаїтості мов, і уважно розглянемо основне явище, залишивши осторонь будь-яке проникнення чужої мови та формування літературної мови. Таке схематичне спрощення начебто не відповідає реальності, але природний факт слід передусім дослідити в чистому вигляді як такий.

Виходячи з прийнятого принципу, ми можемо, наприклад, сказати, що лінгвістично Брюссель — германське місто, бо розташоване у фламандській частині Бельгії; в цьому місті говорять французькою, однак нас цікавить лише демаркаційна лінія між фламандською та валлонською територіями. Водночас, з того ж погляду, Льєж — лінгвістично романське місто, бо воно розташоване на валлонській території; французька мова виступає в ньому лише як іноземна, накладена на споріднений з нею діалект. Так само Брест лінгвістично належить бретонській території; французька мова, якою тут говорять, не має нічого спільного з тубільною мовою Бретані; Берлін, де можна почути лише верхньонімецьку мову, лежить на нижньонімецькій території і т. ін.

ПРИЧИНИ ГЕОГРАФІЧНОЇ РІЗНОМАНІТНОСТІ МОВ

§ 1. Час як основна причина різноманітності

Абсолютна різноманітність мов (див. с. 242) порушує суто умоглядну проблему. Навпаки, різноманітність споріднених мов спонукає нас до спостережень, і ця різноманітність може бути зведена до єдності. Так, французька і провансальська мови походять обидві від народної латини, розвиток якої відбувався по-різному на півночі та на півдні Галлії. Про спільність їхнього походження свідчать численні матеріальні факти.

Аби добре зрозуміти перебіг подій, уявімо собі суто теоретичну і, по можливості, просту ситуацію, яка дозволила б виявити основну причину диференціації у просторі, і запитаймо себе, що може статися, коли якась мова, вживана на чітко окресленій території, наприклад на невеликому острові, буде перенесена колоністами в інше, так само чітко визначене, місце, наприклад на інший острів. Згодом ми побачимо, що між мовою першого вогнища F і мовою другого вогнища F' виникають усілякі відмінності в словнику, граматиці, вимові тощо.

Не слід, однак, вважати, що мова зазнає змін лише на новому місці, а на старому залишиться незмінною; не буде справедливим і протилежне твердження; інновація може виникати то тут, то там, або в обох місцях водночас. Оскільки певна мовна властивість *a* може змінитися на якусь іншу — *b*, *c*, *d* тощо, то диференціація може відбуватися у три різні способи:

$$\begin{array}{l} a \text{ (Вогнище F)} \\ \hline a \text{ (Вогнище F')} \end{array} \left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \frac{b}{a} \\ \rightarrow \frac{a}{c} \\ \rightarrow \frac{b}{c} \end{array} \right.$$

Отже, дослідження змін не має бути однобічним; однаково важливі інновації як у тій, так і в іншій мові.

Що ж породжує ці відмінності?

Було б помилкою вважати, що до цього спричинився лише простір. Сам по собі простір не може чинити на мову жодного впливу. На другий день після свого прибуття в F' колоністи з F говорили точнісінько тією ж мовою, що й напередодні. Про чинник часу забувають тому, що він менш конкретний, ніж простір, але насправді мовна диференціація зумовлена саме часом. Географічна розбіжність має бути доповнена розбіжністю в часі.

Звідки виникли вжиті в схемі дві різні властивості b і c, якщо ніколи не було переходу $b \rightarrow c$, ані $c \rightarrow b$? Аби відшукати шлях від єдності до різноманітності, треба повернутися до вихідного стану a, який змінився на b і c; саме стан a поступився місцем пізнішим формам. Виходячи з цього, ми отримуємо таку схему географічної диференціації, придатну для всіх аналогічних випадків.

F	↔	F'
a	↔	a
↓		↓
b		c

Географічне роз'єднання двох мов становить відчутну форму явища, але не пояснює його. Безперечно, певна мова не стала б відмінною без просторового від'єднання, хоча б мінімального; однак саме по собі відокремлення не створює відмінностей. Подібно до того, як неможливо судити про об'єм на підставі лише площини, а треба знати ще й третю координату — висоту, так само і схема географічної диференціації стає повною лише з урахуванням координати часу.

Можна заперечити, що різноманітність середовища, клімату, ландшафту, місцеві звичаї (неоднакові, наприклад, у горців і приморських мешканців) мо-

жуть впливати на мову і що в такому разі розглянути тут відмінності виявляються зумовленими географічно. Проте такі впливи потребують доведення (див. с. 186); якби це й було зроблено, все одно треба пам'ятати про такий важливий момент. Впливом середовища можна пояснити напрям руху, що визначається діючими в кожному окремому випадку ледь вловимими чинниками, недоступними ні виявленню, ні опису. В певний момент у певному середовищі звук *и* переходить в *й*; але чому він змінився саме в цей момент і саме в цьому середовищі і чому він став *й*, а, наприклад, не *о*? З цього приводу ми нічого не можемо сказати. Однак сама зміна, якщо залишити осторонь її напрям і особливі прояви, одним словом, несталість мови, визначається лише чинником часу. Отже, географічна різноманітність є вторинним аспектом загального явища. Єдність споріднених мов віднаходиться лише у часі. Цим принципом і має перейнятися компаративіст, коли не хоче стати жертвою згубних ілюзій.

§ 2. Дія часу на мову на протязній території

Розгляньмо тепер одномовну країну, тобто країну, де всі говорять однією мовою і де населення осідле, наприклад, Галлію десь близько 450 р. н. е., коли в ній повсюдно і надійно закріпилася латинь. Що ж тоді мало статися з мовою?

1. Оскільки мова не може перебувати в абсолютно нерухомому стані (див. с. 98), то по закінченні певного часу вона вже нетотожна самій собі.

2. Еволюція не може бути однаковою на всій території, вона мінятиметься залежно від місцевості; не було випадку, щоб мова змінювалася в однаковий спосіб на всій площі свого поширення. Таким чином, відповідає дійсності не перша схема, а друга (с. 250).

То ж як зароджується, а потім формується та різноманітність, що призводить до утворення всіляких діалектних форм? Відповідь на це запитання не така проста, як могло б видатися на перший погляд. Це явище має два основні аспекти:

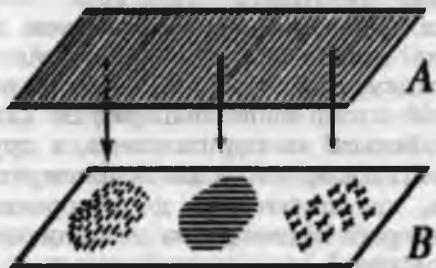
1. Еволюція відбувається у вигляді послідовних і чітко визначених інновацій, що складаються з обмеженої кількості окремих фактів, які можна перелічити, описати й класифікувати за їх природою (факти фонетичні, лексичні, морфологічні, синтаксичні тощо).

2. Кожна з цих інновацій відбувається у визначеному місці й має свої межі поширення. Можливе одне з двох: межі інновації охоплюють або всю територію функціонування мови, і це унеможливило виникнення будь-яких діалектних відмінностей (це найбільш рідкісний випадок), або ж, як це буває звичайно, лише частину території поширення мови, і тоді кожний діалектний факт отримує свій особливий терен. Усі наведені нижче приклади фонетичних змін застосов-

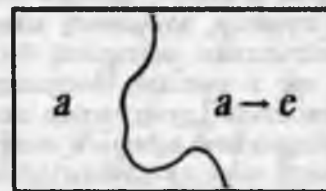
1)

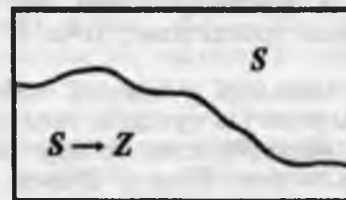
2)

ні до будь-якої інновації. Якщо, наприклад, на певній частині території *a* змінюється на *e*,

то може так статися, що зміна *s* на *z* відбудеться на тій самій території, але в інших межах.

Саме наявністю цих інноваційних процесів і пояснюється різноманітність говірок на всьому терені поширення певної мови, коли плін її життя не виходить за межі природної еволюції. Цих зон не можна передбачити; ніщо не дозволяє визначити заздалегідь їхні розміри; можна лише констатувати їх наявність. Накладаючись одна на одну на карті, де їхні межі перетинаються, ці зони утворюють надзвичайно складні сполучення. Їхня конфігурація часом химерна: так, лат. *s* і *g* перед *a* змінилися на *tʃ*, *dʒ*, потім — на *ʃ*, *ʒ* (пор. *cantum* “спів” (зн. в.) → *chant* “спів”, *virga* “різка, лозина” → *verge* “різка, лозина”) на всій півночі Франції за винятком Пікардії та частини Нормандії, де *s*, *g* залишилися незмінними (пор. пікард. *cat* замість *chat* “кіт”, *rescapé* (нещодавно увійшло до французької літературної мови) замість *rêchappé* “вцілілий”, *vergue* “рея, жердина” від згаданого вище *virga* тощо).

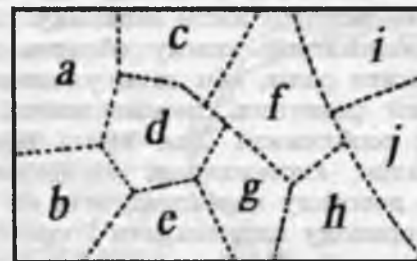
Що ж стає наслідком усіх цих явищ? Якщо в якийсь певний момент та сама мова панує на всій території, то через п'ять — десять сторіч мешканці двох її крайніх пунктів, можливо, вже не розумітимуть одне одного; однак мешканці будь-якого населеного пункту, як і раніше, розумітимуть говірку прилеглих місцевостей. Ідучи через цю країну з кінця в кінець, мандрівник виявить лише незначні діалектні відмінності між сусідніми місцевостями; однак в міру його просування ці відмінності зростатимуть, аж поки він не зустрине мову, не зрозумілу для мешканців області, звідки він вирушив. Якщо ж з якоїсь точки даної території вирушити в різних напрямках, то в кожному з них ми побачимо, що обсяг розходжень зростатиме, хоча й не всюди однаково.

Особливості, виявлені у говірці якогось села, можуть повторюватися і в сусідніх селах, але при цьому неможливо передбачити, на яку відстань поширюється кожна з них. Так, у Дувені, містечку департаменту Верхня Савоя, назва міста Женеви вимовляється як *denva*; така вимова сягає далеко на схід і на південь; але по той бік Женевського озера вимовляють *dzenva*; та, однак, тут не йдеться про два чітко розмежовані діалекти, адже щодо інших явищ межі виявляються іншими; так, у Дувені вимовляють *daue* замість *deux* "два", однак терен поширення цієї вимови набагато менший, ніж у *denva*; за кілька кілометрів звідти, біля півніжжя Салева, говорять *due*.

§ 3. Діалекти не мають природних меж

Пересічне уявлення про діалекти зовсім інше. Їх уявляють собі як цілком визначені мовні типи, що розмежовані в усіх відношеннях і займають на карті цілком окремі, хоча й суміжні території *a*, *b*, *c*, *d* і т. д.

Однак природні діалектні зміни приводять до зовсім інших наслідків. Шойно вчені взялися до вивчення кожного мовного явища як такого і розпочали

пошук терену його поширення, стало необхідним замінити старе уявлення новим, яке можна визначити так: існують лише природні діалектні ознаки, а природних діалектів немає, або — що те саме — діалектів існує стільки ж, скільки й місцевостей.

Таким чином, уявлення про природний діалект принципово несумісне з уявленням про більш або менш значний терен. Одне з двох: або ми визначаємо діалект через сукупність його ознак, — і тоді треба буде зупинитися на одній точці на карті та обмежитися говіркою лише даного пункту, бо досить віддалитися від нього, як стає неможливо віднайти точнісінько такі самі особливості; або ми визначаємо діалект за якоюсь одною з його ознак, — і тоді, безперечно, для даного мовного явища вдасться окреслити певну область поширення, однак навряд чи варто пояснювати, що це штучний засіб і що проведені у такий спосіб межі не відповідають жодній діалектній реальності.

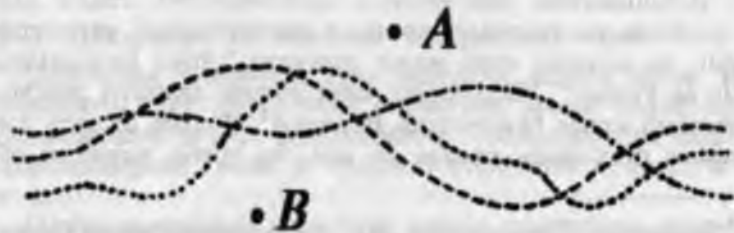
Дослідження діалектних особливостей стало відправною точкою для праць з лінгвістичної картографії, за взірцем якої може правити "*Atlas linguistique de la France*" Жільєрона; слід також згадати лінгвістичний атлас Німеччини Венкера⁴. Форма атласу для цього підходить краще за все, бо треба вивчити об-

⁴ Додамо ще "*Linguistischer Atlas des dakorumänischen Gebiets*" (1909) Вейганда і "*Petit atlas linguistique d'une région des Landes*" (1910) Міларде. — Прим. вуд.

ласті країни одну по одній, а для кожної з них окрема карта може охопити лише невелику кількість діалектних особливостей; кожну область доводиться зображати багато разів, аби дати уявлення про нашаровані в ній фонетичні, лексикологічні, морфологічні та інші особливості. Такі праці передбачають цілу організацію, систематичні дослідження через анкетування, допомогу кореспондентів на місцях тощо. З цього приводу слід згадати і про обстеження говірок романської Швейцарії. Однією з переваг лінгвістичних атласів є те, що вони надають матеріал для діалектологічних досліджень: нещодавно видані численні монографії ґрунтуються на атласі Жільєрона.

Межі між діалектними ознаками називаються "лініями ізоглос", або "ізоглосами"; цей термін був утворений за взірцем слова "ізотерма", але він неясний і неточний, оскільки означає "однакомовний"; якщо прийняти термін "глосема" у значенні "ознака, властива даній мові або діалекту", то можна було б на більших підставах говорити про ізоглосематичні лінії; якщо цей термін малоприматний, ми вважаємо за краще говорити про хвилі інновацій, використовуючи образ, створений Й. Шмідтом, до якого ми ще повернемося у наступному розділі.

Розглядаючи лінгвістичну карту, ми інколи помічаємо, що дві або три з цих хвиль майже збігаються і навіть у якомусь місці зливаються:

Очевидно, що дві точки А і В, відокремлені такого роду смугою, виявляють певну суму відмінностей і відповідають двом чітко диференційованим говіркам. Може також статися, що ці збіги відбуваються вже не в окремих місцях, а по всьому периметру двох або кількох теренів.

Коли таких збігів стає досить багато, можна говорити про діалект у першому наближенні. Ці збіги пояснюються соціальними, політичними, релігійними та іншими чинниками, від яких ми тут цілком абстрагуємося; вони лише затуляють, ніколи не усуваючи повністю, одвічне і природне явище мовної диференціації за окремими теренами.

§ 4. Мови не мають природних меж

Важко сказати, в чому полягає різниця між мовою і діалектом. Часто діалект називають мовою, бо він має свою літературу; за приклад можуть правити португальська і голландська мови. Певну роль відіграє також питання про взаєморозуміння: про людей, які одне одного не розуміють, звичайно кажуть, що вони розмовляють різними мовами. В усякому разі, що б там не було, мови, які розвинулися на протяжній території серед осідлого населення, дозволяють виявити ті самі явища, що й діалекти, лише в більшому масштабі; в них ми теж знаходимо хвилі інновації, які, однак, охоплюють територію, спільну вже для кількох мов.

За припущених нами ідеальних умов неможливо встановити межі ані між спорідненими мовами, ані між діалектами: більша чи менша протяжність території тут ролі не відіграє. Подібно до того, як не

можна сказати, де закінчується верхньонімецький діалект і де починається нижньонімецький, неможливо провести демаркаційну лінію між німецькою і голландською, французькою та італійською мовами. Існують лише крайні точки, про які ми з певністю можемо сказати: ось тут панує французька мова, а тут — італійська; однак, щойно ми опиняємося в проміжних областях між цими точками, ці відмінності стираються; найбільш обмежена компактна зона, яку можна було б уявити перехідною між двома мовами (наприклад, провансальська мова як перехідна між французькою та італійською), також не має під собою реальної основи. Справді, в який спосіб і в якій формі можна уявити собі точну мовну межу на території, цілковито вкритій діалектами з поступовими переходами від одного до іншого? У цих переходах і губляться розмежування як між мовами, так і між діалектами. Так само як діалекти являють собою лише довільні підрозділи на території поширення певної мови, так і межа, що має відокремлювати дві мови, не може не бути умовною.

Проте й різкі переходи від мови до мови трапляються досить часто; чим же це пояснюється? А тим, що несприятливі обставини унеможливили збереження непомітних переходів. Найістотнішим чинником тут можна назвати міграцію народів. У всі часи народи пересувалися у різних напрямках. Нашаровуючись одне на одне впродовж сторіч, ці переселення все переплутали і в багатьох місцях не залишили жодного сліду перехідних станів між мовами. За характерний приклад тут може правити родина індоєвропейських мов. Початково ці мови, очевидно, перебували в тісних стосунках, творячи безперервний ланцюжок мовних теренів, найголовніші з яких ми можемо відновити лише в загальних рисах. За своїми характерними ознаками слов'янська група мов перетинається з іранською і германською, що відповідає географічному розподілу цих груп; так само германська група може розглядатися як сполучна

ланка між слов'янською і кельтською групами мов; кельтська група, в свою чергу, тісно пов'язана з італійською⁵, яка є проміжною між кельтською та грецькою. Як бачимо, навіть не знаючи географічного розташування всіх цих мов, лінгвіст, не вагаючись, зміг би визначити взаємне положення кожної з них. Однак щойно ми починаємо розглядати реальну географічну межу між двома групами мов, наприклад між германською і слов'янською групами, як помічаємо різкий стрибок без жодного перехідного процесу: дві мови стикаються, а не переходять одна в одну. Це сталося через те, що проміжні діалекти зникли. Ні слов'яни, ні германці не залишалися на старих місцях; вони мігрували, захоплюючи одне в одного території; ті слов'янські й германські народи, які стали тепер сусідами, раніше не контактували. Уявіть собі, що італійці з Калабрії осіли б поблизу кордонів Франції: таке пересування, звичайно, стерло б той непомітний перехід, який ми спостерігаємо між італійською та французькою мовами. Розвиток індоєвропейської родини дає нам цілу низку таких фактів. Але стиранню перехідних процесів сприяють і інші причини, наприклад, поширення койне за рахунок говірок (див. с. 245). Нині французька літературна мова (колишня мова Іль-де-Франс) стикається на державному кордоні з офіційною італійською мовою (поширений тосканський діалект), при цьому завдяки чистій випадковості в Західних Альпах ще й досі можна знайти перехідні говірки, тоді як в усіх інших місцях мовного кордону жодного спогаду про них не збереглося.

⁵ З італійської прамови розвинулися латинь і низка споріднених з нею, але згодом згаслих мов; пізніше з латині розвинулися сучасні романські мови, в тому числі італійська. — Прим. ред.

ПОШИРЕННЯ МОВНИХ ХВИЛЬ

§ 1. Сила спілкування і дух хуторянства

Поширення фактів мови підлягає тим самим законам, що й поширення будь-якої звички, наприклад моди. В усякій спільноті людей безперервно й одночасно діють у двох протилежних напрямках дві сили: з одного боку, місцева відокремленість, дух хуторянства, з іншого — сила комунікативних стосунків між людьми.

Саме завдяки настроям хуторянства замкнена мовна спільнота залишається вірною сформованим у ній традиціям. А перше, що засвоюється кожною людиною в дитинстві, — це традиції, звідси їх сила і стійкість. Якби діяли лише вони, то в галузі мовлення це породжувало б дедалі більше говіркове подрібнення.

Однак їхня дія врівноважується проявом протилежної сили. Якщо дух хуторянства робить людей домувальниками, то сила взаємного спілкування спонукає їх до стосунків. Це через неї в далеке село проникають чужинці з інших місцевостей, через неї люди кудись їдуть на свято чи ярмарок, на військовій службі опиняється разом молодь з різних провінцій тощо. Одним словом, це об'єднавчий чинник, на відміну від роз'єднувального впливу принципу хуторянства.

Поширення мови та її внутрішня єдність забезпечуються наявністю комунікативних стосунків. Вони діють у два способи: то негативно, запобігаючи подрібненню на діалекти та перешкоджаючи поширенню інновації, щойно виниклої в певному пункті, то позитивно, сприяючи об'єднанню шляхом прийняття і поширення інновації. Саме цей другий спосіб дій комунікативних стосунків і виправдовує термін *хвиля* стосовно географічних меж поширення діалектного явища (див. с. 254); ізоглосематична лінія подібна до крайньої риски, якої досягла повинь, готова кожною миттю піти на спад.

Інколи ми з подивом помічаємо, що дві досить віддалені говірки тієї самої мови виявляють спільну особливість; це означає, що зміна, яка виникла свого часу в певному місці, не зустріла перешкод і, ступенево поширюючись, досягла, кінець кінцем, значної відстані від вихідної точки. Ніщо не може протистояти дії комунікативних стосунків у мовному середовищі, де наявні лише поступові переходи.

Таке поширення окремого мовного факту, які б не були його межі, потребує часу; цей час інколи можна виміряти. Так, перехід звука *ʃ* в *d*, рознесений комунікативними стосунками по всій Німеччині, спочатку стався на півдні між 800 та 850 рр., за винятком території франкської говірки, де *ʃ* збереглося у дзвінкій формі *ð* і поступилося місцем звуку *d* лише згодом. Зміна *t* на *z* (вим. *ts*) сталася у вужчих межах і почалася в епоху, що передувала першим письмовим пам'яткам; вона, ймовірно, виникла в Альпах біля 600 р., а потім поширилася на північ і на південь — до Ломбардії. Літера *t* читалася так ще в Тюринзькій хартії VIII ст. В пізнішу епоху германські *i* та *ū* стали дифтонгами (пор. *mein* “мій” замість *mīn*, *braun* “коричневий” замість *brūn*); потрібно було 300 років, щоб це явище, виникле в Богемії близько 1400 р., досягло Рейну, охопивши теперішню свою площу.

Ці мовні факти поширювалися, немовби заражаючи все нові території; можливо, що так рухаються всі хвилі мовних інновацій: кожна з них виникає в якійсь точці і потім розходить у всіх напрямках. Це призводить нас до іншого важливого висновку.

Ми бачили, що для пояснення географічної різноманітності досить чинника часу. Однак цей принцип застосовний уповні лише щодо місця виникнення інновації. Повернімося до прикладу пересування приголосних у німецькій мові. Коли десь на германській мовній території фонема *t* переходить в *ts*, новий звук починає немовби випромінюватися з точки свого виникнення. Цим він розпочинає боротьбу з колишнім *t* або іншими звуками, які могли від нього утворитися в інших точках. В місці свого виникнення

такого роду інновація є фактом суто фонетичним; однак поширюється вона вже географічно, заражаючи щоразу нові території. Отже, схема

$$\begin{array}{c} t \\ \downarrow \\ ts \end{array}$$

придатна в усій своїй простоті лише для вогнища появи інновації; застосовуючи її до поширення інновації, ми отримуємо хибну картину.

Таким чином, фонетист повинен чітко розрізняти вогнища виникнення інновації, де фонеми еволюціонують виключно на часовій осі, і території “заражені”, де діють як часові, так і просторові чинники і до яких теорія суто фонетичних фактів незастосовна. При заміні *t* на прийшле зовні *ts* ідеться не про зміну традиційного прототипу, а про наслідування сусідньої говірки без огляду на цей прототип; коли форма *herza* “серце”, прийшовши з Альп, заміняє в Тюрингії давнішу форму *herta*, слід говорити не про фонетичну зміну, а про запозичення фонеми.

§ 2. Зведення обох взаємодіючих сил до єдиного принципу

В певній точці території, тобто на мінімальній площі, яку можна прирівняти до точки (див. с. 253), наприклад в окремому селі, досить легко відрізнити, що зумовлюється духом хуторянства, а що — силою комунікативних стосунків; мовний факт залежить лише від однієї з цих двох сил; будь-яке явище, властиве також іншій говірці, зумовлене дією сили комунікації; будь-яке явище, притаманне лише говірці даного пункту, породжене духом хуторянства.

Проте щойно ми переходимо від точки до площі, наприклад до кантону, виникає ускладнення: виявляється, тут уже не можна сказати, до якого з двох чинників віднести дане явище — обидва вони, хоч і взаємно протиставлені, проте наявні в кожній особливості говірки. Те, що є відмінною ознакою для кан-

тону А, властиве всім його частинам; тут діє сила місцевої відокремленості, яка перешкоджає цьому кантону наслідувати в чомусь сусідній кантон В, і навпаки. Але водночас діє і об'єднавча сила, тобто сила спілкування, комунікативних стосунків, бо вона наявна між різними частинами кантону А (A_1 , A_2 , A_3 і т. д.). Таким чином, коли йдеться не про точку, а про площу, то обидва чинники діють водночас, хоча і в різних пропорціях. Що більше спілкування сприяє інновації, то більшою стає область її поширення; що ж до принципу хуторянства, то його дія полягає в утриманні мовного факту в досягнутих ним межах та в захисті його від зовнішньої конкуренції. Передбачити наслідки дій обох цих сил неможливо. Як ми вже бачили (див. с. 259), на германській мовній території, яка пролягла від Альп до Північного моря, перехід *ř* у *d* був загальним, а от зміна *t* на *ts* (*z*) торкнулася лише півдня; дух хуторянства утворив протиставлення між північчю та півднем; однак всередині двох теренів завдяки силі комунікативних стосунків наявна мовна єдність. Отже, в принципі немає суттєвої різниці між цим другим явищем і першим. Наявні ті самі сили, але інтенсивність їхньої дії різна.

Це означає, що на практиці при вивченні мовних еволюцій, властивих певній території, можна абстрагуватися від чинника місцевої відокремленості або, що те саме, розглядати його як негативний аспект об'єднавчого чинника. Якщо останній достатньо потужний, він забезпечує єдність на всій території; у противному разі явище зупиниться на півдорозі, охопивши лише частину території; проте ця обмежена область виявиться єдиним цілим щодо своїх частин. Ось чому все можна звести лише до дій об'єднавчого чинника і не вдаватися до чинника хуторянства, оскільки цей останній являє собою не що інше, як ту ж силу комунікативних стосунків, але властиву кожній окремій області.

§ 3. Мовна диференціація на роз'єднаних територіях

Лише переконавшись у тому, що в одномовному середовищі сила зчеплення неоднакова для кожного мовного явища, що не всі інновації дістають повсюдне поширення, що географічна безперервність не перешкоджає постійним процесам диференціації, — лише тоді можна перейти й до розгляду питання про мову, яка розвивається паралельно на двох роз'єднаних територіях.

Це явище досить поширене: відтоді як, наприклад, германська мова проникла з суходолу на Британські острови, її розвиток пішов у двох різних напрямках; з одного боку — німецькі діалекти, з іншого — англосаксонська мова, від якої походить англійська. Варто згадати ще й французьку мову, перенесену до Канади. Розрив мовних зв'язків не завжди викликаний колонізацією або завоюванням, він може статися й через ізоляцію: так, румунська мова втратила контакт з романомовним середовищем через вклинення слов'янських народів. А втім, причина — не головне; питання полягає передусім у тому, щоб з'ясувати, чи відіграє ізоляція якусь роль у розвитку мов і чи викликає вона наслідки, відмінні від тих, які породжуються протяжністю мовної території.

Аби краще з'ясувати переважну дію чинника часу, ми уявили собі вище таку мову, яка розвивається паралельно у двох невеликих за площею пунктах, наприклад на двох острівцях; це той випадок, коли можна абстрагуватися від ступеневого поширення мови. Однак, перейшовши до двох територій більшої протяжності, ми вже не можемо обійти увагою це явище, яке приводить до появи діалектних відмінностей, — таким чином, проблема аніскільки не спрощується і в разі роз'єднаності територій. Не слід приписувати ізоляції те, що можна пояснити і без неї.

Це та помилка, яку робили перші індоевропейці (див. с. 10-11). Розглядаючи велику родину значною мірою відмінних одна від одної мов, вони й гадки не мали, щоб ця диференціація могла статися інакше,

ніж шляхом географічного подрібнення. Справді, відмінність мов набагато легше пов'язати з відокремленістю їх територій, тож при поверховому спостереженні це може видатися необхідним і достатнім поясненням самої диференціації мов. Це ще не все: поняття мови вони пов'язували з поняттям народу, пояснюючи перше другим; у такий спосіб лінгвісти уявляли собі слов'ян, германців, кельтів тощо у вигляді роїв, що вилетіли з одного вулика; ці племена, відірвавшись від рідного ґрунту, буцімто рознесли у своїх мандрівках загальну індоевропейську мову по різних територіях.

Помилковість цього погляду була усвідомлена досить пізно, лише 1877 року праця Й. Шмідта "*Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*" відкрила лінгвістам очі й поклала початок теорії безперервності, або "теорії хвиль" (*Wellentheorie*). Стало зрозуміло, що для пояснення співвідношень між індоевропейськими мовами цілком достатньо спиратися на факти їх диференціації на місці й зовсім не треба припускати переміщення народів стосовно один одного у просторі (див. с. 256); діалектні відмінності могли й повинні були зароджуватися ще до переселення народів. Таким чином, теорія хвиль не лише допомагає нам скласти більш відповідне уявлення про індоевропейську передісторію, а й пояснює основні закони всіх явищ мовної диференціації та умови, що спричиняють спорідненість мов.

Однак теорія хвиль, протиставлена теорії міграцій, не заперечує останню. Історія індоевропейських мов дає нам чимало прикладів відриву народів від цієї великої мовної сім'ї внаслідок переселення, і ця обставина мала викликати специфічні наслідки для мови. Останні, щоправда, зливаються з наслідками диференціації мови на безперервній території, а тому досить важко сказати, в чому вони полягають. Отже, ми знову повертаємося до проблеми еволюції однієї мови на роз'єднаних територіях.

Візьмімо староанглійську мову. Внаслідок міграції вона відірвалася від спільного германського стовбура. Можливо, вона б мала тепер інший вигляд, якби в

V ст. сакси залишилися на суходолі. Але ж які були специфічні наслідки відокремлення? Щоб відповісти на це запитання, передусім треба з'ясувати, чи не мала б та або інша зміна виникнути також і на безперервній території. Припустимо, що замість Британських островів англійці зайняли б Ютландію; чи можна твердити, що жоден з фактів, пояснюваних повним відокремленням, не мав би місця за умови збереження безперервності території? Казати, що відокремленість дозволила англійській мові зберегти давній звук *þ*, який на суходолі перейшов у *d* (пор. англ. *thing* і нім. *Ding* "річ"), — це все одно що твердити, буцімто в германських мовах на суходолі перехід *þ* у *d* став загальним явищем завдяки географічній безперервності, тоді як в дійсності загального поширення цей перехід міг би й не отримати, незважаючи на безперервність територій. Як завжди, помилка виникає з протиставлення ізольованого діалекту діалектам географічно суміжним. Адже нічим, по суті, не доведено, що англійці, якби вони оселилися в Ютландії, обов'язково "заразилися" б загальним переходом *þ* у *d*. Ми вже бачили, що на території французької мови *k* (+a) збереглося лише в Пікардії та Нормандії, тоді як в усіх інших місцях воно змінилося на шипляче *ʃ*. Таким чином, пояснення дією ізоляції виявляється недостатнім і поверховим. Аж ніяк немає потреби посилатися на цей чинник для пояснення мовної диференціації; те, що викликає ізоляція, може виникати і при географічній безперервності; навіть якщо й існує різниця між цими двома рядами явищ, вловити її ми неспроможні.

Проте, розглядаючи дві споріднені мови вже не в негативному аспекті їх диференціації, а в позитивному аспекті їх єдності, ми мусимо погодитися, що у випадку ізоляції будь-які комунікативні стосунки потенційно розірвані від моменту відокремлення мов, тоді як у випадку географічної безперервності певна єдність залишається навіть між дуже різними говірками, аби тільки вони були пов'язані проміжними діалектами.

Отже, при з'ясуванні ступеня спорідненості мов слід чітко розрізняти географічну безперервність та ізоляцію. В цьому останньому випадку обидві мови зберігають від свого спільного минулого певні риси, які свідчать про їхню спорідненість; однак, оскільки кожна з мов розвивається незалежно, нові ознаки однієї з них не повторюватимуться в іншій (за винятком тих випадків, коли деякі виниклі після відокремлення риси випадково виявляються тотожними в обох мовах). В усякому разі, заперечується можливість поширення цих нових ознак шляхом "зараження". Взагалі кажучи, мова, сформована за умов географічної роз'єднаності, виявляє щодо споріднених мов сукупність рис, властивих лише їй; коли ж ця мова, у свою чергу, сама зазнає подрібнення, утворені від неї різні діалекти свідчать завдяки спільним своїм рисам про тіснішу спорідненість її діалектів між собою, але не з діалектами іншої території. Вони справді утворюють окрему гілку, від'єдану від загального стовбура.

Зовсім інші відношення мають мови на протязній території; виявлені в них спільні риси не обов'язково давніші від рис, які їх роз'єднують; і справді, в кожному моменті інновація, виникнувши в якомусь певному місці, може стати поширеним явищем і навіть охопити всю територію. Крім того, оскільки області поширення інновацій в кожному випадку неоднакові, то дві суміжні мови можуть мати спільну особливість, навіть якщо вони й не утворюють окремої групи в загальному цілому і кожна з них може бути пов'язана з прилеглими мовами іншими своїми рисами, як про це свідчать індоєвропейські мови.

Частина п'ята
**ПИТАННЯ РЕТРОСПЕКТИВНОЇ
ЛІНГВІСТИКИ. ВИСНОВКИ**

Розділ I

**ДВІ ПЕРСПЕКТИВИ
ДІАХРОНІЧНОЇ ЛІНГВІСТИКИ**

На відміну від синхронічної лінгвістики, яка передбачає лише одне бачення мови — бачення мовців, а отже, і один метод, лінгвістика діахронічна оперує відразу двома перспективами: проспективною, спрямованою за течією часу в майбутнє, і ретроспективною, спрямованою проти течії часу в минуле (див. с. 115).

Перша перспектива діахронічної лінгвістики відповідає дійсному перебігові подій; саме цією перспективою потрібно користуватися при написанні будь-якого розділу історичної лінгвістики або при викладі якогось питання з історії мови. Її метод полягає виключно в критиці досяжних письмових джерел; однак у багатьох випадках він виявляється недостатнім і незастосовним.

Справді, аби відобразити історію мови в усіх подробностях, рухаючись за течією часу, треба було б мати безліч фотографій мови, знятих у кожний момент її розвитку. Однак ця умова ніколи не виконується: романісти, наприклад, маючи ту перевагу, що їм відома латинь — відповідний пункт їхніх досліджень, а також володіючи величезною кількістю документів, написаних упродовж низки сторіч, щомиті пересвідчуються у величезних прогалинах у своїй документації. У таких випадках слід відмовитися від проспективного методу, від безпосереднього використання джерел, і йти у зворотному напрямку, ретроспективно долаючи течію часу. В цьому випадку, ставши на позиції певної епохи, з'ясовують не те, у що перейшла та чи інша властива їй форма, а те, якою була попередня форма, що її породила.

Якщо проспективний підхід зводиться до простої розповіді й повністю ґрунтується на критиці джерел, ретроспективний підхід потребує застосування методу реконструкції, що спирається на порівняння. Неможливо встановити первісну форму для одного ізольованого знака, тоді як два різні, але спільні за походженням знаки, — як-от, лат. *pater* “батько”, санскр. *pitar-* “батько” або основи лат. *ger-ō* “ношу” та *ges-tus* (дієприкм. мин. часу від *ger-ō*), — дозволяють через їх порівняння уявити діахронічну одиницю, що поєднує їх з прототипом, який можна відтворити шляхом індукції. Чим більше членів порівняння, тим точніше ці індукції, які за достатньої кількості даних можуть привести до справжніх реконструкцій.

Те саме можна сказати і щодо всіх мов взагалі. З баскійської мови самої по собі видобути нічого не можна, адже внаслідок своєї ізольованості вона непридатна для порівнянь. Але з пасма таких споріднених мов, як грецька, латинська, старослов'янська та інші, стало можливим шляхом порівняння виділити спільні для них первісні елементи і відновити в суттєвих рисах вигляд індоєвропейської прамови, який вона мала ще до просторового подрібнення. Те, що зроблено для всієї мовної родини в цілому, повторено в меншому обсязі, — але з застосуванням тих самих засобів, — для кожної з її частин, усюди, де це було необхідно і можливо. Так, наприклад, якщо численні германські мови засвідчені безпосередньо письмовими пам'ятками, то загальногерманська прамова, з якої вийшли всі ці мови, відома нам лише опосередковано завдяки застосуванню ретроспективного методу. В той самий спосіб лінгвісти зі змінним успіхом дослідили первісну єдність інших мовних родин (див. с. 241).

Отже, ретроспективний метод дозволяє нам проникнути в минуле мови глибше, ніж найдавніші письмові пам'ятки. Так, проспективна історія латини починається заледве від III—IV ст. до н.е., — а реконструкція індоєвропейської прамови дозволила скласти уявлення про те, що мало відбуватися в період

між первісною єдністю і першими відомими нам пам'ятками латинської мови, і лише після цього стало можливим намітити проспективну картину розвитку.

З цього погляду еволюційну лінгвістику можна порівняти з геологією, яка також належить до історичних наук; геології зрідка доводиться описувати і сталі стани (наприклад, нинішній стан басейну Женевського озера), абстрагуючись від того, що передувало їм у минулому; однак переважно вона займається подіями і трансформаціями, послідовність яких створює діахронічні ряди. Теоретично проспективну геологію уявити можна, але в дійсності найчастіше її точка зору виявляється лише ретроспективною; перш ніж розповісти про події минулого в тій чи іншій точці землі, доводиться відновлювати ланцюжок подій і з'ясовувати, що саме призвело цю частину земної кулі до теперішнього стану.

Окрім того, що методи обох перспектив різко відрізняються, з дидактичного погляду виглядає недоцільним їх одночасне використання в одному викладі. Так, вивчення фонетичних змін відкриває перед нами дві докорінно різні картини залежно від обраного методу. Оперуючи проспективним методом, ми намагаємося дізнатися, у що перейшов у французькій мові звук *ē* класичної латині; виявляється, що цей єдиний звук еволюціонував різними шляхами і дав початок декільком фонемам: пор. *pēdem* “ногу” → *pje* (*piéd*) “нога”, *vēntum* “вітер” (зн. в.) → *vā* (*vent*) “вітер”, *lēctum* “ложе” (зн. в.) → *li* (*lit*) “ліжко”, *nēcāre* “вбивати” → *nwaʒe* (*noyer*) “топити” тощо. З іншого боку, якщо в ретроспективному плані досліджувати, чим було в латині французьке відкрите *e*, то виявиться, що цей єдиний звук є кінцевим пунктом розвитку кількох початково різних фонем: пор. *ter* (*terre*) “земля” ← *tērram* “землю”, *verz* (*verge*) “лозина” ← *vīrgam* “лозина” (зн. в.), *fē* (*fait*) “діло” ← *factum* “діло” (зн. в.) тощо. Еволюцію формантів можна було б так само зобразити в два різні способи, тоді обидві кар-

тини вийшли б різними; *a priori* це вже зрозуміло з сказаного про аналогічні утворення (див. с. 214). Якщо ми, наприклад, ретроспективно дослідимо походження суфікса французького дієприкметника на *-é*, то дійдемо до латинського *-ātum*; цей латинський суфікс за своїм походженням перш за все пов'язується з латинськими відіменниковими дієсловами на *-āre*, які у свою чергу походять переважно від іменників жіночого роду на *-ā* (пор. *plantāre* “саджати” (рослини): *planta* “рослина”, грец. *tīmāō* “шанувати”: *tīmā* “шана” тощо); з іншого боку, *-ātum* не існував би, коли б індоевропейський суфікс *-to-* не був сам по собі живим і продуктивним (пор. грец. *klu-tō-s* “славетний”, лат. *in-clu-tu-s* “відомий”, санскр. *ṣru-ta-s* “відомий” тощо); *-ātum* містить у собі ще формант знахідного відмінка однини *-m* (див. с. 194). Якщо ж запитати себе, виходячи з проспективного способу дослідження, у яких французьких формах зустрічається первісний суфікс *-to-*, то можна згадати не лише різні продуктивні чи непродуктивні суфікси дієприкметника минулого часу (франц. *aimé* ← лат. *amātum*, зн. в. від *amātus* “коханий”; франц. *fini* ← лат. *finītum*, зн. в. від *finītus* “закінчений”; франц. *clos* ← лат. *clausum*, зн. в. від *clausus* “зачинений” замість **claudtum* “зачинений, замкнений”), але й інші, як-от франц. *-u* ← лат. *-ūtum* (пор. франц. *cornu* ← лат. *cornutum*, зн. в. від *cornūtus* “рогатий”), книжний французький суфікс *-tif* ← лат. *tivum* (франц. *fugitif* ← лат. *fugitivum*, зн. в. від *fugitivus* “утікач”: так само, як і франц. *sensitif* “чуттєвий”, *négatif* “негативний” тощо) і безліч інших слів, які вже не розкладаються, як, наприклад, франц. *point* “пункт” ← лат. *punctum* (зн. в. від *punctus* “проколотий”), франц. *dé* “гральна кістка” ← лат. *datum* (зн. в. від *datus* “кинутий”), франц. *chétif* “ледачий” ← лат. *captivum* (зн. в. від *captivus* “полонений”) тощо.

НАЙДАВНІША МОВА І ПРАМОВА

Роблячи свої перші кроки, індоєвропейська лінгвістика ще не усвідомлювала справжнього призначення порівняння, ані важливості методу реконструкції (див. с. 13). Цим і пояснюється одна з найразючіших її помилок: перебільшена і майже виключна роль, яку вона відводила санскриту в галузі порівняння; оскільки санскрит являє собою найдавнішу засвідчену документально мову, він був прирівняний за статусом до прамови. Але одна річ — припускати, що індоєвропейська прामова породила санскрит, грецьку, слов'янську, кельтську, італьську, а інша річ — поставити одну з цих мов на місце індоєвропейської. Ця плутанина мала численні й глибокі наслідки. Щоправда, ця гіпотеза ніколи не була сформульована так категорично, як ми це щойно зробили, однак на практиці її мовчазливо допускали. Боп писав, що він “не думає, щоб санскрит був спільним джерелом індоєвропейських мов”, немов таке припущення, нехай і проблематичне, взагалі можна було б зробити.

Виходячи з цього, ми хотіли б з'ясувати, що мають на увазі, говорячи, що одна мова давніша чи старіша за іншу? Теоретично можливі три тлумачення.

1. Передусім можна мати на увазі абсолютний початок, вихідну точку якоїсь мови; однак уже просте міркування дозволяє побачити, що немає жодної мови, якій можна було б приписати вік, бо будь-яка мова продовжує ту, що їй передувала. З цього погляду становлення мови відмінне від становлення людського роду: абсолютна безперервність розвитку мови не дозволяє уявляти її як ланцюжок поколінь, і Гастон Паріс справедливо виступав проти концепції “мов-дочок” і “мов-матерів”, оскільки вона передбачає перервність. Отже, не в цьому розумінні можна говорити про те, що одна мова старіша за іншу.

2. Далі можна мати на увазі, що один стан мови засвідчений у давнішу епоху, ніж інший: так, напри-

клад, перська мова ахеменідських написів давніша за перську мову Фірдоусі. Оскільки йдеться, як у даному конкретному випадку, про дві мови, одна з яких є продовженням іншої і обидві однаково добре відомі, зрозуміло, яка саме з них давніша. Однак якщо обидві ці умови не виконані, то ця давність не має жодного значення; так, литовська мова, засвідчена лише з 1540 р., не менш цінна з цього погляду, ніж старослов'янська, яка відома з X століття, або навіть ніж санскрит Рігведи.

3. Слово “давній” може, нарешті, позначити той найархаїчніший стан мови, форми якого найближчі до первісного взірця, — звичайно, поза всякою проблемою датування. В цьому сенсі можна було б сказати, що литовська мова XVI сторіччя давніша за латинь III сторіччя до н.е.

Отже, якщо можна надавати санскриту більшої давності, ніж іншим мовам, то хіба що в другому або третьому розумінні; бо, справді, в обох цих випадках він давніший за інші мови. З одного боку, вважається, що ведичні гімни старші за найдавніші грецькі тексти, з іншого боку — і це має особливе значення — сума збережених у ньому архаїчних рис значніша порівняно з іншими мовами (див. с. 12).

Внаслідок такого досить неясного уявлення про давність, яке перетворює санскрит на дещо попереднє всім іншим мовам індоєвропейської родини, лінгвісти, навіть звільнившись від ідеї, нібито він є прамовою, не раз і надалі продовжували надавати занадто великого значення свідченням санскриту як одного з відгалужень індоєвропейської прамови.

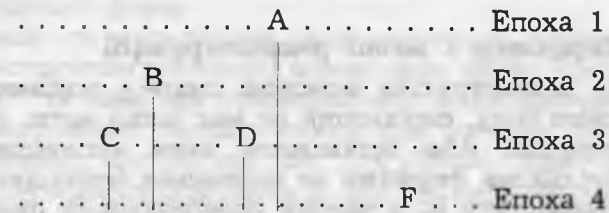
У своїх “*Les origines indo-européennes*” (див. с. 281) А.Пікте, хоч і прямо визнає існування праіндоєвропейського народу, який говорив своєю мовою, проте переконаний, що передусім треба довіряти свідченням санскриту, які буцімто перевищують за цінністю свідчення кількох інших індоєвропейських мов, разом узятих. От ця ілюзія й затьмарювала впродовж років першочергові проблеми, як, наприклад, питання про первісний вокалізм.

Ця помилка неодноразово повторювалася в менших масштабах. Так, при вивченні окремих гілок індоєвропейської прамови деякі лінгвісти були схильні розглядати найдавнішу з усіх відомих мов групи її адекватним і достатнім представником, без усяких спроб докладніше з'ясувати початковий стан прототипу цієї групи. Так, наприклад, замість говорити про прагерманську мову, вони не вагаючися посилалися просто на готську, бо та на кілька сторіч давніша від інших германських діалектів; у такий спосіб вона зайняла місце прототипу, справжнього джерела решти германських діалектів. Стосовно праслов'янської мови довго ґрунтувалися виключно на церковнослов'янській (старослов'янській), відомій з X сторіччя, бо всі інші слов'янські мови відомі з пізнішого часу.

Винятково рідко зустрічається випадок, щоб дві, закріплені писемністю у різний час форми мови виражали достеменно ту саму говірку в два різні моменти її історії. Найчастіше перед нами два діалекти, які не можуть розглядатися як повне продовження один одного. Найпоказовіший виняток, що підтверджує це правило, становлять романські мови стосовно латині: рухаючися від французької до латині, ми пересуваємося по вертикалі; територія, яку охоплюють романські мови, випадково виявляється тією самою, на якій говорили по-латині, а кожна з цих мов — не що інше, як змінена еволюцією латинь. Так само ми вже бачили, що давньоперська мова написів царя Дарія становить ту саму мову, що й середньовічна перська. Однак протилежне трапляється набагато частіше: документальні свідчення різних епох належать різним мовам однієї родини.

Так, германська група мов послідовно постає перед нами спочатку в готській мові Ульфїли, продовження якої нам не відоме, потім в текстах давньоверхньонімецької мови, ще згодом — в текстах англосаксонської, давньоскандинавської та інших мов; і при цьому жодна з цих мов або груп мов не є продовженням мови, засвідченої раніше. Такий стан речей можна

передати схемою, де літери позначають мови, а пунктирні лінії — послідовні епохи:

Лінгвістика повинна лише тішитися з такого стану речей, бо в іншому випадку перша відома нам мова А вже містила б у собі все, що можна добути шляхом аналізу з подальших станів, а тим часом, шукаючи точку збігу всіх цих мов А, В, С, D тощо, ми віднайдемо форму давнішу від А, а саме прототип X, і тоді нерозрізнення А і X стане неможливим.

РЕКОНСТРУКЦІЇ

§ 1. Характер і мета реконструкції

Якщо реконструкція можлива лише у порівнянні, то, з свого боку, порівняння не має іншої мети, крім реконструкції. Аби встановлені нами відповідності між декількома формами не виявилися безплідними, треба розмістити їх у часовій перспективі та прийти до відновлення їхньої єдиної праформи, на чому ми неодноразово наполягали (див. с. 13 та 248). Так, наприклад, для пояснення лат. *medius* "середній" поряд з грец. *mésos* "середній" потрібно було, не доходячи до індоевропейської праформи, встановити давнішу форму **methyos*, яка історично сполучала б *medius* і *mésos*. При порівнянні не двох слів двох різних мов, а двох форм однієї мови виявляється те саме: так, лат. *gerō* "ношу" і *gestus* (дієпр. мин. часу від *gerō*) приводять нас до основи **ges-*, колись спільної для обох цих форм.

Зауважимо побіжно, що порівняння в галузі фонетичних змін має завжди враховувати й морфологічні міркування. При розгляді лат. *patior* "терплю" і *passus* "той, що терпів" я вдаюся до *factus*, *dictus* тощо, оскільки *passus* є утворенням того самого типу; власне, базуючись на морфологічній відповідності між *faciō* "роблю" і *factus* "зроблений", *dīcō* "говорю" і *dictus* "сказаний" тощо, я можу встановити аналогічну відповідність у попередню епоху між *patior* і **pat-tus*. У свою чергу, якщо порівняння має морфологічний характер, я повинен підкріпити його за допомогою фонетики: лат. *melīōrem* (зн. в. від *melior* "кращий") можна порівняти з грец. *hēdīō* (зн. в. від *hēdīōn* "приємніший"), оскільки фонетично перше походить від **meliosem*, **meliosm*, а друге від **hādīoa*, **hādīosa*, **hādīosm*.

Отже, лінгвістичне порівняння — це не механічна операція; воно передбачає зіставлення всіх даних, з яких можна добути матеріал для пояснення. Проте воно завжди повинно вести до припущення, яке ви-

ражене певною формулою і має на меті відновити щось попереднє; порівняння завжди зводиться до реконструкції форм.

Однак чи передбачає ретроспективна точка зору реконструкцію цілісних і конкретних форм давнішого стану? Чи вона має обмежуватися лише абстрактними частковими твердженнями про частини слів, як, наприклад, про те, що лат. *f* у *fūmus* "дим" відповідає загальноіталійському *ǰ*, або що першим елементом грец. *allos* "інша", лат. *aliud* "інше" в індоевропейській вже було *a*? Ретроспективна точка зору може обмежувати своє завдання пошуками останнього типу; можна навіть сказати, що її аналітичний метод не має іншої мети, крім часткових констатацій. Проте з суми цих ізольованих фактів можна видобути і загальніші висновки: наприклад, ціла низка фактів, аналогічних випадку з лат. *fūmus*, дозволяє з певністю твердити, що *ǰ* входило до фонологічної системи загальноіталійської мови; так само, коли можна стверджувати, що у так званій займенниковій відміні індоевропейська мова має закінчення однини середн. роду *-d*, відмінне від закінчень прикметників *-m*, то, власне, це і становить загальний морфологічний факт, виведений із сукупності ізольованих констатацій (пор. лат. *istud* "це", *aliud* "інше" поряд з *bonum* "добре", грец. *tó* (артиклі с. р.) ← **tod*, *allos* "інше" ← **allos* поряд з *kalón* "чудове", англ. *that* "це" тощо).

Можна піти ще далі: відновивши різні факти, ми приступаємо до синтезу всіх тих серед них, які стосуються повної форми, аби відтворити цілі слова (наприклад, і-е **aljos*), парадигми словозміни тощо. Для цього ми поєднуємо до купи низку цілком незалежних тверджень; якщо, наприклад, порівнювати окремі частини такої відтвореної нами форми, як **aljos*, ми помічаємо велику різницю між *-d*, пов'язаним з граматичним питанням, і *a-*, непричетним до жодного граматичного значення. Відтворена форма становить не єдине ціле, а завжди розкладну суму фонетичних висновків, кожний з яких, зокрема, може бути скасований або переглянутий. Тому реконструйовані

форми завжди слухняно віддзеркалювали застосовні до них висновки. Індоевропейське слово зі значенням “кінь” послідовно уявлялося у формах **akvas*, **ak₁vas*, **ek₁vos* і нарешті **ek₁wos*: незмінними залишилися тільки -s та загальна кількість фонем.

Отже, реконструкція ставить собі за мету не відтворення форми заради неї самої, що виглядало б само по собі досить кумедно, а свого роду ущільнення сукупності висновків, визнаних за правильні, відповідно до результатів, отриманих у кожний певний момент часу; одне слово, мета реконструкції — це реєстрація досягнень нашої науки. Не варто виправдовувати лінгвістів за приписану їм химерну ідею повністю реконструювати індоевропейську мову, немовби вони збираються вживати її у щоденному спілкуванні. Насправді, вони про це не думають навіть і тоді, коли досліджують відомі історичні мови (латинь вивчається з лінгвістичних позицій не для того, щоб нею краще говорити), а поготів, коли досліджують окремі слова доісторичних мов.

До того ж, навіть якщо реконструкція і підлягає перегляду, без неї просто не обійтись, якщо ми бажаємо отримати необхідне уявлення про досліджувану мову в цілому і про мовний тип, до якого вона належить. Реконструкція — це необхідний спосіб відносно легкого встановлення численних загальних фактів — як синхронічних, так і діахронічних. Загальні риси індоевропейської мови окреслюються після цілої низки реконструкцій: наприклад, той факт, що суфікси були утворені з певних елементів (*t*, *s*, *r* тощо) і з униканням інших, або те, що складна різноманітність у вокалізмі німецьких дієслів (пор. *werden*, *wirst*, *ward*, *wurde*, *worden*) приховує в собі однакове первісне чергування: *e-o-нуль*. Через це великою мірою полегшується історичне дослідження подальших періодів: без попередньої реконструкції було б дуже важко пояснити зміни, які сталися з бігом часу, починаючи від доісторичних часів.

§ 2. Ступінь вірогідності реконструкцій

Серед відтворених форм трапляються як такі, що не підлягають сумніву, так і суперечливі та явно сумнівні. Адже, як ми щойно бачили, ступінь вірогідності цілих форм залежить від відносної вірогідності, яку можна приписати окремим реконструкціям, що беруть участь у цьому синтезі. З цього погляду два слова майже ніколи не будуть реконструйовані з однаковим ступенем вірогідності; між такими переконливими індоевропейськими формами, як **esti* “він є” і **didōti* “дає”, існує різниця, бо в другому слові голосна в подвоєнні допускає сумнів (пор. санскр. *dadāti* і грец. *didōsi*).

Існує тенденція вважати реконструкції менш надійними, ніж вони є насправді. Наше довір'я до них зміцнюється завдяки трьом переліченим далі обставинам.

Про першу, основну, обставину було сказано на с. 56: якщо дано певне слово, то можна чітко розрізнити звуки, які його складають, їх кількість та їхні межі: ми вже бачили (див. с. 74), що саме треба думати про заперечення деяких лінгвістів, які схилилися над фонологічним мікроскопом. В такій групі, як -*sn-*, звичайно, є випадні й перехідні звуки; однак було б антилінгвістичним брати їх до уваги; звичайне вухо їх не розрізняє, але мовці завжди приходять до згоди щодо кількості елементів. Тому ми можемо сказати, що в індоевропейській формі **ek₁wos* було лише п'ять відмінних диференційних елементів, на які повинні були зважувати мовці.

Друга обставина стосується системи цих фонологічних елементів у кожній мові. Будь-яка мова оперує певною гамою фонем, кількість яких чітко обмежена (див. с. 50). Так, в індоевропейській прамові весь набір елементів системи можна зустріти навіть у дюжині форм, відтворених внаслідок реконструкції; іноді [ці фонемні повторюються] в тисячах форм. Отже, ми можемо з певністю сказати, що знаємо всі елементи системи.

Нарешті, аби пізнати звукові одиниці мови, немає жодної необхідності характеризувати їхню позитивну якість; їх треба розглядати як диференційні величини, сутність яких полягає в тому, аби вони не збігалися одна з одною (див. с. 151). Це настільки істотно, що звукові елементи відтворюваної мови можна було б позначити через цифри або якісь значки. У слові **ek₁wōs* даремно визначати абсолютну якість звука *ē* і запитувати себе, був він відкритий, чи закритий, більш посунутий вперед, чи ні тощо. Доки наявність кількох видів звука *ē* не доведена, на це можна просто не зважати, важливо лише не змішувати цей звук з жодним з інших розрізняваних мовою елементів (*ā*, *ō*, *ē* тощо). Інакше кажучи, повинно бути так, аби перша фонема слова **ek₁wōs* не відрізнялася від другої фонемі слова **mēdhjōs*, від третьої фонемі слова **agē* тощо і аби можна було, не уточнюючи її звукових властивостей, внести її до каталогу і зафіксувати за певним номером у таблиці індоєвропейських фонем. Таким чином, реконструкція **ek₁wōs* означає, що індоєвропейський відповідник лат. *equos*, скр. *a₁wa-s* тощо складався з п'яти визначених фонем, узятих з фонологічної гами прамови.

Отже, в намічених тут межах наші реконструкції зберігають свою повноцінність.

СВІДЧЕННЯ МОВИ В АНТРОПОЛОГІЇ ТА ПЕРЕДІСТОРІЇ

§ 1. Мова і раса

Завдяки ретроспективному методу лінгвіст може проникати в минуле і відтворювати мови, якими говорили народи ще до їхнього виходу на історичну сцену. Однак чи не могли б ці реконструкції подати нам відомості і про самі ці народи, їхню расову приналежність, походження, суспільні відносини, звичаї, інституції тощо? Іншими словами, чи може мова допомогти антропології, етнографії, передісторії? Взагалі вважають, що це так; але, на нашу думку, в цій відповіді є значна частка ілюзій. Розгляньмо коротко деякі сторони цієї загальної проблеми.

Передусім про расу: було б помилкою вважати, що від спільності мови можна прийти до висновку про єдинокровність, що поняття мовної родини покриває поняття родини антропологічної. Дійсність не така проста. Існує, наприклад, германська раса, антропологічні ознаки якої досить чіткі: біляве волосся, довгастих череп, високий зріст тощо; найпоказовіший тут скандинавський тип. Проте далеко не всі германомовні народи відповідають цим особливостям; так, наприклад, алемани, що мешкають біля підніжжя Альп, мають зовсім інший антропологічний тип, ніж скандинави. Однак чи можна принаймні припустити, що певна мова первісно належала одній расі і якщо нею говорять чужі цій расі народи, то лише тому, що ця мова накинута їм шляхом завоювання? Звичайно, ми часто стаємо свідками того, як народи добровільно або примусово приймають мову своїх завойовників: за приклад можуть правити галли, переможені римлянами; але цим не можна всього пояснити: наприклад, у випадку з германцями — навіть коли допустити, що вони підкорили стільки різних народів, вони все одно не могли їх цілком в

себе увібрати; для цього слід було б припустити довге доісторичне панування, а також інші обставини, про які неможливо судити.

Таким чином, єдинокровність і мовна спільність, здається, не мають жодних необхідних взаємозв'язків, а тому їй неможливо вивести їх одну з іншої; отож у тих численних випадках, коли свідчення антропології та мови не збігаються, немає потреби ні протиставляти їх одне одному, ані робити між ними вибір: кожне з них зберігає власну вартість.

§ 2. Етнізм

Про що ж ми дізнаємося із свідчень мови? Єдність раси сама по собі може бути лише другорядним і зовсім не необхідним чинником мовної близькості; але існує інша єдність, значно важливіша, єдино істотна, побудована на суспільних зв'язках: ми називатимемо її *етнізмом*. Під цим терміном ми розуміємо єдність, яка спирається на різноманітні взаємозв'язки в релігії, культурі, спільному захисті тощо, які існують навіть між народами різних рас і при відсутності будь-якого політичного зв'язку.

Саме між етнізмом та мовою і встановлюється взаємовідношення, констатоване нами вище на с. 34: суспільні зв'язки сприяють створенню спільності мови і, можливо, накладають на спільну мову деякі свої особливості. З іншого боку, мовна спільність певною мірою причетна до утворення етнічної єдності. Взагалі останньої цілком достатньо для пояснення мовної близькості. Наприклад, у ранньому середньовіччі існував романський етнізм, що поєднував без будь-якого політичного зв'язку народи досить різного походження. З іншого боку, про етнічну єдність треба передусім питати в мови — її свідчення важливіші за будь-які інші. Ось цьому приклад: у давній Італії поряд з латинянами ми знаходимо етрусків; шукаючи їхні спільні риси в надії встановити спільне походження, можна звернутися до всього, що залиши-

ли ці народи: до пам'ятників культури, релігійних обрядів, політичних установ тощо; але ми ніколи не зможемо прийти до такої впевненості, яку нам негайно дає мова: чотирьох рядків етрусською мовою нам досить, аби показати, що народ, який говорив цією мовою, докорінно відрізнявся від тієї етнічної групи, яка говорила латинню.

Отже, з цього погляду, у визначених межах мова виступає як історичний документ; так, наприклад, той факт, що індоевропейські мови утворюють родину, дозволяє нам зробити висновок про первинний етнізм, більш або менш прямими спадкоємцями якого, внаслідок соціальної наступності, стали народи, що говорять тепер цими мовами.

§ 3. Лінгвістична палеонтологія

Але якщо спільність мови дозволяє нам твердити про соціальну спільність, то, може, нам вдалося розкрити через мову також і природу цього спільного етнізму?

Довгий час вважали, що мови являють собою невичерпне джерело свідчень про народи, які ними говорили, та про передісторію цих народів. Адольф Пікте, один з піонерів палеонтології, особливо відомий своєю книгою "Походження індоевропейців" (*Les origines indo-européennes*, 1859—1863). Ця праця стала взірцем для багатьох інших і залишається найцікавішою з усіх. Пікте намагається відшукати у свідченнях індоевропейських мов основні риси цивілізації "аріїв"; він вважає за можливе зафіксувати різні її аспекти: матеріальний побут (знаряддя, зброя, свійські тварини), суспільне життя (чи це був народ кочовиків, чи хліборобів?), сім'я, управління; він намагається віднайти колицку "аріїв", яка, на його думку, була в Бактрії; він вивчає флору і фауну їхньої території. В цьому й полягає його найзначніший внесок, зроблений у даному напрямку; утворена таким чином дисципліна отримала назву лінгвістичної палеонтології.

Відтоді робилися неодноразові спроби продовжити цей напрямок; одна з останніх належить Герману Гірту ("Die Indogermanen", 1905—1907)¹. Для визначення території проживання індоевропейців він спирається на теорію Й. Шмідта (див. с. 263); однак не нехтує і лінгвістичною палеонтологією: словникові факти переконують його, що індоевропейці були хліборобами, і він відмовляється вважати їх прабатьківщиною Південну Росію, найпридатнішу для життя кочовиків; повторюваність назв дерев, зокрема деяких порід (ялина, береза, бук, дуб), спонукають його до думки, що їхня батьківщина була лісовою і знаходилася десь між Гарцем і Віслою, а саме в районі Бранденбурга і Берліна. Нагадаємо також, що навіть до Пікте Адальберт Кун та інші використовували лінгвістику для реконструкції міфології та релігії індоевропейців.

Проте, здається, ми не можемо вимагати від мови свідчень такого роду; і те, що вона не може нам їх надати, зумовлюється, на наш погляд, такими причинами.

Передусім непевність етимології: поступово з'ясувалося, наскільки рідкісними є слова з надійно визначеним походженням; і тому лінгвісти стали стриманішими. Розгляньмо приклад сміливості колишніх досліджень: зближують лат. *servus* "раб" і *servare* "сторожувати" без достатніх на те підстав; потім першому з цих слів приписують значення "сторож" і роблять висновок, що раб був спочатку сторожем будинку; тим часом не можна навіть з впевненістю твердити, що слово *servare* мало початковий сенс "сторожити". І це ще не все: сенс слова еволюціонує; значення слова часто змінюється разом з переминою місця проживання народу. Вважалося також, що брак слова може свідчити про відсутність у первісній

¹ Порівн. ще: d'Arbois de Jubainville, Les premiers habitants de l'Europe, 1877; O. Schrader, Sprachvergleichung und Urgeschichte; O. Schrader, Realexikon der indogermanischen Altertumskunde (праці, надруковані трохи раніше від праці Гірта); S. Feist: Europa im Lichte der Vorgeschichte (1910). — Прим. вид.

культури того, що цим словом позначають; однак це помилка. Так, слово із значенням "орати" відсутнє в індоевропейських мовах Азії, але це зовсім не означає, що це заняття було там спочатку невідоме: народи могли з часом або залишити оранку, або здійснювати її в інший спосіб, що позначалося іншими словами.

Третім чинником, що ставить під сумнів надійність етимології, є можливість запозичень. Слово, що позначає якусь річ, може увійти до мови разом із запозиченням цієї речі; так, коноплі стали відомі в середземноморському басейні в досить пізню епоху, а ще пізніше — в північних країнах; але щоразу назва конопель переходила від однієї мови до іншої разом із запозиченням самої рослини. В численних випадках брак екстралінгвістичних даних не дозволяє нам встановити — наявність того самого слова в кількох мовах пояснюється запозиченнями чи доводить існування спільності походження.

Але це не означає, що не можна з певністю виділити якісь загальні риси і навіть деякі точні дані: так, спільні родинні назви досить численні й доходять до нас, не втрачаючи своєї чіткості; вони дозволяють твердити, що в індоевропейців сім'я була інституцією настільки ж складною, як і регулярною, оскільки в цьому плані їхня мова мала такі відтінки, які нездатна передати, наприклад, французька мова. У Гомера *eináteres* означає "невістки" (жінки братів), а *galōōi* "зовиці" (сестри чоловіка); лат. *janitrīcēs* відповідає грец. *eináteres* як за формою, так і за значенням. Так само "зять" (чоловік сестри) має іншу назву, ніж "своjak" (чоловік сестри жінки). Тобто тут наявна чітка деталізація родинних стосунків, однак поза ними доводиться задовольнятися лише загальною інформацією. Так само і щодо тварин: коли йдеться про важливі породи, як-от про велику рогату худобу, ми не тільки можемо засвідчити збіг грец. *boús*, нім. *Kuh*, санскр. *gau-s* тощо у значенні "корова" і, отже, відновити індоевропейське **g₂ōu-s*, а й встановити, що відміна відповідних іменників в усіх цих мовах має однакові характерні ознаки, що не було

б можливим, якби йшлося про пізніше запозичення слова з якоїсь іншої мови.

Дозволимо собі трохи детальніше зупинитися на іншому морфологічному факті, який, з одного боку, має певний терен поширення, а з іншого — стосується сфери соціальної організації.

Незважаючи на все, що було сказано про зв'язок лат. *dominus* “господар, пан” з лат. *domus* “дім, будинок”, лінгвісти не відчують себе повністю задоволеними, оскільки вельми незвично бачити використання суфікса *-no-* для утворення похідного іменника, в грецькій мові ніколи не було таких утворень, як **oiko-no-s* або **oike-no-s* від *oikos* “дім”, а в санскриті — **aśva-na-* від *aśva-* “кінь”. Однак саме ця рідкісність і надає суфіксу слова *dominus* його наукову вартість і характерність. На нашу думку, декілька германських слів з цього погляду є справжньою знахідкою.

1) **þeuda-na-z* “вождь”, **þeudo*, “тобто “король”, гот. *þiudans*, дав.-сакс. *thiodan* (**þeudō*- гот. *þiuda* — оск. *touto* “народ”);

2) **druhti-na-z* (частково змінилося у **druhti-na-z* “вождь **druht-i-z*, тобто “дружини”, звідси християнська назва “Господь”, тобто “Бог”; пор. дав.-сканд. *Dróttinn*, англосакс. *Dryhten*, обидва з кінцевим *-ina-z*;

3) **kindi-na-z* “вождь **kindi-z*” — лат. *gens*. Оскільки вождь *gens* “роду” щодо вождя **þeudō* “народу” був своєрідним “віце-королем”, германський термін *kindis* (повністю втрачений в інших мовах) використовувався Ульффілою для позначення римського губернатора провінції, бо легат імператора був, за германськими уявленнями, тим самим, що й вождь клану стосовно *þiudans* “короля”. Яким би цікавим не було це уподібнення, з історичного погляду в нас не виникає жодного сумніву, що слово *kindins*, чуже для всього римського, свідчить про поділ германських народів на **kindi-z*.

Таким чином, вторинний суфікс *-no-* додається до будь-якої германської основи для утворення значен-

ня “вождь тієї чи іншої суспільної групи”. Тож залишається лише констатувати, що лат. *tribūnus* буквально означає “вождь” *tribus*, тобто “триби”, подібно до того, як *þiudans* означає “вождь *þiuda*”, і, нарешті, так само, як *domi-nus* означає “вождь *domus*”, де *domus* являє собою найменший підрозділ *touta* або *þiuda*. *Domīnus*, з його нетиповим суфіксом, видається нам майже незаперечним доказом не лише мовної спільності, а й спільності інституцій між етнізмом італіків та етнізмом германців.

Проте слід знову нагадати, що зіставлення мов рідко уможлиблює такі характерні спостереження.

§ 4. Мовний тип і ментальність соціальної групи

Отже, якщо мова пропонує нам мало точних і вірогідних свідчень про звичаї та інституції народу — носія цієї мови, то чи не можна її використати принаймні для характеристики ментального типу відповідної соціальної групи мовців? Існує досить поширена думка, що на мові відбивається психологічний характер народу, однак цей точі зору протистоїть дуже вагоме заперечення: певний мовний засіб не обов'язково визначається психічними причинами.

Семітські мови виражають відношення іменника-означення до іменника-означеного (пор. франц. *la parole de Dieu* “слово Бога”) простим співрозташуванням слів, яке, щоправда, передбачає особливу форму, так званий *status constructus* означеного, поставленого перед означенням. Розгляньмо давньоєврейські слова *ḏābār* “слово” і *ʾelōhīm* “Бог”, які разом утворюють сполучення *d̄bar ʾelōhīm* у значенні “Слово Бога”. Чи можна твердити, що така синтаксична конструкція розкриває нам якусь рису семітської ментальності? Стверджувати це було б досить сміливим кроком, оскільки старофранцузька мова регулярно використовувала схожі конструкції: пор. *le cor Roland* “ріг Ролана”, *les quatre fils Aymon* “чотири сини Еймона” тощо. Сама ж ця конструкція виникла в романських мовах через чистісіньку випадковість на-

стільки ж фонетичного, як і морфологічного характеру: до неї спонукало мову випадіння відмінкових закінчень. Чому ж тоді не припустити, що аналогічна випадковість могла статися і в прасемітській мові? Таким чином, це синтаксичне явище, яке видається однією з характерних рис семітських мов, не дозволяє зробити жодного певного висновку щодо семітської ментальності.

Інший приклад — індоєвропейська прामова не мала складних слів з першим дієслівним елементом. Якщо в німецькій мові такі слова і є (пор. *Bethaus* “молитовний будинок”, *Springbrunnen* “фонтан” тощо), то хіба це означає, що в певний момент історії германці видозмінили успадкований від предків спосіб мислення? Як ми бачили, ця інновація виникла через випадковість не лише матеріального, а й негативного характеру: зникнення *a* в слові *betahūs* (див. с. 178). Все сталося поза розумовим контролем, у сфері звукових мутацій, які силоміць спрямовували думку на єдиний шлях, уможливлений матеріальним станом знаків. Численні спостереження такого роду зміцнюють нашу позицію; психологічний характер мовної групи мало важить порівняно з таким фактом, як випадіння голосної, зсув наголосу або чимало інших аналогічних явищ, здатних у кожний момент докорінно змінити відношення між знаком і поняттям у будь-якій формі мови.

Ніколи не позбавлені певного інтересу визначення граматичного типу мов (чи то історично відомих, чи то реконструйованих) та їх класифікація відповідно до способів, використовуваних ними для вираження думки; але з цих визначень і класифікацій не можна з певністю зробити жодного висновку про те, що виходить за межі лінгвістичного дослідження.

МОВНІ РОДИНИ І МОВНІ ТИПИ¹

Ми бачимо, що мова безпосередньо не підвладна мисленню мовців; на закінчення слід наголосити на одному з наслідків цього принципу: жодна мовна родина не належить раз і назавжди до одного мовного типу.

Питати, до якого типу належить певна група мов, — означає забувати, що мови еволюціонують, це означає думати, що в цій еволюції є якийсь елемент стабільності. Тож заради чого ми наполягаємо на існуванні межі в цьому розвитку, яке насправді жодних меж не знає?

Щоправда, багато хто, говорячи про характерні риси мовної родини, думає швидше про ознаки її прамови, а така проблема не є нерозв'язною, бо йдеться про певну мову і певну епоху. Проте коли хтось починає припускати в мові наявність постійних ознак, не підвладних ні часу, ні простору, він тим самим розхитує основні принципи еволюційної лінгвістики. Власне, постійних ознак не буває; вони можуть зберігатися лише випадково.

Розгляньмо, наприклад, індоєвропейську родину; нам відомі характерні риси мови, від якої походить ця родина: дуже економна система звуків; брак складних сполучень приголосних, брак подвійних приголосних; бідний вокалізм, який, однак, характеризується вельми регулярною і глибокою граматичною системою чергувань (див. с. 199 і с. 276); музичний наголос, який в принципі може падати на будь-який склад слова і таким чином сприяти утворенню граматичних протиставлень; кількісний ритм, заснований виключно на протиставленні довгих і коротких складів; велика легкість в утворенні складних і похідних слів; вельми багата іменна та дієслівна флек-

¹ Хоча цей розділ і не стосується ретроспективної лінгвістики, проте ми розміщуємо його тут, оскільки він може правити за висновок для цілої праці. — Прим. вид.

сія; автономність у реченні слова, яке містить у самому собі флексію і всі свої визначення, а звідси й велика свобода конструкцій і нечисленність службових слів з детермінативним або релятивним значенням (дієслівні префікси, применники тощо).

Неважко побачити, що жодна з цих ознак повністю не збереглася в індоєвропейських мовах, що деякі з них (напр., роль кількісного ритму і музичного наголосу) не зустрічаються в жодній з цих мов; а такі з них, як, наприклад, англійська, вірменська, ірландська тощо, настільки змінили свій первісний індоєвропейський вигляд, що видаються тепер мовами цілком іншого мовного типу.

Здається, є більше підстав говорити про певні трансформації, більшою чи меншою мірою спільні для різних мов однієї родини. Так, згадане вище поступове послаблення флексійних ознак властиве всім індоєвропейським мовам, хоча і тут вони виявляють значні розбіжності: найкраще збереглася словозміна у слов'янських мовах, тоді як в англійській вона зійшла майже нанівець. Зате також майже повсюдною є поява більш-менш сталого порядку елементів у реченні, а аналітичні засоби вираження прийшли на зміну синтетичним: відмінкові значення передаються применниками (див. с. 227), складні дієслівні форми утворюються за допомогою допоміжних дієслів тощо.

Ми бачили, що певна риса прототипу може бути відсутньою у тій чи іншій похідній мові. Зворотнє так само справедливе: нерідко виявляється, що всі риси мов — членів мовної сім'ї — не зустрічаються у прамові. За приклад може правити гармонія голосних, тобто певного типу уподібнення тембру всіх голосних у суфіксах слова до останньої голосної кореня. Це явище зустрічається в урало-алтайських мовах, великій групі мов, поширених в Європі й Азії від Фінляндії до Маньчжурії. Але за всіма ознаками це яскраве явище пов'язане з пізнішим розвитком окремих мов цієї групи; тобто ця риса спільна, але не споконвічна, а це означає, що при спробах довести спільне походження цих мов (до того ж вельми сумнівне) на цю рису не можна посилалися, як і на їхній

аглютинативний характер. Встановлено також, що китайська мова не одвічно була односкладовою.

Коли порівнюють семітські мови з реконструйованою прасемітською, у вічі відразу впадає сталість окремих характеристик. Більше, ніж будь-яка інша, ця сім'я справляє враження єдності незмінної, постійної і притаманної всій сім'ї. Ця єдність знаходить прояв у таких ознаках (окремі з яких докорінно протилежні відповідним рисам індоєвропейської родини): майже цілковитий брак складних слів, обмежена роль словотворення, слабо розвинена (зовнішня) флексія (особливо в новосемітських мовах), звідки підпорядкованість порядку слів суворо визначеним правилам. Найяскравіша риса виявляється в будові коренів (с. 236): вони регулярно складаються з трьох приголосних (наприклад, *q-t-l* "вбити"), які зберігаються в усіх формах одного слова даної мови (пор. дав.-євр. *qāṭal* "він убив", *qāṭlā* "вона вбила", *q'ṭol* "вбити", "вбий (чоловіче)!" *qit'li* "вбий (жінко)!" тощо) і навіть у різних мовах (пор. ар. *qatala* "він убив", *qutila* "він вбитий" та ін.). Інакше кажучи, приголосні виражають "конкретний сенс" слів, їхнє лексичне значення, тоді як чергування голосних, щоправда, при підтримці деяких префіксів і суфіксів, передають виключно граматичні категорії, наприклад, дав.-євр. *qāṭal* "він убив", *q'ṭol* "вбити, вбий (чоловіче)!", з суфіксом — *qāṭl-ū* "вони вбили", з префіксом — *ji-q'ṭol* "він уб'є, вбиває", з тим і іншим — *ji-qtl-ū* "вони вб'ють, вбивають" та ін.

Беручи до уваги ці факти і всупереч тому, як їх іноді тлумачать, ми наполягаємо на проголошеному принципі: незмінних ознак не буває, їхня сталість є збігом випадковостей; якщо якась ознака все-таки зберігається довгий час, все одно в будь-який момент вона може зникнути. Повертаючись до ознак семітських мов, зазначимо, що "закон" трьох приголосних не такий уже й характерний тільки для цієї родини, бо й інші сім'ї виявляють аналогічні ознаки. Так, і в індоєвропейській мові консоналітизм коренів підлягає чітким правилам: наприклад, після *e* в них

ніколи не буває сполуки з двох звуків ряду *i, u, r, l, m, n*; корінь типу **serl* у ній неможливий. Те ж можна сказати ще більшою мірою про роль голосних: дещо аналогічне до семітських мов, хоч і в менш розвинутому вигляді, зустрічається і в індоєвропейських мовах — такі протиставлення, як дав.-євр. *dāḅār* “слово”, *dēbār -im* “слова”, *dib^erē-kem* “ваші слова”, нагадують нім. *Gast* “гість”: *Gaste* “гості”, *fließen* “текти”: *floss* “тік” тощо. В обох випадках походження граматичного засобу те саме. Йдеться про чисто фонетичні перетворення, викликані сліпою еволюцією. Однак породжені нею чергування були утримані свідомістю, яка пов'язала з ними певні граматичні значення і поширила їх вжиток за аналогією до взірців, створених випадково дією фонетичної еволюції. Щодо незмінності триприголосного характеру семітського кореня, то вона є відносною і не містить нічого абсолютного. У цьому можна бути впевненим а ргіогі. Але це підтверджується і фактами: так, наприклад, у корені слова дав.-євр. *'anāš-īm* “люди” наявні три очікувані приголосні, але ж у формі однини *'iš* “людина” їх тільки дві, і сталося це внаслідок фонетичного скорочення давнішої форми, де їх було три. До того ж, навіть припустивши цю квазі-незмінність, чи маємо ми розглядати її як дещо власне самим кореням? Аж ніяк. Річ просто в тім, що семітські мови зазнали менше фонетичних змін, ніж стільки інших, і що в них краще, ніж в інших мовах, збереглися приголосні. Таким чином, ідеться про фонетичне та еволюційне явище, а не про граматичне та незмінне. Проголосити незмінність коренів — це ствердити всього лише, що вони не зазнали фонетичних змін; однак заприсягтися, що зміни ніколи не відбудуться, неможливо. Взагалі кажучи, все, створене часом, може бути ним же перетворене або знищене.

Визнано, що Шлейхер спотворював дійсність, розглядаючи мову як щось органічне, з власними законами розвитку. Як видно, дехто продовжує й до на-

шого часу без тіні сумніву вбачати в мові дещо органічне в тому сенсі, що припускає, ніби якийсь “дух” раси або етнічної групи безупинно скеровує мову на певний, заздалегідь визначений шлях².

² Після цих слів канонічний текст “Курсу” завершується абзацом, який, на думку авторитетних дослідників (Годель, Леруа, де Мауро), цілковито належить не Ф. де Сосюру, а його “видавцям” — Ш. Балі та А. Сешее. Як першим показав Р. Годель (R. Godel. *Les sources manuscrites du Cours de linguistique générale de F. de Saussure.* — Genève — Paris, 1957. — P. 119, 181), цей абзац є “висновком видавців”, адже ніщо в рукописних джерелах “Курсу” не дає підстав вважати, нібито Ф. де Сосюр будь-коли висловив цю горезвісну фразу, і ще менше — буцімто вона становить “фундаментальну ідею” його вчення. Зрозуміло, що після доведеної та підтверженої непричетності Ф. де Сосюру до “висновків” місце доданому видавцями — щонайбільше в примітці. Ось цей абзац: “З екскурсів, які ми зробили до порубіжних областей нашої науки, випливає такий принцип суто негативного характеру, але тим цікавіший, що він збігається з фундаментальною ідеєю цього курсу: *лінгвістика має своїм єдиним і справжнім об'єктом мову, досліджувану в собі і для себе*”. — Прим. ред.

Про книгу “Ф. де Сосюр. Курс загальної лінгвістики”

Передаючи до рук українського читача цей переклад класичного твору сучасного мовознавства, мусимо відразу зробити важливі застереження. Книгу, на обкладинці якої зазначено ім'я Сосюра і відомий заголовок, насправді написав не Сосюр. Її створили на підставі конспектів слухачів його лекційних курсів дві особи, які побажали назвати себе його “видавцями”. Їм же належить і вибір назви книги.

Сама ідея публікації курсів лекцій Ф. де Сосюра з теоретичного мовознавства була, безперечно, актуальна і науково виправдана. Проте при здійсненні її було порушено цілу низку етичних, моральних, логічних, евристичних засад, а також і авторське право. Річ у тім, що сам Сосюр ставився до можливості написання такої книги як до недосяжного для себе завдання, вважаючи, що все, викладене в його лекціях, — “не те”. Він навіть цілком конкретно заперечив своєму колишньому студентові А. Рідлінгеру, сказавши: “Щодо книги на цю тему, то про це не можна і мріяти. Тут потрібно, аби думка автора набула завершених форм”. Це означає, що видавці, — а насправді — самопризначені співавтори книги, французькі лінгвісти Ш. Балі та А. Сешее, — випустили книгу (за участю того ж таки А. Рідлінгера) проти волі автора лекцій.

Виходячи з найкращих міркувань, видавці відмовилися від документальної публікації студентських конспектів лекційних курсів Сосюра, адже теоретичні погляди вченого постали б при цьому, як сказано в передмові, у вигляді уламків будови, справжня цінність якої полягає саме в її цілісності. Тому вони й наважилися на реконструкцію. Проте внаслідок її, як зазначає О.О. Холодович, Сосюр після редакції Балі — Сешее перестав бути Сосюром конспектів, це — “несинонімічний парафраз ідей

Сосюра, безперервні варіації на опрацьовані ним теми, на сформульовані ним проблеми. Дещо з цих “варіацій”, парафраз, збігається з пра-Сосюром, багато чого — ні” (Холодович А.А. О “Курсе общей лингвистики” Ф. де Сосюра // Ф. де Сосюр. Труды по языкознанию. — М., 1977. — С. 21; рядка тут і далі наша. — К.Т.). Самі видавці наприкінці передмови до книги дають зрозуміти, що свідомі свого не цілком коректного поводження з рукописними джерелами, але беруть відповідальність на себе і хотіли б її нести й надалі. На жаль, у пересічній практиці викладання і вивчення “Курсу” читач апелює лише до вказаного на титулі імені автора, і всі невідповідності канонічного тексту також освячені його ім'ям.

Таким чином, обставини створення цієї книги — тепер широко відомої та авторитетної — досить незвичні, про що бажано не забувати читачеві. Аби дати уявлення про співвідношення вихідного змісту оригінальних лекційних курсів та їх пізнішої інтерпретації, ми вважаємо за потрібне спочатку звернутися до біографії Ф. де Сосюра (1) і з'ясувати, яке місце посідали в житті славетного лінгвіста покладені в основу книги лекційні курси. Потім коротко спинимось на основних ідеях самих лекцій (2) та на особливостях редакторської реконструкції їх як цілого (3). Далі ми спробуємо підсумувати, наскільки адекватно ідеї лекцій відображені у книзі (4), а також згадаємо про основні джерела концепції Сосюра (5) та напрямки її впливу на світову наукову думку ХХ сторіччя (6). У зв'язку з відомостями про переклади книги (7) видається доречним торкнутися й окремих аспектів перекладу вжитої в ній термінології та спроектувати її зміст на наукову парадигму (систему вихідних фундаментальних понять) сучасної теоретичної лінгвістики (8). Все розглянуте може пролити світло на те, який авторський висновок мав би завершувати книгу (9).

1. Коротка біографія Ф. де Сосюра

Перший женеvський період

Фердінан де Сосюра народився в родині науковців у Женеві 26 листопада 1857 року.

1873: вступив до гімназії; вивчає латинську та давньогрецьку мови.

1875: вступив до Женевського університету.

1876: прийнятий до Паризької лінгвістичної спілки.

Життя в Німеччині

1876: на 15 років залишає Женеву.

1876—1878: вчиться в університеті м. Лейпцига; вивчає історію німецької мови, давньооперську, давньоірландську, старослов'янську, литовську мови.

1878: публікує свою "Записку про первісну систему голосних індоєвропейської мови".

1878—1879: перебуває в Берліні, де вивчає санскрит і знайомиться із загальнолінгвістичними працями В. Витні.

1880: захищає в Лейпцигу дисертацію (опублікована в Женеві 1881 р.) "Про вживання абсолютного родового відмінка в санскриті".

1880: здійснює подорож до Литви, де вивчає діалекти литовської мови.

Паризький період

1880: переїздить до Парижа; вдосконалюється тут у санскриті, іранських мовах, литовській філології; слухає лекції І. Бреалья, бере активну участь у роботі Паризької лінгвістичної спілки (від 1882 р. як заступник її секретаря).

1881: знайомиться з О. Бодуеном де Куртене.

1881—1889: викладає в Паризькій школі вищої освіти історію германських мов, порівняльну граматику грецької та латинської мов, згодом — курс литовської мови.

1889: бере річну відпустку через хворобу, їде до Женеві.

1890-1891: проводить останній навчальний рік у Парижі.

1891: відмовляється прийняти французьке громадянство і остаточно переїздить до Женеві.

Другий женеvський період

1891—1906: викладає в Женевському університеті на кафедрі історії та порівняльної граматики індоєвропейських мов і санскриту; читає численні навчальні курси з класичних мов, германістики, санскриту; веде семінар з французької поезики; по одному разу читає лекційні курси про історію індоєвропейського дієслова, ахеменідські написи, теорію складу, литовську мову, лінгвістичну географію Європи; досліджує германські легенди й епос, ведійську метрику, анаграми.

1907—1911: успадкувавши кафедру Ж. Вертгеймера, Ф. де Сосюра за п'ять навчальних років прочитав серед інших лекційних курсів три курси з загального мовознавства.

1912: через хворобу припиняє викладання; пробує займатися китайською мовою.

Фердінан де Сосюра помер у родовому маєтку Вюфлан у Швейцарії 22 лютого 1913 року.

2. Три загальнолінгвістичні курси

Ф. де Сосюра та їх проблематика

Хоча, як недвозначно свідчить біографія, читання курсів із загального мовознавства й було лише епізодом у житті Сосюра, але водночас воно давало йому змогу підбити загальнотеоретичні підсумки багаторічного наукового досвіду. Як зазначає Т. де Мауро, вже в роки навчання у Лейпцигу Сосюра почав пересвідчуватися в обмеженості атомарного підходу до вивчення мовних фактів і відчув потребу переосмислити своє емпіричне знання у світлі операційного поняття системи (T. de Mauro. Notes biographiques et critiques sur F. de Saussure // F. de Saussure. Cours de linguistique générale. Edition critique

par T. de Mauro. — P., 1975. — P. 351—352). Слід гадати, що він швидко прийшов до деяких фундаментальних ідей, а потім настав довший і важчий період опрацювання взаємних зв'язків, тканини доказових міркувань і незліченних аналогій. Провідними серед цих наріжних ідей були поняття протиставної семантичної вартості мовних одиниць, опозицій, мовної системи, а також розрізнення в теорії мовних станів від мовної еволюції та її наслідків.

Успадкувавши після Ж. Вертгеймера кафедру загального мовознавства в Женевському університеті, Сосюр скористався з цієї нагоди для впорядкування своїх теоретичних ідей у відповідних лекційних курсах. Перший з них був прочитаний у січні—червні 1907 року і містив переважно теми з діяхронічної лінгвістики. В цілому цей курс традиційний і тим відрізняється від двох пізніших. Якби Сосюр обмежився читанням тільки даного курсу, ні про який новий, “сосюрівський”, етап у розвитку ідей сучасного мовознавства сьогодні б не йшлося. Проте вже і в цьому, найранішому курсі побіжно згадаються як само собою зрозумілі положення про знакову природу мови, про дихотомії “мова/мовлення” та “синхронія/діяхронія”.

Другий курс (1908—1909 навч. рік) тривав довше, однак, за даними конспектів, лише половина першого семестру була присвячена загальнотеоретичним проблемам лінгвістики. На відміну від першого курсу 1907 року, зміст другого цілком присвячено синхронії і свідомо зосереджено навколо низки визначальних дихотомій. Обґрунтувавши теоретичне протиставлення мови й мовлення, Сосюр детально розглядає властивості мовних знаків: довільність, диференційність, кількісну обмеженість, опозитивний характер їх змістової вартості. Принагідно запроваджено поняття семіології як загальної теорії знаків і вперше дано визначення мови як найважливішої із знакових систем. Далі проводиться протиставлення між об'єктами зовнішньої та внутрішньої лінгвістики: якщо перший охоплює явища мови за межами системи мовних знакових вартостей, то другий становить безпосередньо

цю систему. Потім обґрунтовується протиставлення (ідіо) синхронічного ряду мовних явищ та їх діяхронічного (еволюційного) ряду. Нарешті, синхронія зводиться до теорії синтагм і теорії парадигм (граматики); при цьому історична граматика заперечується.

Третій і останній курс (1910—1911 навч. рік), на відміну від попередніх, не розпочинався, а завершувався 14 лекціями із загальнотеоретичної тематики. У них було сполучено дедуктивну послідовність другого курсу з аналітичним багатством першого. Показово, що загальнотеоретична частина цього курсу починається з огляду мов, тобто із зовнішньої лінгвістики, відповідно до постулату Сосюра, сформульованого ще 1891 року (Mauro, цит. праця, с. 354). Подаючи картину географічної різноманітності мов, їх членування на діалекти, що співіснують з літературною мовою, об'єднання мов у родини, різних типів зв'язків мови й мислення, Сосюр наголошує на тому, що лише знання фактів конкретних мов дає вченому змогу робити змістовні, неапріорні узагальнення. Після відомостей про писемність і типи звуків мови розгортається виклад другого великого розділу курсу — лінгвістики мови. Обіцяний третій розділ — лінгвістику мовлення — Сосюр так і не прочитав.

Про важливість цього останнього, третього курсу лекцій Сосюра для розуміння цілої його концепції може свідчити факт, на який спеціально звернув увагу О.О. Холодович. Весь час удосконалюючи термінологію, Сосюр неодноразово повертався до вже викладеного і просив студентів скоригувати законспектовані пасажі попередніх лекцій. Зокрема, лише 19 травня 1911 року, тобто майже наприкінці останнього лекційного курсу, Сосюр запровадив до нього свої славетні терміни “*signifiant/signifié*” (“позначення/позначене”), попросивши замінити ними в конспектах їх старі синоніми “*image acoustique/concept, idée*” (“акустичний образ/поняття”).

З викладеного випливає, що з усіх міркувань саме третій лекційний курс найповніше відображає дозрілі погляди Ф. Сосюра на мову та мовознавство. Проте, як сказано, у своєму справжньому вигляді цей курс у книзі так і не з'явився.

3. Книга як парафраз конспектів лекційних курсів

По смерті Ф. де Сосюра у 1913 році двоє молодих лінгвістів — Ш. Балі та А. Сешее — одержали доступ до його архівів. Переконавшись у майже повній відсутності чернеток або принаймні планів женецьких лекційних курсів загальної лінгвістики, вони заходилися шукати студентські конспекти цих курсів. Їх метою було відтворити на основі конспектів систему загальнолінгвістичних ідей Сосюра, вагомість якої була для Балі та Сешее самоочевидною. Як не дивно, їм пощастило розшукати кілька конспектів навіть найранішого курсу 1907 року, не кажучи вже про подальші. З іронії долі, з-поміж 11 конспектів, що збереглися, видавці так і не побачили двох найповніших конспектів — обсягом 306 і 407 сторінок (!) — передостаннього і останнього курсів, зроблених Е. Константеном (їх знайдено лише у 1950-х роках).

І ось тут, зосередивши у себе 9 конспектів трьох хронологічно різних лекційних курсів, майбутні видавці книги виявилися не досить підготованими до роботи з такими специфічними першоджерелами: в принципі правильно відтворивши чимало основних моментів з теоретичної концепції Сосюра, вони припустилися і цілої низки методологічних помилок. І хоча текст виданої ними 1916 року книги був поданий у передмові як результат компіляції збережених студентських конспектів, згодом з'ясувалося, що насправді це було не зовсім так.

Найфатальнішу роль відіграло те, що видавці просто не спромоглися помітити як існує новизну хронологічно останнього циклу лекцій Сосюра. А тому, всупереч їх запевненням у передмові, замість органічного суцільного тексту на основі найпізнішого циклу лекцій видавці зуміли лише механічно сполучити (причому у власній послідовності) думки Сосюра трьох різних часових пластів і різного ступеня дозрілості. Після виходу книги це спочатку пройшло непоміченим, адже пересічний фаховий читач взагалі вперше одержав доступ до багатих на ідеї курсів Сосюра. Але з часом критичних зауважень на адресу

видавців ставало дедалі більше, зокрема і з боку колишніх студентів — слухачів лекційних курсів Сосюра. Дослідники і просто шанувальники його творчості закликали відтворити живу думку швейцарського лінгвіста, як вони зазначали, “дещо спрощену” в книзі.

Проте справжні масштаби вад книги Сосюра—Балі—Сешее стали очевидними лише після публікації 1967—1968 рр. її критичного видання, підготованого Р. Енглера. На кожній розгортці цієї книги подано в шість колонок усі відповідники пронумерованих від початку й до кінця речень “канонічного” курсу (див. табл. 1).

Таблиця 1. Структура кожної пари сторінок критичного видання Енглера

Ліва сторінка			Права сторінка		
1	2	3	4	5	6
Пронумероване речення з “канонічного” курсу, реконструйованого Балі і Сешее	Відповідне цьому реченню місце з лекційного курсу 1907 р.	Відповідне цьому реченню місце з лекційного курсу 1908—9 рр.	Відповідне цьому реченню місце з лекційного курсу 1910—11 рр.	Відповідне цьому реченню місце з пізніших знайдених конспектів Е. Константена	Відповідне цьому реченню місце з нечисленних чернеток Ф. де Сосюра

Ті речення першої колонки, які не мають жодних підстав у решті колонок і виявляються, отже, плодом уяви авторів “реконструкції”, Р. Енлер подає в дужках як привнесені редакторами. Критичне видання Енглера послідовно й вичерпно унаочнило непривабливу картину, оприлюднивши досить вільне поводження видавців з документальними свідченнями лекцій, — а отже, і з справжніми ідеями де Сосюра.

Детальніше знайомство з матеріалом цього критичного видання доводить, що видавці курсу:

1) фактично синхронізували формулювання Сосюра хронологічно різних курсів і різних авторських версій;

2) не усунули строкатості термінології, не уніфікували її за хронологічно останнім лекційним курсом;

3) по-своєму інтерпретували ідеї Сосюра там, де конспекти дають неоднозначну картину;

4) змінювали послідовність окремих сюжетів, параграфів і тем, часом “вгадуючи” цю послідовність, як вони самі визнають у передмові;

5) деталізували закоротки, на їх думку, положення і вкорочували довгі;

6) на власний розсуд змінювали авторські приклади на свої або доповнювали їх своїми;

7) нерідко залишали безпорадний синтаксис студентських конспектів, внаслідок чого книга рясніє довгезеленими періодами, у яких замість крапки природно часто вживається крапка з комою;

8) перекомпоновували текст, додаючи сполучні слова, звороти, речення і періоди, без чого не досягалася суцільність тексту;

9) нарешті, довільно вносили в книгу власні тлумачення, міркування і навіть цілі абзаци, яким нічого не відповідає у першоджерелах.

Цілком очевидно, що й частини перелічених вад вистачило б, аби кінцевий результат такого редагування став “несинонімічним парафразом” справжнього Сосюра.

4. Провідні ідеї лекційного курсу в книзі

Можна тільки дивуватися концептуальній насиченості лекцій Сосюра, коли навіть при недосконалому відтворенні їх у книзі “Курс” все одно виявився плідним джерелом для кількох поколінь лінгвістів. Своє значення його фундаментальні принципи зберігають і досі, хоча справжній, авторський зміст їх і далі залишається дискусійним (Холодович, цит. праця, с. 24). До цих принципів, як відомо, належать такі:

1) “зовнішня лінгвістика” має вивчати умови існування мови, а “внутрішня” — властивості самої мови;

2) для внутрішньої лінгвістики визначальним є поділ на лінгвістику мови (як абстрактної системи, суспільного факту) і лінгвістику мовлення (як спостережуваної індивідуальної дійсності);

3) функціонування мови у синхронії слід методологічно відрізнити від еволюції мови у діяхронії, причому в синхронії проявляється системність мови, чого немає в діяхронії;

4) сама мова має розглядатися як система або структура відмінностей, тобто як форма, а не субстанція;

5) мовні знаки виступають як двобічні єдності позначеного й позначення і водночас пов'язані відношеннями двох типів у парадигми й синтагми;

6) в кожному мовному знаку семантика позначення зумовлена не лише значеннєвим зв'язком останнього з позначеним, а й семантичною вартістю, що залежить як від найближчого, так і від дальшого знакового оточення;

7) інтерпретована у психолінгвістичній перспективі теорія мовного знака веде до постулювання семіології — загальної теорії знаків, частину якої має становити мовознавство.

Серед важливих, але вже другопланових понять “Курсу” варто згадати два напрями діяхронії (проі ретроспективний), роль абстрактних сутностей у граматиці, відсутність природних меж у діалектів і мов тощо.

✓ Проте найважливішим досягненням Ф. де Сосюра як науковця і педагога є зосередження всіх названих теоретичних понять і дихотомій в одному курсі, тобто перше окреслення кола тих компонентів сучасного теоретичного мовознавства, завдяки повному комплекту яких воно, власне, й відбулося як якісно відмінна від інших наука. Такий підхід дозволяє

також пояснити, чому ці наріжні ідеї лекційних курсів Сосюра мало втратили в книзі — навіть від іншої послідовності викладу: важливо, що вони наведені в ній усі.

Запропонувавши, нехай і в ескізному вигляді, своє нове системне бачення науки про мову (те, що К. Попер назве згодом науковою парадигмою), Сосюра наблизив окреслення метатеоретичної категоріальної основи сучасного мовознавства, здійснене пізніше Ч. Морісом.

5. Джерела загальнолінгвістичних ідей лекційних курсів Сосюра

Особливістю як тексту “Курсу”, так і покладених в його основу лекцій є практично повна відсутність посилань на джерела. Однак вони існували. Справді, майже для кожного твердження, висловленого Сосюром у лекціях, можна відшукати прототип у котрогось із його сучасників або попередників. Так, сама схильність Сосюра до формулювання славетних дихотомій явно вказує на вплив Гегеля — через посередництво А. Пікте чи В. Анрі. Доведено, що чимало положень концепції Сосюра (умовність мови, двоплановість мовного знака тощо) були запозичені ним з творів американського лінгвіста В. Витні, — на якого, як виняток, все-таки є скупі посилання. Дихотомія “мова/мовлення” і поняття вартості прийшли до Сосюра від Г. Тарда; корені протиставлення синхронії та діахронії сягають праць О. Бодуена де Куртене, В. Гумбольдта, Я. Гріма. Численні дослідження останніх десятиліть показують, що ці й інші зв'язки існують насправді, що часом їх можна простежити аж до збігу в термінології (Холодович А. А. Фердинанд де Сосюр. Жизнь и труды // Ф. де Сосюр. Труды по языкознанию. — М., 1977. — С. 670).

Проте всі ці концептуальні здобутки об'єднані у Сосюра у принципово нове ціле. Якщо вжити власний термін вченого, вони дістають у збудованій ним системі нову семантичну вартість. Колись Паскаль так

відповів на закид своїх критиків: “Нехай не говорять, що я не сказав нічого нового, — послідовність матеріалу нова” (Думки. № 590). “Сосюр — не сума ідей, а система ідей. А в такому разі проблема джерел кожної ідеї набуває другорядного значення” (Холодович, там же).

6. Напрямки впливу “Курсу” на світову науку ХХ століття

“І ось цей неіснуючий твір, погано чи добре відтворений Балі і Сешее, сповістив, що в науці про мову настало ХХ сторіччя” (Холодович, цит. праця, с. 667). Його впливу зазнала спочатку європейська, а згодом і світова наука, причому навіть за межами семіології та мовознавства (Єльмслев, Бенвеніст, Леві-Строс, Мерло-Понті, Лакан).

У різних країнах доля “Курсу” та його ідей складалася неоднаково (див. Мауро, цит. праця, с. 366—380). Незважаючи на генетичні зв'язки вчення Сосюра з доробком Витні (а може, саме через них), американські лінгвісти Сепір і Блумфілд визнавали його вплив суто номінально. Ширшому знайомству з “Курсом” в університетах США зашкодила гостра критика з боку Огдена і Річардса (1923 р.), позитивізм яких не дозволив їм належно сприйняти глибину діалектичних дихотомій Сосюра, — звідси закиди йому в наївності, перебуванні в полоні софізмів і штучному ускладненні теоретичного пояснення мови. Показово, що порівняно недавно Н. Хомський так само закидав Сосюрові “наївний погляд” на мову, хоча, за влучним висловом Т. де Мауро, насправді наївним було те, що Хомський зрозумів, читаючи Сосюра. Підстави для досить стриманого ставлення до Сосюра в Америці коріняться у небажанні повертатися від біхевіоризму до менталізму.

Європейське мовознавство в цілому визнало співзвучність ідей Сосюра розвиткові нових тенденцій бачення світу. Чи не найглибшого впливу цих ідей зазнала французька лінгвістика (Мес, Грамон, Вандрієс, Пасі, Бенвеніст, Мартіне). Вивченню “Курсу”

в британських університетах сприяли Гардінер, Джонз, Ульман, Робінз, Лайонз. У Скандинавії поширенню впливу Сосюра прислужилася власна лінгвістична традиція, пов'язана з іменем Нореена. В Росії та Польщі аналогічну роль відіграли праці О. Бодуена де Куртене і М. Крушевського. В Україні ідеї "Курсу" поширював С. Карцевський у період викладання мовознавства в Катеринославі (Дніпропетровську) у 20-і роки. У Київському університеті ідеї Сосюра впроваджував і розвивав у лекційних курсах А. О. Білецький. В Угорщині сосюрівська традиція була започаткована Гомбочем і Льорінчі; в Чехії — Празьким гуртком, теоретичним попередником якого частково був і Масарик. Швейцарські лінгвісти, як можна було чекати, зайняли переважно консервативну позицію, оберігаючи спадщину Сосюра від ревізії. Німецька лінгвістична традиція, чужа Сосюрові ще в роки його навчання, відійшла від скептичного ставлення до його ідей лише по другій світовій війні. Італійські вчені, заклопотані власними проблемами (діалектологія, літературна мова, стилістика), також не одразу оцінили значення "Курсу".

Окремо слід згадати Японію, де ґрунт для адекватного сприйняття сосюрівських ідей підготувала викладацька діяльність Є. Поліванова і Г. Палмера (показово, що перший у світі переклад "Курсу" було здійснено японською мовою).

Через своєрідну семантичну "розмитість" тексту книги, не досить чітке відтворення в ній вихідних ідей Сосюра ("несинонімічність" їх парафразу), а надто через апокрифічність заключного абзацу книги (про що мова піде далі) найвідмінніші школи й течії сучасного мовознавства вважають Сосюра своїм попередником. Так було і з глосематиками, з їхніми апріорно-логічними розрахунками теорії мови. Так є і з численними напрямками структуралізму. Навіть вочевидь далекі від настанов Сосюра формалісти впевнені, що йдуть його шляхом і тоді, коли не беруть до уваги невірноваженість системи, динаміку синхронії, суспільну зумовленість мовних фактів, еволюцію мови та її зв'язок з історичними обстави-

нами, тобто "всі ті незліченні мовні явища, для яких і завдяки яким мова є формою" (Мауро, цит. праця, с. 476). Проте залишається незаперечним, що з трьох можливих шляхів пізнання, образно названих Беконом "шляхами мурашки, бджоли й павука", Сосюр своїми лекціями уособлює саме діалектичний середній шлях, відкидаючи як перший — суто емпіричний, так і третій — апріорно-догматичний.

Так чи інакше, кожний сучасний лінгвіст чимось та зобов'язаний Сосюру, якось та згадує його ім'я. Це означає, що волею долі виданий начебто від імені свого автора "Курс" став ознакою сучасності, а саме ім'я Сосюра, без перебільшення, — символом лінгвістики ХХ століття.

7. Переклади "Курсу" і перекладні відповідники деяких його термінів

Повторні видання "Курсу" мали місце в 1922, 1931, 1949, 1955, 1959, 1962, 1965, 1968 рр. та у ближчій до нас час. Щодо перекладів іноземними мовами, то перший з них вийшов лише через 12 років після появи "Курсу". Усього за півстоліття з'явилися переклади книги десятима мовами світу:

- 1929 — японською (перевидання 1940, 1941, 1950 рр.);
- 1931 — німецькою (перевидання 1967 р.);
- 1933 — російською (нова редакція 1977 р.);
- 1945 — іспанською (перевидання 1955, 1959, 1961 рр.);
- 1959 — англійською (перевидання 1966 р.);
- 1961 — польською;
- 1967 — угорською;
- 1967 — італійською (перевидання 1968, 1970, 1972 рр.);
- 1969 — сербохорватською;
- 1970 — шведською.

Про специфічні проблеми перекладу термінології "Курсу" різними мовами існує ціла література. Ще за свого життя Сосюр зіткнувся з ускладненнями при перекладі низки своїх термінів, зокрема — славетної тріади "*langue + parole = langage*". Деяке уявлення про стан проблеми може дати зіставна таблиця 2 перекладних відповідників цієї тріади, укладена

нами за даними А. Гардінера (Gardiner A. H. The Theory of Speech and Language. — London, 1932), Ф. Кайнца (Kainz F. Grundlagen der allgemeinen Sprachpsychologie. — Stuttgart, 1941) і Т. де Мауро (цит. праця, 1975).

Таблиця 2. Усталені перекладні відповідники “тріади” Ф. де Сосюра

Терміни оригіналу “Курсу” Мова перекладу	<i>langue</i>	<i>parole</i>	<i>langage</i>
італійська	lingua	“parole”	linguaggio
іспанська	lengua	habla	lenguaje
латинська	lingua	sermo = oratio	
давньогрецька	γλῶττα	—	λόγος
англійська	language	speaking	speech
нідерландська	taal	{ rede	—
німецька	{ Sprache	Sprechen	menschliche Rede
шведська	språk	t a l	
польська	język	mówienie	mowa
російська	язык	речь	речевая деятельность
українська	мова	мовлення	мовна діяльність
угорська	nyelv	beszéd (+discours)	nyelvezet
арабська	lisān	kalam	—
давньоєгипетська	mūdet	ro	—

Як бачимо, в багатьох мовах є лексичні відповідники лише для двох членів тріади Сосюра. Якщо третій існує, то значення його вимагає пристосування до потреб перекладу: це водночас доводить, що наукова праця здатна впливати на звичайний мовний вжиток. Але нерідко цей третій термін пе-

рекладачеві доводиться створювати самому, — на зразок: укр. *мовна діяльність*, рос. *речевая деятельность*, нім. *menschliche Rede* тощо. Звідси не можна не зробити висновок, що Сосюр, хоча й прагнув до побудови теорії, яка б виходила з “речей”, а не зі “слів”, проте “зміг легко опрацювати свою класичну тріаду власне тому, що користувався саме французькою мовою” (Мауро, цит. праця, с. 425), яка своїм звичайним вжитком підказує такий, а не інший розподіл значень у цьому семантичному полі. Це стверджує слушність думки В. Гумбольдта про мову, яка окреслює навколо нас немов незриме коло. “Ми ніколи не вільні від мережі словесних символів, якими позначаємо свій досвід: ми можемо лише замінити одну мережу іншою або вдосконалити наявну” (див.: Хрестоматія по історії язиковознавства XIX—XX вв./ Укл. В. А. Звегинцев. — М., 1956. — С. 81).

8. Метатеоретична проекція змісту “Курсу”

У наш час класичний текст старіє швидше, один по одному вимагають коректив і уточнень окремі його терміни (як-от фонетика, фонологія, значення яких у Сосюра цілком відмінні від сучасних). Це одна з причин появи коментарів. З іншого боку, кожне покоління мовознавців бачить у “Курсі” до певної міри те, що хоче бачити, — зокрема, через згадану семантичну “розмитість” тексту, що може розглядатися часом і як перевага. Це становить іншу причину потреби в коментарях.

Кожне нове видання книги, кожний новий її переклад спонукають немов до своєрідної часової перевірки “годинника” сучасної лінгвістики за вихідним імпульсом її сосюрівського часу. Показовими в цьому відношенні є і критичні видання оригіналу “Курсу”, і низка його перекладів. Так, наприклад, нова версія російського перекладу О. Сухотіна, опрацьована О. Холодовичем і видана 1977 року в книзі “Ф. де Сосюр. Труды по языковедению”, крім нового й розгалуженого наукового апарату, подає схематизовані проекції сукупності ідей “Курсу” на координатну сіт-

ку вихідних лінгвістичних понять, як вона склалася на час публікації нового перекладу (див.: Холодович, цит. праця, с. 12, 15—16, 25—28). Продовжуючи традицію, варто спроектувати основну проблематику “Курсу” на координатну сітку метатеоретичних категорій сучасної лінгвістики, розбудовану на базі тріади Ч. Моріса “сигніфіка — синтактика — прагматика” (табл. 3). Цифри відповідають нумерації параграфів “Курсу”. Як впливає з таблиці, сучасне мовознавство ще й досі освоює наукову парадигму, компоненти якої були емпірично визначені Сосюром. Справді, заповнені майже всі клітини таблиці, а єдина порожня клітина — “діахронічна ідіопрагматика” відповідає все-таки обіцяному, хоч і не прочитаному Сосюром розділу про індивідуальне мовленнєве відтворення мови.

9. Який авторський висновок мав би завершувати книгу?

Лише 1957 року Р. Гodelь показав, що останній абзац “Курсу” становить цілком “висновок видавців”, адже йому немає відповідників у жодному з конспектів усіх трьох лекційних курсів Сосюра. Не в останню чергу через цей апокрифічний висновок неодноразово зазначалося, що в цілому добра книга, видана Балі і Сешее, залишає хибне враження, нібито Сосюр відривав мовний розвиток від його зовнішніх обставин, тобто внутрішню лінгвістику від зовнішньої. А однак це не відповідає дійсності. Зберігся ряд письмових свідчень самого Сосюра, яким гостро суперечить накинуте видавцями заключне гасло книги, що нагадує заклики в дусі “мистецтва для мистецтва”. Зокрема, в одному з листів до того ж таки Ш. Балі Ф. де Сосюр пише: “Врешті-решт мене приваблює лише мальовнича, майже етнографічна сторона мови, що відрізняє її від усіх інших мов як таку, що властива певному народові певного походження”. Як бачимо, тут і близько не йдеться про вивчення мови “в самій собі і для себе”.

Таблиця 3. Метатеоретична проекція основної проблематики “Курсу”

	Метатеорія мовознавства	Контрас-	Аксіо-	Ідіо-	Синтактика — теорія мовних сполук	Десигніфіка (сигніфіка) — теорія мовних знаків
		— прагматика				
		теорія взаємодії етно-мов	теорія лектів і субмов	теорія мовних творів		
Синхронічний підхід	В-2. Лінгвістика і суміжні науки. В-3. Предмет мовознавства. В-5. Внутрішні та зовнішні елементи мови. 1-3. Статична лінгвістика та еволюційна лінгвістика. 2-1. Загальні положення синхронічної лінгвістики.	4-1. Про різноманітність мов. 4-2-1. Співставлення кількох мов в одному географічному пункті. 5-5. Мовні родини і мовні типи.	4-2-2. Літературна мова і місцева говірка.	В-4. Лінгвістика мови та лінгвістика мовлення.	2-5. Відношення синтактичних та асоціативні 2-6. Механізми мови. 2-7. Граматика та її розділи. 2-8. Роль абстрактних суштостей у граматиці.	1-1. Природа лінгвістичного знака. 2-2. Конкретні сутності мови. 2-3. Тотожності, реальності, мовні вартості. 2-4. Мовна вартість. В-7. Фонетика (в термінології Сосюра — фонологія; також ДВ-1, ДВ-2).
Діахронічний підхід	В-1. Огляд історії мовознавства. 3-1. Загальні положення діахронічної лінгвістики. 3-8. Одиниці, тотожності, діахронічні реакції. 5-1. Дві перспективи діахронічної лінгвістики.	4-3. Причини географічної різноманітності мов. 4-4-3. Мовна диференціація на роз'єднаних територіях. 5-2. Найдавніша мова і прамова. 5-4. Свідчення мови в антропології та передісторії.	4-3-3. Діалекти не мають природних меж. 4-4. Поширення мовних хвиль.		2-3. Граматичні наслідки фонетичної еволюції. 3-4. Аналогія. 3-5. Аналогія та еволюція. 3-6. Народна етимологія. 3-7. Аглютинація.	1-2. Незмінність та мінливість знака. 3-2. Фонетичні зміни. 5-3. (Проблеми) реконструкції. В-6. Зображення мови на письмі.

На думку деяких дослідників, видавці гадали, що, створюючи текст горезвісного останнього абзацу книги, вони пишуть дещо в дусі третього розділу зі вступу до "Курсу". Але ж очевидно, що Сосюр зовсім не закликає в ньому до виняткового зосередження на вивченні мови як норми і форми: у попередньому, другому розділі вступу прямо сказано, що всі різні прояви мови становлять законну царину лінгвістичних досліджень. Іншими словами, за Сосюром, мова є специфічним предметом лінгвістики не як якась "річ", а як принцип, що впорядковує мовні за формою знання. Значно менш відомий сформульований Сосюром план курсу загального мовознавства, який вперше опублікував Р. Енґлер у своєму критичному виданні:

"Повернімося до плану. Розгляньмо знову цей термін: *мова*. Лінгвістика має досліджувати лише суспільний продукт, *мову*. Проте цей суспільний продукт проявляється у великій різноманітності *мов* (конкретний об'єкт є, отже, цей суспільний продукт, розміщений у мозку кожної людини). Але нам дано *мови*. Спочатку треба дослідити мови, різноманітність мов. Шляхом спостережень над цими мовами ми віднайдемо універсальне. Тоді перед нами постане сукупність абстракцій: це й буде мова, у якій ми вчтимо спостережуване в різних мовах. На третьому етапі слід буде зосередитись на індивіді. Відтворення важливе, але не істотне. У дослідженні не треба змішувати загальне явище та індивідуальний механізм відтворення" (F. de Saussure. Cours de linguistique générale. Edition critique par R. Engler. — Wiesbaden, 1967—1968. — P. 427—429B).

Від численних мов як знакових засобів, історично вироблених окремими етносуспільствами, — через універсальну сторону цих розмаїтих окремих мов, — до нового розуміння індивідуального відтворення мови: таку, а не іншу перспективу розвитку лінгвістики пропонує Сосюр.

К. М. Тищенко,
доктор філологічних наук

Предметно-іменний покажчик

- Аблаут 200 і далі; 202
 Аглютинація: визначення А. 223; три фази А. 223; А. у протиставленні до аналогії 224 і далі; А. завжди передусє аналогії 225 прим.
 Акустичний (мовленнєвий) ланцюжок, його аналіз 54 і далі, 68 і далі, 70 і далі
 Алфавіт див. Письмо; грецький А., його досконалість 40, 55; запозичений А. 42 і далі
 Аналіз, об'єктивний 231 і далі; А. суб'єктивний 231 і далі; А. суб'єктивний і виділення одиниць нижчого рівня 233 і далі
 Аналогія 203-219; аналогічна форма, четвертий член пропорції 203, 208, 210; визначення А. 203; відмінність А. від аглютинації 224 і далі; відмінність А. від народної етимології 220 і далі; дві теорії утворення А. 210 і далі; значення А. 216; А. як консервативний чинник 217 і далі; механізм А. 205-206; походження А. з мовлення 208, 213; хибні погляди перших лінгвістів на А. 205; А. як противага фонетичним змінам 203; А. як симптоми змін інтерпретації 214; А. як творення, а не зміна 205 і далі; А. як фактор еволюції 214, 216; А. як явище граматичного порядку 208
 Антропологія і лінгвістика 16, 279
 Апарат, артикуляційний 57
 Ареали діалектних фактів 250 і далі
 Артикуляція: А. і звуковий образ 18; образ А. 87 прим.; два значення слова А. 21, 143; А. ротова, її розмаїття 58; значення А. для класифікації звуків 60 і далі; витримка, або артикуляційна витримка 71 прим.
 Асоціювання, здатність до А. 24
 Атлас лінгвістичний 253 і далі
 Афазія 22
 База, або основа 234
 Боп, Франц 11, 38, 232, 270
 Брока, Поль 21
 Вартість загалом 103; складові елементи В. 146
 Вартість, мовна 140, 142 і далі; поняттєвий аспект В.м. 145 і далі; відмінність В.м. від значення 145 і далі; матеріальний аспект В.м. 149

- Велярні звуки 62, 63
 Вернер, закон В. 183
 Вигуки 91 і далі
 Вид дієслова 148
 Видих 59
 Вимова: В. та письмо 43 і далі; В., зумовлена етимологією 45; В., деформована письмом 46; відносна свобода В. 151
 Випадковий характер стану мови 109
 Випадні звуки див. Звуки
 Витримка 71 прим.
 Витні, Вільям 15, 21, 98
 Вібранти 64
 Відмінності, їхня роль в утворенні вартостей 146, 149 і далі; "в мові немає нічого, крім відмінностей" 152
 Відношення синтагматичні та асоціативні 156 і далі; їхня взаємозалежність 163 і далі; їхня роль у фіксації фонем 165; В.с. та а. як основа граматичної класифікації 172; два типи синтагматичних відношень 157; дві особливості асоціативних відношень 160
 Віршування 52
 Вокалічна точка 77
 Вольф, Фрідріх Август 10
- Гармонія голосних урало-алтайських мов 298
 Географічна відокремленість і мовна диференціація 262
 Гірт, Герман 282
 Голосні звуки, протиставлені приголосним 65; протиставлені сонантам 78; відкриті і закриті Г.з. 66 і далі; шепітні та глухі Г.з. 66 і далі
 Голосова щілина 58 і далі
 Голосові зв'язки 58
 Гортань 57
 Гра в шахи див. Шахи
 Гра слів і вимова 51 і далі
 Граматичний факт і мовні одиниці 154 і далі
 Граматика; її визначення 170; загальна Г. 129; порівняльна Г. 10 і далі; традиційна Г., або класична; її нормативний характер 13; її статичний характер 106; "історична" Г. 170, 180 прим.
 Губні звуки 62
 Губно-зубні звуки 63
- Готська мова 272
 Грім, Якоб 12, 39
- Давність, три значення цього слова у зв'язку з мовою 270 і далі

- Давня історія і лінгвістика 16, 281 і далі
 Двоїстість, мовна 18 і далі
 Джоунз, Вільям 11
 Дзвінкість фонем 60; її роль у складоподілі 78 і далі
 Диференціація, мовна, на протяжній території 249 і далі; на відокремлених територіях 262 і далі
 Дифтонг, імплозивний відрізок 82; висхідний Д. 82
 Діалекти, відсутність природних меж між Д. 253; різниця між Д. і мовами 255; Д. та літературна мова 34 і далі, 245 і далі
 Діалектні ознаки 253
 Діалектні форми, запозичені 196
 Діахронія 105; див. також Лінгвістика діахронічна
 Дісприкетники теперішнього часу французької мови 122
 Дієслівні префікси, невідомі індоєвропейській мові 227
 Діти, їхня роль у фонетичній еволюції 188
 Діц, Фрідріх 14
 Довгота: історична та позиційна 80 і далі
 Довільність знака, визначення 89; абсолютна і відносна Д.з. 166; довільність як немотивованість 90; зв'язок Д.з. з аналогією 210; зв'язок Д.з. з фонетичними змінами 191, 203; Д.з. як чинник мовних змін 98 і далі; Д.з. як чинник незмінюваності мови 95
 Дублети, їхній нефонетичний характер 195 і далі
 Думка, її аморфний характер 142
 Дух хуторянства, або місцева відокремленість 258; Д.х. є всього лиш негативним аспектом комунікації 261
- Еволюція мови 19; Е.м. починається в мовленні 32, 125; еволюція граматичних фактів 179; еволюція фонетична див. Зміни фонетичні
 Економічні науки 102
 Економія, політична 102 і далі
 Експлозія 70 і далі; її тривалість 80 і далі
 Етимологія 238 і далі; непевність Е. 282 і далі; Е. і орфографія 42, 45 і далі
 Етимологія, народна 220 і далі; Е.н. без деформацій 220 і далі; Е.н. з деформаціями 221; Е.н. неповна 221 і далі; у порівнянні з аналогією 220, 222
 Етнізм 280 і далі; Е. італіків і германців 285
 Етнографія і мова 16, 34, 279
 Етруски і латиняни 280 і далі
- Єдинокровність і мовна спільність 280
 Єдність слова і фонетичні зміни 120
- Жільєрон, Жуль 253

- Задньоязикові звуки 62; З.з. палатальні, велярні 62, 63 прим.
Закінчення 233 і далі; З. нульове 233 і далі
Закон Вернера 183 і далі
Закон найменшого зусилля як причина фонетичних змін 186
Закони лінгвістичні 116 і далі; З.л. синхронічні: загальні, але не обов'язкові 118 і далі; З.л. діахронічні: обов'язкові, але не загальні 118 і далі, закони фонетичні 119 і далі; неправильне формулювання з.ф. 183 і далі; закони чергування 199
Запозичення 35, 52, 196, 283
Збереження мовних форм, два чинники його 218 і далі
Звук: складний характер З. 19; З. і акустичне враження 54 і далі; З. і шум 65; гортанний З. 59; З. як елемент, не належний мові 150
Звуки, їхня класифікація 60; З. дзвінки, глухі 60; З. закривні й розкривні 71; випадні З. 73 і далі, 75, 277; аморфний характер З. 142
Звуконаслідування 91
Зендська мова 36
Зіверс, Едвард 15, 79, 82, 83
Зміни в мові зароджуються в мовленні 32, 125; З. в м. завжди часткові 109, 111 і далі
Зміни знака 97; зміни лінгвістичного знака завжди часткові 109, 111—112
Зміни, семантичні 118 і далі; морфологічні і синтаксичні 119
Зміни, фонетичні 181—202; чужі для системи мови 31; зачіпають звуки, а не слова 120; їхня регулярність 181; абсолютні та умовні, спонтанні та комбінаторні 181 і далі; див. також Фонетика
Знаки ввічливості 90
Значення, протиставлене вартості 145
Зсув відношень між позначеним і позначенням 97
Зубні звуки 62
Зяяння 80
- Ізоглоси 254
Імплозія 70 і далі; її тривалість 80 і далі
Індоевропейська мова, її риси 287 і далі
Інституція, суспільна: мова як одна з Іс. 21, 28
Історія мовознавства 10 і далі, 105 і далі; вплив політичної історії на мову 34; історія мови та фонетичні зміни 189
- Картографія, лінгвістична 253 і далі
Кільце мовленнєвого спілкування 22 і далі
Клімат і мовні зміни 186, 248 і далі
Койне, або грецька літературна мова 246

- Коливання голосових зв'язок 58
Комбінації експлозії та імплозії: експлозивно-імплозивна група 74; імплозивно-експлозивна група 74 і далі; експлозивна група 75 і далі; імплозивна група 76; перервані групи 75, 76, 80
Компаративісти, хиби їхньої школи 12 і далі, 38 і далі, 205, 232, 262 і далі, 270
“Конкретна мова” (idiome) 240
Консонантність 78
Конструкція і структура, різні значення цих слів 225
Координація, здатність до К. 24
Корінь, його визначення 234; особливості К.: у німецькій мові 235 і далі; у французькій мові 236; у семітських мовах 236, 289
Кун, Адальберт 12, 282
Курціус, Георг 12
- Латеральні (бічні) приголосні 64
Лексикологія, неможливість її усунення з граматики 171
Литовська мова 38, 271
Лінгвістика (мовознавство): як частина семіології 28; Л. мови і Л. мовлення див. Мова; зовнішня і внутрішня Л. 34 і далі; синхронічна, або статична Л. 105, 127, 128 і далі; “історична” Л. 104 і далі; еволюційна, або діахронічна Л. 105, 127, 177 і далі; географічна Л. 240 і далі
Лінгвістичний знак, його будова 87 і далі; незмінність Лз. 93; мінливість Лз. 97; Лз., розглянутий загалом 152 і далі; Лз. немотивований і відносно мотивований 166; нульовий Лз. 111, 150, 233, 236
Лінгвістичні одиниці (єдності) 130 і далі; визначення Ло. та їхніх меж 131; складні Ло. 134, 157; проблема Ло. та її важливість 140 і далі; диференційний характер Ло. 154; Ло. і граматичні факти 154 і далі; перерозподіл Ло. 214 і далі, 227; діахронічні Ло. 229; Ло. нижчого порядку, ніж слово 134, 162, 164, 233 і далі
- Межі складу 77 і далі
Метод, порівняльний 12 і далі; М.п. лінгвістики зовнішньої та внутрішньої 36; М.п. лінгвістики синхронічної та діахронічної 115 і далі; М.п. проспективний та ретроспективний 266 і далі
Метрика див. Віршування
Механізм мови 162 і далі, 164 і далі, 208
Міграції 256 і далі; теорія М. 262 і далі
Мінливість знака 97
Множина і двоїна 147

Мова: як норма інших виявів мовної діяльності 20; М. не може бути зведена до номенклатури 29, 86; суспільний, однорідний і конкретний характер мови 26 і далі; відмінність М. від мовлення 25 і далі, 31 і далі, 100, 209; єдність (солідарність) мови і мовлення 32; спосіб існування М. 32; М. як форма, а не субстанція 143, 155; М. і діалекти 255

Мова, літературна, і орфографія 39; М.л. і місцеві діалекти 34 і далі, 245 і далі; незалежність М.л. від письма 246; відносна стабільність М.л. 177, 189 і далі

Мови, межі між ними 255 і далі; співіснування мов на одній території 243 і далі; "лексичні та граматичні" М. 169, 210; спеціальні М. 34; штучні М. 99

Мови: германські 272; вивчення М. г. 14; М. романські 272; вивчення М.р. 14, 266; М. семітські, їхні особливості 289, одна з особливостей їхнього синтаксису 285

Мовленнєвий зв'язок та його елементи 22 і далі

Мовлення: як індивідуальний акт 25; відмінність М. від мови див. Мова; спосіб існування М. 32 і далі; М. як осередок усіх мовних змін 32, 125, 180 прим., 213

Мовна діяльність, мова і мовлення 100; різномірність М.д. 20; М.д. як природна здатність 20; членоподібна мова 21

Мовна здатність 20, 21 і далі; здатність згадувати знаки 24 і далі; здатність до асоціацій 22

Мовний тип і ментальність соціальної групи 285 і далі; М.т. і мовна родина 287

Мода 98, 110

Молодограматики 15, 232

Морфологія невіддільна від синтаксису 170

Мотивація, мотивованість 166 і далі

Мюлер, Макс 12

М'яке піднебіння 57

Наголос, складовий 79

Наголос у латині та французькій мові 110 і далі

Назалізовані звуки 60

Написання: "опосередковане" Н. 43; етимологічне Н. 42; мінімалістичні Н. 43 і далі; див. також Письмо

Напівголосний звук 65

Незмінність знака 93 і далі

Немотивованість див. Довільність

Непослідовність письма 43 і далі

Носові звуки 62; Н.з. глухі 62

Нуль див. Закінчення нульове, Знак нульовий, Суфікс нульовий

Обмеження довільності як основа вивчення мови 169
Образ, акустичний 23, 27, 87 прим.; його психічна природа 87; О.а. = позначення 88 і далі; запис графічних образів 27, 39
Однорідні відрізки акустичного ланцюжка 54 і далі
Орфографія 39; див. також Письмо, Написання
Основа, або база 234
Остгоф, Герман 15

Палатальні звуки 61, 62 і далі

Палеонтологія, лінгвістична 281 і далі

Панхронічний погляд на мову 121 і далі

Парадигми словозміни, типи асоціативних зв'язків 160

Пауль, Герман 15

Пересування приголосних у германських мовах 39, 182, 259

Перехід s у r у латині 182, 184

Пермутація як синонім чергування 201

Перспектива: синхронічна і діахронічна 105, 112 і далі, 115 і далі; П. проспективна і ретроспективна 266 і далі

Писемність, системи П. 40; П. ідеографічна (китайська) і фонетична 40; складова (кіпріотська) П. 40, 56, 68; консонантна (семітська) П. 56

Письмо і мова 27; П., порівняне з мовною системою 151 і далі; потреба у вивченні П. 37; відмінність мови від П. 37 і далі; П. не є запорукою стабільності мови 38; літературна мова підносить значення П. 39; П. змінюється не так швидко, як мова 41; запозичене П. 42; непослідовності П. 43; інтерпретація письмових джерел 49 і далі; експлозія та імплюзія, відтворювані на П. 71, 72, 81, 82 і далі; фонологічне П. 48 і далі; ф.П. не може заступити звичайної орфографії 49

Піднебіння 57

Пікте, Адольф 271, 281

Плавні звуки 61, 64 і далі

Позначене (сигніфікат) 89, 130; див. Позначення

Позначення (сигніфікант), його визначення 89; лінійний характер П. 92, 156; П. існує тільки у зв'язку з позначеним, і навпаки 130

Політична стабільність і фонетичні зміни 189 і далі

Поняття (Концепт) 23, 87; П. = позначене 88 і далі, 130, 145 і далі

Порівняння: неспоріднених мов 241 і далі; споріднених мов 242; П. споріднених мов передбачає реконструкції 12 і далі, 249, 274

Порожнина: П. рота і носа 58 і далі

Пот, Август 12

Похідні слова як продукт аналогії 225

- Поширення, географічне, мов 35; див. Лінгвістична географія
 Префікс 236
 Приголосні 65, 78; П. "середні" і "тонкі" 50
 Придихове h 66; П.h французької мови 44 і далі
 Прийменники, невідомі індоєвропейській мові 227
 Пристосовні рухи артикуляції 75
 Проривні звуки 62
 Проспективна перспектива див. Перспектива
 Протиставлення і відмінності 153 і далі
 Процес, протиставлений засобу 223
- Раса, її зв'язок з мовою 279; Р. і фонетичні зміни 185
 Реальність: синхронічна 139; діакронічна 249
 Резонанс, носовий 59 і далі
 Реконструкція, лінгвістична 274 і далі
 Ретроспективна перспектива див. Перспектива
 Речення: як різновид синтагми 158; Р. як одиниця 134; еквіваленти Р. 163
 Різноманітність мов 240; відмінність споріднених мов 241, 247; абсолютна відмінність мов 242
 Родини, мовні 16, 241 і далі; Р.м. не мають постійних рис 287; індоєвропейська Р.м. 11, 256 і далі, 262 і далі; банту 241; фінно-угорська Р.м. 241
 Родинні назви в індоєвропейських мовах 283 і далі
 Розкривні звуки 71
 Розкриття: Р. артикуляційних органів як основа класифікації звуків 60 і далі; Р. і звуки розкривні та заккривні 71 і далі
 Розмежування: мовних одиниць 132; фонем 54
- Санскрит: відкриття С. та його роль для індоєвропейського мовознавства 11; перебільшувана роль, приписувана С. 270, 271; давність С. 271
 Семантика 28 прим.
 Семіологія: визначення 27 і далі; система довільних знаків як об'єкт С. 89 і далі
 Сила спілкування як об'єднавчий чинник 258; два способи її дії 258
 Символ, протиставлений знакові 90
 Синтагма: визначення 156; див. Відношення
 Синтагматичні єдності та асоціативні зв'язки 162, 168
 Синтаксис, його зв'язок з морфологією 170; зв'язок С. із синтагматикою 172 і далі
 Синхронія 105; див. Лінгвістика синхронічна
 Система мови 19, 36, 95 і далі, 103, 144, 168; див. також Механізм мови

- Система, фонологічна 50, 277
 Системи письма див. Писемність
 Склад 68, 77 і далі
 Складні слова як продукт аналогії 225 і далі; С.с. в давньо-германській мові 178, 286; С.с. в індоєвропейській мові 225 прим., 286
 Слова не тотожні з мовними одиницями 133 і далі, 144
 Сонанти 78; С. індоєвропейські 70, 85
 Соціальна психологія та лінгвістика 17, 28
 Соціологія та лінгвістика 16 і далі
 Спіранти 63 і далі
 Стан мови 128 і далі
 Старослов'янська мова 36, 271
 "Ступені" вокалізму 13
 Субстрат, лінгвістичний: попередній С.л. і фонетичні зміни 190
 Сукупність мовців 100
 Сутності мови, конкретні 130 і далі; абстрактні 174 і далі
 Суфікс 236; нульовий С. 236
- Теорія хвиль 263
 Термінологія, лінгвістична: її неточність 15 прим.; недосконалість фонологічної Т. 61
 Терпиме ставлення до вимови 151
 Типи, фонологічні 56; їхній абстрактний характер 72 і далі
 Тотожність: синхронічна 137 і далі; діакронічна 229 і далі
 Тромбетті, Альфредо 242
- Умлаут германських мов 38, 107, 200
- Фізіологія і лінгвістика 17
 Фізіологія звуків див. Фонологія
 Філологія, її метод 10, 17; компаративна Ф. 11
 Фонація як процес, чужий щодо мови 31
 Фонеми: обмежена кількість Ф. 27, 50, 57, 151, 277; акустична даність як основа розмежування Ф. 54; опис Ф. на основі артикуляційного акту 56; спосіб ідентифікації Ф. 59 і далі; Ф. як диференційні величини 73 і далі, 151, 278; Ф. і звуки 87; синтагматичні й асоціативні зв'язки 165
 Фонетика 47; її відмінність від фонології 47 і далі; діакронічний характер Ф. 177 і далі; Ф. і граматики 31 і далі, 192; фонетичне — не значуще 31, 178
 Фонографічні взірці 37
 Фонологічні типи див. Типи

Фонологія 47, 54–85; Ф., хибно названа фонетикою 47; зв'язок Ф. з мовленням 48; сполучення фонологічних типів 69
 Формули звуків, артикуляційні 61
 Фрикативні звуки 63 і далі

Хвилі інновацій 254, 258

Час, вплив Ч. на мову 97, 101, 247
 Час дієслова 148
 Частина мови 139, 175
 Чергування 197 і далі; визначення 199; закони Ч., синхронічні та граматичні 200; Ч., не фонетичні за природою 199; Ч. зміцнює граматичний зв'язок 202
 Читання і письмо 48 і далі

Шахи: гра в Ш., порівняна з системою мови 36, 113, 140

Шлейхер, Август 12

Шмідт, Йоганес 254, 263

Язичок 57

dominus, етимологія слова 284

l зубне, палатальне, задньоязикове, носове 64

Lautverschiebung див. Пересування приголосних

г “розгонисте” і г “гаркаве” 64—65

Silbenbildend, silbisch 79, 82

unsilbisch 82

Wellentheorie 263

Передмова до першого видання	5
Вступ	10
Розділ I. Огляд історії мовознавства	10
Розділ II. Дослідний матеріал і завдання лінгвістики; її зв'язок із суміжними дисциплінами	16
Розділ III. Предмет мовознавства	18
§ 1. Мова та її визначення	18
§ 2. Місце мови серед явищ мовної діяльності	23
§ 3. Місце мови серед явищ людського життя. Семіологія	28
Розділ IV. Лінгвістика мови та лінгвістика мовлення	31
Розділ V. Внутрішні та зовнішні елементи мови	34
Розділ VI. Зображення мови на письмі	37
§ 1. Необхідність у вивченні письма	37
§ 2. Престиж письма; причини його переваг над усною формою мовлення	37
§ 3. Системи письма	40
§ 4. Причини розбіжностей між написанням та вимовою	41
§ 5. Наслідки розбіжностей між написанням та вимовою	43
Розділ VII. Фонологія	47
§ 1. Визначення фонології	47
§ 2. Фонологічне письмо	48
§ 3. Критика свідчень письмових джерел	49
Додаток до вступу. Основи фонології	54
Розділ I. Фонологічні типи	54
§ 1. Визначення фонем	54
§ 2. Артикуляційний апарат та його функціонування	57
§ 3. Класифікація звуків за ротовою артикуляцією	60
Розділ II. Фонема у мовленнєвому ланцюжку	68
§ 1. Потреба вивчення звуків у мовленнєвому ланцюжку	68
§ 2. Імплозія та експлозія	70
§ 3. Типи комбінацій експлозії та імплозії в мовленнєвому ланцюжку	74
§ 4. Межа складу і вокалічна точка	77
§ 5. Критика теорій складоподілу	78
§ 6. Тривалість імплозії та експлозії	80
§ 7. Фонемі четвертого ступеня розкриття. Дифтонги та їх написання	81
Частина перша. Загальні принципи	86
Розділ I. Природа лінгвістичного знака	86
§ 1. Знак, позначене (сигніфікат) і позначення (сигніфікант)	86
§ 2. Перший принцип: довільність знака	89
§ 3. Другий принцип: лінійний характер позначення	92

Розділ II. Незмінність та мінливість знака	93
§ 1. Незмінність знака	93
§ 2. Мінливість знака	97
Розділ III. Статична лінгвістика та еволюційна лінгвістика. 102	
§ 1. Внутрішня двоїстість усіх наук, де є поняття вартості 102	
§ 2. Внутрішня двоїстість та історія лінгвістики	105
§ 3. Внутрішня двоїстість лінгвістики, показана на прикладах	107
§ 4. Відмінність діахронії та синхронії, показана через порівняння	112
§ 5. Протиставлення обох лінгвістик за методами і принципами	115
§ 6. Синхронічний закон і закон діахронічний	116
§ 7. Чи існує панхронічна точка зору?	121
§ 8. Наслідки нерозрізнення синхронії та діахронії	122
§ 9. Висновки	124
Частина друга. Синхронічна лінгвістика	128
Розділ I. Загальні положення	128
Розділ II. Конкретні сутності мови	130
§ 1. Сутності та одиниці (єдності). Їх визначення	130
§ 2. Метод розмежування	132
§ 3. Практичні труднощі розмежування	133
§ 4. Висновки	135
Розділ III. Тотожності, реальності, мовні вартості	137
Розділ IV. Мовна вартість	142
§ 1. Мова як думка, організована в звуковій матерії	142
§ 2. Мовна вартість у поняттєвому аспекті	145
§ 3. Мовна вартість у матеріальному аспекті	149
§ 4. Розгляд знака в цілому	152
Розділ V. Відношення синтагматичні та асоціативні	156
§ 1. Визначення	156
§ 2. Синтагматичні відношення	157
§ 3. Асоціативні відношення	159
Розділ VI. Механізм мови	162
§ 1. Синтагматичні єдності	162
§ 2. Одночасне функціонування синтагматичних і асоціативних угруповань	163
§ 3. Абсолютна і відносна довільність знака	166
Розділ VII. Граматика та її розділи	170
§ 1. Визначення граматики; традиційний поділ граматики 170	
§ 2. Раціональний поділ граматики	172
Розділ VIII. Роль абстрактних сутностей у граматиці	174
Частина третя. Діахронічна лінгвістика	177
Розділ I. Загальні положення	177
Розділ II. Фонетичні зміни	181
§ 1. Абсолютна регулярність фонетичних змін	181
§ 2. Умови фонетичних змін	181
§ 3. Питання методу	183
§ 4. Причини фонетичних змін	185
§ 5. Необмеженість дії фонетичних змін	191

Розділ III. Граматичні наслідки фонетичної еволюції	193
§ 1. Розрив граматичного зв'язку	193
§ 2. Стирання складної будови слів	194
§ 3. Фонетичних дублетів не буває	195
§ 4. Чергування	197
§ 5. Закони чергування	199
§ 6. Чергування і граматичний зв'язок	202
Розділ IV. Аналогія	203
§ 1. Визначення аналогії та приклади	203
§ 2. Явища аналогії — це не зміни	205
§ 3. Аналогія як принцип новоутворень у мові	208
Розділ V. Аналогія та еволюція	213
§ 1. У який спосіб новоутворення за аналогією стає фактом мови?	213
§ 2. Новоутворення за аналогією — симптоми змін інтерпретації	214
§ 3. Аналогія як основа і оновлення, і збереження	216
Розділ VI. Народна етимологія	220
Розділ VII. Аглютинація	223
§ 1. Визначення аглютинації	223
§ 2. Аглютинація та аналогія	224
Розділ VIII. Одиниці, тотожності, діахронічні реалії	227
Додаток до другої і третьої частин	231
А. Аналіз суб'єктивний і аналіз об'єктивний	231
Б. Суб'єктивний аналіз та виділення одиниць нижчого рівня 233	
В. Етимологія	238
Частина четверта. Географічна лінгвістика	240
Розділ I. Про різноманітність мов	240
Розділ II. Ускладнення через географічну різноманітність мов	243
§ 1. Співіснування кількох мов в одному географічному пункті	243
§ 2. Літературна мова і місцева говірка	245
Розділ III. Причини географічної різноманітності мов	247
§ 1. Час як основна причина різноманітності	247
§ 2. Дія часу на мову на протяжній території	249
§ 3. Діалекти не мають природних меж	252
§ 4. Мови не мають природних меж	255
Розділ IV. Поширення мовних хвиль	258
§ 1. Сила спілкування і дух хуторянства	258
§ 2. Зведення обох взаємодіючих сил до єдиного принципу	260
§ 3. Мовна диференціація на роз'єднаних територіях	262
Частина п'ята. Питання ретроспективної лінгвістики. Висновки	266
Розділ I. Дві перспективи діахронічної лінгвістики	266
Розділ II. Найдавніша мова і прामова	270
Розділ III. Реконструкції	274
§ 1. Характер і мета реконструкцій	274
§ 2. Ступінь вірогідності реконструкцій	277

Розділ IV. Свідчення мови в антропології та передісторії ..	279
§ 1. Мова і раса	279
§ 2. Етнізм	280
§ 3. Лінгвістична палеонтологія	281
§ 4. Мовний тип і ментальність соціальної групи	285
Розділ V. Мовні родини і мовні типи	287
К. М. Тищенко. Про книгу "Ф. де Сосюр. Курс загальної лінгвістики"	292
✓ 1. Коротка біографія Ф. де Сосюра	294
2. Три загальнолінгвістичні курси Ф. де Сосюра та їх проблематика	295
3. Книга як парафраз конспектів лекційних курсів	298
4. Провідні ідеї лекційного курсу в книзі	300
5. Джерела загальнолінгвістичних ідей лекційних курсів Сосюра	302
✓ 6. Напрямки впливу "Курсу" на світову науку ХХ століття	303
7. Переклади "Курсу" і перекладні відповідники деяких його термінів	305
8. Метатеоретична проекція змісту "Курсу"	307
9. Який авторський висновок мав би завершувати книгу? ..	308
Предметно-іменний покажчик	311

КУРС ЗАГАЛЬНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Переклали з французької
*Андрій Корнійчук,
 Костянтин Тищенко*

Редактор *Ніна Клименко*
 Відповідальна за випуск *Тетяна Соломаха*
 Технічний редактор *Галина Скороход*
 Коректор *Олександр Зуб*

Здано до складання 13.11.96.
 Формат 84×108 1/32. Папір офсетний.
 Гарнітура журнальна. Зам. 82920.

Видавництво "Основи".
 252133, Київ-133, бульв. Лихачова, 5.

Фірма "Віпол".
 252151, Київ, вул. Волинська, 60.

“ОСНОВИ” ПРОПОНУЮТЬ

Платон
діалоги

Переклад з давньогрецької

Перше видання українських перекладів вибраних діалогів великого давньогрецького мислителя, засновника об'єктивно-ідеалістичного напрямку в філософії склали найвідоміші Платонові твори в жанрі діалогу: “Федон”, “Іон”, “Федр”, “Протагор”, “Критон”, “Горгій”, а також “Апологія Сократа”, що не є, власне, діалогом і написана у формі виступу Сократа на суді, але логічно пов'язана з діалогами “Критон” та “Федон”, в яких відтворено останні дні й години життя Платонового вчителя.

Святий Августин
сповідь

Переклад з латини

Автобіографічний твір Святого Августина (354—430), християнського теолога й церковного діяча, родоначальника християнської філософії історії, видатного представника західної патристики. Християнський неоплатонізм Августина, пануючи майже десять століть, справив величезний вплив на розвиток західноєвропейської філософії та суспільно-політичного життя.

Сосюр, Фердінан де.

С 66 Курс загальної лінгвістики / Пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. — К.: Основи, 1998. — 324 с.

ISBN 966-500-021-7

“Курс загальної лінгвістики” відомого швейцарського мовознавця Фердінана де Сосюра являє собою інтерпретацію його лекцій, прочитаних у Женевському університеті і відтворених Ш. Балі та А. Сешее за конспектами студентів.

Книга зацікавить студентів філологічних факультетів, викладачів, широке коло читачів.

ББК 81

Сенека "Листи до Луцілія"

Сенека
ЛИСТИ ДО ЛУЦІЛІЯ
Переклад з латини

Луцій Анней Сенека (бл. 4 до Р.Х. — 65 по Р.Х.) — римський філософ і письменник, видатний представник стоїцизму. У його «Моральних листах до Луцілія» звучать заклики жити у злагоді з природою, неситно переносити удари долі, йти шляхом постійного духовного вдосконалення. Філософсько-етичні погляди, розвинуті у «Листах», належать до витоків християнської ідеології.

Ціцерон

ПРО ДЕРЖАВУ. ПРО ЗАКОНИ. ПРО ПРИРОДУ БОГІВ

Переклад з латини

Марк Тулій Ціцерон (106—43 рр. до н. е.) — визначний римський оратор, державний діяч, філософ, письменник. У цьому виданні подаються три його твори: «Про державу», «Про закони», «Про природу богів», у яких автор розглядав пекучі для римського суспільства проблеми. Міркування Ціцерона про те, яким має бути найкращий державний лад та якими повинні бути закони, не втратили своєї актуальності і в наш час, у нашому суспільстві.

03
12,00

С 6

НБ ПНУС

611351